

Озод Шарафиддинов

МАЪНАВИЙ КАМОЛОТ ЙЎЛЛАРИДА

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2004

Таниқли адабиётшунос Озод Шарафиддинов кейинги йилларда ҳам фаол ижод қилмоқда. Унинг республика матбуотида мунтазам эълон қилиниб турган мақолаларида маънавият масалалари марказий ўринни эгаллайди. Шунингдек, у фан ва адабиётимиз сиймолари, бугунги маърифатчиларнинг ихчам ва жозибадор портретларини ҳам яратмоқдаки, буларнинг ҳаммаси бугунги ўзбек ўқувчиси учун қизиқарлидир.

Ш 4702620204—8 2—01
М25 (04)—01

© «Маънавият», 2001

ИУЛБОШЧИ

Оврупода бир нақл бор — ҳар қайси халқ ўзига муносиб ҳукмдорга эга бўлади. Эҳтимол шундайдир. Лекин кўҳна тарих ҳамма вақт ҳам бунни тасдиқламайди. Буюк бобокалонимиз соҳибқирон Амир Темурдан кейин халқимиз қанчадан қанча хону бекларни, амиру султонларни кўрди, аммо улардан ўзбекка муносиблари, юртим деб, элим деб ёниб яшаганлари, ўзидан обод ва фаровон ўлка қолдиргани чиқмади, ҳисоб. Шўро замонидаги ҳукмдорлар эса, буткул халқ бошига битган бало бўлди. Бирлари қуюқ ваъдалар билан одамларнинг қўйини пуч ёнғоққа тўлдириб, бор-будини шилиб олди; яна бирлари бутун мамлакатни турмага, ҳар бир фуқарони маҳбусга айлаштириб, жаҳон тарихида кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган қўрқув салтанатини барпо этди; учинчиси миясига келган хом хаёлни рўёбга чиқармоқ бўлиб, ҳаммани абгор қилди; тўртинчиси — ордену медалга ишқи тушган экан — давлатни бошқаришдан кўра кўкрагини безашга кўпроқ андармон бўлиб, бутун дунёга масхара бўлди. Ниҳоят, яна битта фаройиб «юртбоши» пешонамизга битган экан — буниси аравани қуруқ олиб қочишга чапдаст экан, ҳамманинг қорнини сафсата билан тўйдириш ҳаракатига тушди. Халқ эса тишини тишига қўйиб, адоқсиз бир бардош билан яхши кунларни кутди, ўзининг хулқи атворига, феълу хуйига яраша диёнатли, адолатпарвар, зукко бир йўлбошчи тилаб, Яратганга илтижо қилмоқдан чарчамади. Ниҳоят, унинг илтижолари Ҳақнинг қулогига етди.

1991 йил 31 август куни Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллигини эълон қилганида юртимизнинг Биринчи Президенти ҳали 50 ёшдан эндигина ўтган, миқти гавдали, ажинсиз юзларидан нур ёғилиб турган навқирон бир инсон эди. Албатта, у ўша куни улуг бир тарихий вазифани адо этганини, Мустақилликнинг Бош меъмори бўлганини ҳис этиб, ўзини бахтиёр ҳис қилган бўлса, ажаб эмас. Аммо кўп ўтмай маълум бўладикки, юксак минбардан туриб мустақилликни эълон қилиш унинг Йўлбошчи сифатида бажарган ва келажакда

бажармоғи лозим бўлган ишлари орасида нафақат энг шарафлиси, балки айни чоқда, энг мураккаби ҳам экан.

Ислом Абдуғаниевич Каримов президентлик курсисига ўтирган кезларда замон оғир, ҳамма нарса омонат, қил устида қалқиб тургандек эди. Кечаги Иттифоқда алғов-далғов авж олган, кўп жойларда тўплар гумбурлаб, кўча-кўйлар ваҳима садосига тўлиб кетганди. Ўзбекистон ҳам тўрт томони ёнғин билан қуршалган оролга ўхшарди. Мустақил юртнинг дўстлари ҳам, душманлари ҳам кўп бўлар экан. Аммо «дўстинг юзта бўлса ҳам ов, душманинг битта бўлса ҳам кўп» деган мақол бор. Уша душманларимиз ўта маккорлик билан Мустақиллик йўлидаги биринчи қадамларимизданоқ бизнинг уйимизда ҳам ёнғин чиқаришга, ўлкани қонга ботиришга, халқ бошига қирғину ихтилофлар балосини ёғдиришга ҳаракат қилишди. Тошкент, Фарғона, Паркент, Уш воқеалари ҳали эсимизда, ҳали уларнинг излари битгани йўқ. Ҳа, мустақиллик тантаналари тиниб-тинмай, таҳликали кунлар бошланган эди. Ушанда эркинлик йўлида атак-чечак қадамларини қўя бошлаган халқ ҳам, унинг Биринчи Президенти Ислом Каримов ҳам жуда жиддий ва қалтис синовга учраган эди. Ушанда қатъият ва матонат билан ҳаракат қилмоқ, айни чоқда, ҳамма нарсани етти эмас, етмиш ўлчаб, бир кесиш талаб қилинарди. Бирор мудҳиш хато туфайли республика қонли можаролар ботқоғига қулаб тушмоғи ҳеч гап эмас эди. Ушанда Ислом Каримовнинг юртбоши сифатидаги иродаси, қатъияти, донолиги намён бўлди, унинг раҳбарлигида тутаб келаётган ёнғин ўчоқлари ўчирилди. Республикамиз осмонидан қонли булутлар ариди, ўлкада тинчлик ва осойишталик қарор тонди. Уша кезларда ва кейин ҳам турли вилоятлар ва туманларда юзлаб одамлар билан учрашганман. Улар, айниқса, қариялар эрта тонгда ҳам, кундузи ҳам, дастурхон устида ҳам, шунчаки суҳбатларда ҳам тинчлигимиз, хотиржамлигимиз учун шукроналар айтишар, шу барқарорликни барпо этишда жонбозлик кўрсатган юртбошимиз шаънига дуо қилишарди. Дарҳақиқат, ўша таҳликали кезларда Президент бир дақиқа ҳам тиним билгани йўқ, эртаю кеч воқеалар марказида бўлди, катта-кичиклар билан маслаҳатлашди, одамларга ҳамдарад бўлди. Мен, масалан, Президентнинг машина боролмайдиган олис тоғ қишлоқларига от миниб чиққанини эшитганман. Юртимиздаги барқарорлик ана шундай катта жасорат ва улкан ғайрат эвазига барпо этилган.

Эҳтимол, сиз — азиз ўқувчим, ана, барқарорлик ҳам ўрнатилди, энди бундан бу ёнга бемалол яйраб роҳат қилса ҳам бўлаверади, деб ўйларсиз? Йўқ, дам, истироҳат, ҳузур қаёқда дейсиз? Яна узлуксиз меҳнат, яна машаққатли изланишлар, яна юрт учун, одамлар учун поёни йўқ куйиб-ёнишлар. Ҳа, Президентнинг қисмати шунақа, чунки унинг зиммасида шу ўлкада яшайдиган ҳар бир одам учун масъулият юки бор. Йигирма тўрт миллионнинг ҳар биттаси ейман-ичаман дейди, ҳар битта одамга кийим-кечак, бошпана керак, жужуқларга боғча, мактаб, катталарга меҳнат қилиб, тирикчилигини бемалол ўтказмоқ имкони зарур. Хўш, буларни таъминламоқ учун нима қилмоқ керак? Умуман, қайси йўлдан борилса тўқлик ва фаровонлик манзилига етиб борилади? Адолат ва диёнат салтанатига, ҳақиқат ва инсоф ўлкасига элтадиган омиллар қаерда? Бу саволларнинг аниқ жавобини ким билади? Ҳар куни оёқ остидан кўзиқориндай бодраб чиқадиган минглаб муаммоларнинг ечими қандай бўлади? Бу саволларга жавобни, муаммолар калитини ташқаридан биров олиб келиб бермайди, уларни ўз идрокнинг билан, ўз билимларинг билан ўзинг ҳал қилмоғинг керак. Хуллас, бир сўз билан айтганда, янги жамият қурмоқ зарур. Уни қуриш учун танланган йўл тўғри эканига одамларни ишонтирмоқ зарур, фақат шундагина одамлар комил ишонч билан бу йўлдан юрадилар. Муаммолар кўп эди, хилма-хил эди. Энг муҳими шундаки, уларнинг ҳаммаси ҳам муҳим, долзарб, ҳал қилинишини кечиктириб бўлмайдиган масалалар эди.

Юртбошимиз Ислом Қаримов ҳаракатни Ўзбекистонни жаҳон жамиятига эш қилишдан, уни дунёга танитиб, халқаро нуфузини оширишдан бошлади. Бу, айтишга осон, аммо амалга ошириш ҳаддан ташқари қийин иш эди. Гап шундаки, ўтмишда инсоният тарихида катта роль ўйнаган диёрни бугунги жаҳонда деярлик ҳеч ким танимас эди. Чунки ўтмишда «Ўзбекистон» деган давлат бўлмаган, шўролар замонида эса номигагина шундай республика бўлиб, у жаҳон билан алоқасини фақат марказ орқали амалга оширарди. Марказнинг руҳсатисиз биронта ўзбекнинг хорижга бориб келиши ё биронта хорижликнинг Ўзбекистонга келиб кетиши мумкин эмас эди. Энг алам қиладиган жойи шунда эдики, бирор хорижий мамлакатга бориб қолиб, «мен ўзбекман ёки тошкентликман» десанг, ҳеч ким билмас эди, роса хуноб бўлиб, қаердан эканингни бир амал-

лаб тушунтирсанг, «О, есь, есь, рашен» деган хитобни, яъни «ҳа, ҳа, ўрссан» деган гапни эшитардинг. Шу дунёга ўзбекнинг кимлигини уқдирмоқ керак эди. Буни қуруқ хитоблар, мурожаатлар билан ёхуд бежирим дипломатик табассумлар ёрдамида қилиб бўлмасди. Жаҳоннинг минг тешикка кириб чиққан, ер тагида илон қимирласа биладиган, шайтонга ҳам фириб бериш қўлидан келадиган сиёсатчилари ўзбекнинг зукколигига, фаросатига, ҳалоллигига, бағри кенглигига тан бермоғи керак эди, шундагина Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига кирмоғига йўл очилар эди. Шундоқ бўлди ҳам. Жаҳон сиёсатчиларининг кўнчилиги, турли-туман президентлар, қироллар, подшолар, премьер-министрлар, вазирлар, дунёга донг таратган миллиардер-бизнесменлар, фан ва адабиёт намояндалари Президент билан учрашди, у билан суҳбатлашди, унга илмоқли ва илмоқсиз, мураккаб ва жўн саволлар берди, уни таниш орқали Ўзбекистон ҳақида ҳам, ўзбеклар тўғрисида ҳам тасаввур ҳосил қила бошлади. Бу тасаввур кўп ҳолларда ижобий бўлди. Бир мисол келтирай — буни менга ёзувчи укаларимдан бири айтиб берган эди. Воқеа Парижда, Президент кигобининг тақдиротида содир бўлипти. ЮНЕСКОнинг бошлиғи Федерико Майор жаноблари бир ёққа учмоқлари керак экан; бироқ тақдиротни эшитиб, самолётни тўхтатиб қўйиб, мажлисга келиптида, қисқа нутқ сўзлапти. У айтиптики, мен дунёдаги икки юзга яқин мамлакатни кезиб чиққанман, уларнинг маданий-тарихий ёдгорликлари билан танишганман, лекин ҳеч қаерда Самарқандда бўлганимдаги каби ҳаяжонланмаган эдим. Улуғбек расадхонасида жаноб Президент менга устурлабни кўрсатди. Улуғбеклар, Али Қушчилар қўли теккан бу асбобни ушлар эканман, гўё ўзимни XV асрга бориб қолгандай, Улуғбек каби букюк олимлар билан ҳамнафасдай ҳис қилдим. Ҳозирга қадар ҳам ўша ҳаяжон бот-бот вужудимни қамраб олади. Ушанда жаноб Ислом Қаримов Улуғбекнинг «Зижи Курагоний» асарини кўрсатди. Мен ҳам Шарқ илмидан хабардорлигимни кўрсатиб қўйиш учун «Жуда зўр асар. Ҳозирги компьютерларнинг таҳлилига кўра, Улуғбек юлдузлар ҳаракатини аниқлашда бор-йўғи ярим минутга адашган экан», дедим. Ислом Қаримов ялт этиб менга қаради-да, лабларида ним табассум билан жавоб берди: «Йўқ, жаноб Федерико, Улуғбек адашмайди, компьютерларингиз хато қилган бўлиши керак». Бу жавобни эшитиб, жаноб Қаримовнинг ўз халқини не-

чоғли севишини, ўзбек олимларининг ютуқларидан нечоғли фахр қилишини яна бир бор ҳис қилдим.

Жаҳоннинг кўпгина донгдор одамлари Президентимиз ҳақида, унинг иқтидори тўғрисида ана шундай илиқ гапларни айтишган. Қизиқ, ҳар гал шунақа фактларга дуч келганда, кишининг қалби ўз Президенти учун ифтихор туйғуларига тўлиб-тошар экан. Шу тарзда сонсаноксиз сафарларда, беҳисоб суҳбатлар, зиёфатлар, матбуот конференциялари, турли-туман қурултойлар, симпозиумларда бирда ҳазил билан, бирда қатъият билан, бирда босиқлик билан, бирда чин меҳр билан бу дунёнинг «мана ман» деган арбобларини ўзига ром этди Президент. Бунинг оқибатида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг пештоқида Ўзбекистон байроғи мағрур ҳилпирайдиган бўлди, ўнлаб халқаро ташкилотларнинг эшиклари Ўзбекистон учун ланг очилди, қанчадан-қанча мамлакатлар Тошкентда ўз элчихоналари ва бошқа ваколатхоналарини очди, ўзбек дипломатлари эса, жаҳон пойтахтларида ўз қароргоҳларини тиклай бошладилар. Бутун дунёнинг кўзга кўринган ишбилармонлари ўзбеклар билан ҳамкорлик қила бошлади. Ўнлаб хорижий мамлакатларга ҳаво йўллари очилди, жаҳон саноатининг янгиликлари Ўзбекистонга оқиб кела бошлади. Бугун буларни кўрган ҳар қандай кўнгли тўғри одам Ўзбекистоннинг келажаги чиндан ҳам буюк эканига имон келтиради. Бу улкан ишлар бор-йўғи етти йил ичида амалга оширилди. Шунча ишни нафас олгудек қисқа муддатда бажармоқ учун одам чиндан ҳам шер билакли, паҳлавон юракли, бургут кўзли, доно фикрли бўлмоғи керак.

Мамлакат ичидаги ишлар ташқи ишларга қараганда юз чандон қийин бўлса бўлдики, осон кўчгани йўқ. Бизга ўтмишдан шўролар тарбиясини кўриб шаклланган, кўпгина фазилатларидан маҳрум қилинган, фикрлашга эринадиган, ҳамма нарсага лоқайд қарайдиган, миллий ғурури онгидан ситиб чиқарилган одамлар мерос қолган эди. Уларнинг психологиясида «берсанг ейман, урсанг ўламан» қабилда иш тутиш устун эди. Биз ҳам дунёдаги ҳамма одамлар каби бахтга интилар эдигу, лекин бу бахтнинг калитини ўзимиздан эмас, ташқаридан излар эдик. Гўёки бирон уруғ-аймоғимиз, бирон раҳбаримиз, бирон доҳиймиз бахтни чиройли чинни лагаңда бизга олиб келиб берадигандай... Хуллас, Ўзбекистоннинг чиндан ҳам мустақил бўлишини таъминламоқ учун, унда зарурий ислоҳотлар ўтказиб, ҳаётни туб-

дан янги изга солиб юбориш учун аввало одамлар психологиясидаги, дунёқарашидаги, «қизиллашиб кетган» жойларни «таъмирлаш» керак эди. Бу эса осон эмас эди. Президент одамлар психологиясини ўзгартиришни жамиятда демократияни жорий этишдан бошлади. Қизиқ, ҳеч қайси ривожланган жамият демократиясиз яшаёлмайди ва шу билан бирга «демократия нима?» деган саволга лўнда жавобни биладиган одам ҳам жуда кам учрайди. Шунинг учун ҳам бу масалада, у билан боғлиқ равишда инсон эрки, ҳақ-ҳуқуқлари масаласида жуда кўп тортишувлар, найзабозликлар бўлди. Улар ҳали ҳам тингани йўқ. Кўпгина одамлар «эркинлик чегарасиз бўлмоғи керак! Ҳар қандай одам демократик жамиятда кўнглига келган ишни қилаверсин! Унга ҳеч ким хўжайинлик қилмасин. Ҳеч қандай тақиқлар, ҳеч қандай ман этишлар бўлмасин» деган гапни айтишади. Бир қарашда бу гаплар тўғрига ўхшайди, ахир; нима биландир чекланган эркинлик тўмтоқ, кемтик эркинлик бўлмайдимиз? Лекин... Шу гапларни тўғри деб ҳаётга жорий қилсақ, нима бўлади? Мен метро вагонига кирсаму, «ёлғиз ўзим кетгим келяпти» деб ундаги йўловчиларни қувиб чиқарсам? Ёки биров ёзувчи эркинлигини пеш қилиб, шаҳвониятни улуғлаган асарини менга тикширтса, мени ҳам ўзи билан бирга турли кир латталарни титкилашга, бўлар-бўлмас ифволар билан шуғулланишга ундаса? Биз «демократия» десак-да; энди характери шаклланиб келаётган ўғил-қизларимизни ўз ҳолига ташлаб қўйсақ, улар «эркинман» деб ичса, чекса, безорилик қилса, бошқа ёмон йўлларга кириб кетса... «Демократия» дегани шуми? «Эркинлик» дегани шуми? Бунақа меъёрлар билан иш юритсак, жамият боши берк кўчага кириб қолмайдимиз?

Демократиянинг ҳудудлари, эркинликнинг чегараси бўладими-йўқми, билмайман, лекин шунини аниқ билманки; «демократик жамият» дегани тизгинсиз, бошбошдоқ зўравонлик жамияти эмас. Эркинликнинг моҳияти нима эканини икки минг йил аввал яшаб ўтган машҳур Рим нотифи Цицерон чиройли қилиб айтган экан: «Эркин бўлмоқ истагидаги ҳар қандай одам қонуннинг қули бўлмоғи керак».

Бизнинг Президентимиз бу ҳақиқатни жуда чуқур англаб етган кўринади. Шунинг учун у биз қурмоқчи бўлган янги жамиятда қонун устувор бўлишини тарғиб қилади. Қонунлар олдида ҳамма — подшо ҳам, энг оддий инсон ҳам тенг бўлмоғи керак. Муайян органлар

одамларни фақат жазолаши эмас, қонун йўли билан уларнинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилмоғи керак. Албатта, қонун қабул қилингандан кейин у ишламоғи лозим. Бироқ, афсуски, атиги бир неча йил ичида ҳаётнинг ҳар жабҳасида, ҳар бобида фақат қонун кучи билангина иш юритишга эришиб бўлмайди. Бизнинг жамиятимизда кечаги кундан қолган ва бугунги номукамал шароитларда болалаб бораётган иллатлар анчамунча бор. Ислоҳ Қаримов бу иллатларнинг нима эканини жуда яхши билади, уларга қарши муросасиз кураш олиб боради. Энг муҳими шундаки, бу борада дастлабки ютуқларга эришилди ҳам. Масалан, порахўрликни олайлик. Менимча, унинг нима эканини тушунтириб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак. Фақат айтмоқ керакки, у жамият тарихидаги энг қадимий иллат. Уни дабдурустдан йўқотиб ҳам бўлмайди. У эртақлардаги аждарни эслатади — бир ҳамла билан бошини кесиб ташласанг, ёнидан яна учтаси ўсиб чиқади. Бинобарин, унга қарши астойдил курашмоқ учун ҳам эртақдаги баҳодирга ўхшаган паҳлавон керак. Назаримда, Мустақиллик шарофати туфайли жамиятдаги ана шундай газак олиши мумкин бўлган нуқсонларни бартараф этиш фурсати етиб келди. Зотан бундай хайрли ишни амалга ошириш учун бизда етарли шарт-шароит ва имкониятлар мавжуд. Албатта, илгари олий ўқув юртининг домлалари орасида порадан ҳазар қиладиганлари, унга яқин йўламайдиганлари ҳам бор эди. Аммо улар ҳам юзлари шувит, бошлари маломатдан чиқмас эди. Ислоҳ Қаримов қабул имтиҳонларида тестни жорий қилди, назоратни кучайтирди, уч-тўртта қўли эгриларни қаттиқ жазолади. Қарабсизки, чириб-ириб кетган соҳа кўз ўнгимизда ўзига кела бошлади, адолат тикланди, фақат билимли болаларгина ўқишга кира бошлади. Ҳар ҳолда энг ичида қилинадиган виждон ва ахлоққа зид ишлар камайди. Қанчадан-қанча оддий одамлар «қилса бўлар экан-ку» деб енгил нафас олди ва яна Президентнинг ҳаққига дуо қилмоқ учун қўл очишди.

Президент Ислоҳ Қаримовнинг юртимиз равнақи йўлида қилаётган ишлари ҳақида гапирганда, уларнинг яна бир жиҳатини алоҳида таъкидламасдан илож йўқ. Бу маънавият борасидаги ишлардир. Ислоҳ Қаримов теран билим эгаси сифатида яхши биладики, бугунги дунёда фақат моддий бойликлар, техника тараққиёти соҳасидаги ютуқлар билан чекланиб қолиб бўлмай-

ди. Ўзбекистоннинг келажаги буюк экан, буни фақат ҳар томонлама комил инсонларгина ярата олади. Маънавий қашшоқ одам фақат манқурт бўлиши мумкин. Манқурт эса, на Ватани биледи, на Онани танийди, унинг учун «халқ» деган тушунча қуруқ товушлар йиғиндисидан иборат. Авлод-аждодлардан қолган буюк қадриятлар унинг учун сариқ чақалик қадрга эга эмас. Бундай маҳлуқ фақат қоринни тўйғазган одамнигина танийди, фақат шунинг буйруғини бажаради. Манқурт ёвузлар қўлида қурол бўлади, холос. Ислон Қаримов буни жуда яхши биледи ва бизнинг одамларимиз маънавият масалалари ҳақида узлуксиз ўйламоқлари кераклигини таъкидлайди. Шунинг учун ҳам у ҳеч иккиланмай ўзини Ўзбекистондаги маънавиятнинг асосий ҳомийси деб эълон қилди. Шунинг учун ҳозирги бозор иқтисодиёти пайтида халқ маънавиятининг юксалишига хизмат қиладиган биронта соҳадан пулни аяётгани йўқ. Кейинги икки-уч йил ичида Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Андижон ва яна бошқа шаҳарларда шундай меъморий бинолар қурилдики, бугун улар жаҳон меъморчилигининг энг ноёб ва энг мукамал намуналари қаторидан ўрин олмоғи мумкин. Ажаб эмаски, бугун биз Самарқанду Бухорода ёки Хивада бобокалонларимиз қуриб кетган бинолар билан қандай гурурланаётган бўлсак, бизнинг неvara-чевараларимиз ҳам ҳозир биз қураётган иморатларни ҳаммага кўз-кўз қилиб юрсалар...

Сўнги йилларда халқ истеъдодларининг гуллаб-яшнашига катта ғамхўрлик қилинмоқда. Кўп узоққа бормайлик — фақат биргина 1997 йилда бўлиб ўтган байрамлардаги концертларни эслайлик. Мустақиллик куни, «Ўзбекистон Ватаним маним» танлови, «Шарқ тароналари» ва яна... Шу концертларни кўриб ўтириб кўзларимга ёш келди — уларнинг ҳаммаси мазмунан ҳам, шаклан ҳам турфа хил ва баркамол, бири бирини такрорламайди. Бейхтиёр ўйлаб кетасиз — халқимиз мунча истеъдодли бўлмаса?! Қаерда ётган эди шунча истеъдод? Гўё улар ер остида ётган булоқ эди-ю, бирдан булоқларнинг кўзи очилиб, истеъдодлар қайнаб чиқа бошлади.

Кейинги йилларда шахсан Ислон Қаримовнинг саъй-ҳаракати билан Республика маънавият ва маърифат маркази, «Маънавият» нашриёти, «Тафаккур» ва «Жаҳон адабиёти» журналлари; Хоразмда Маъмур академияси ва Тошкентда Бағдий академия ва яна бошқа

ўнлаб ташкилотлар очилди, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон каби буюк сиймоларнинг, бобокалонимиз Амир Темурнинг, буюк олим ва давлат арбоби Улуғбекнинг қутлуғ саналари тикланди. Имом Бухорий, ал-Фарғоний, Камолиддин Беҳзодларнинг саналари, буюк халқ эпоси «Алпомиш»нинг 1000 йиллигини нишонланишичи? Чиндан ҳам улуғвор ишлар! Улуғ халққа ярашадиган катта ишлар! Шуларни ўйлаганда, Мустақиллик эълон қилингандан бери ўтган бор-йўғи бир неча йил ичида шунча иш қилинганига мағрурланиб кетасан, киши. Ҳа, Президентимиз юртини деб, элини деб, ёниб яшамоқда.

Кейинги пайтларда телевидение орқали ёхуд бошқа йнгиинларда, мажлисларда, учрашувларда Ислом Каримов халққа мурожаат қилиб, чуқур ҳаяжон ичида «Азиз дўстлар, мен сизларни яхши кўраман, ҳаммаларингизни бағримга босгим келади» деган гапни бир неча марта такрорлади. Эътибор берган бўлсангиз, бу гапларда ясамалик-йўқ эди, улар қалб қаъридан сизиб чиққан самимий гаплар эди. Президент чиндан ҳам Ўзбекистон халқини бағрига босгиси келади, бисотида бор жамики бойлигини, жамики муҳаббатини унга бағишлашни истайди. Бу гапни фақат сўзма-сўз тушунмаслик керак. У юртнинг келажагини ўйлайди, бу юртда ҳар бир хонадоннинг тинч, осойишта ҳаёт кечиришини, унинг дастурхонидан файз-барокат кўтарилмаслигини истайди. Эҳтимол, бу қутлуғ орзу ҳали тўла ушалиб улгурмагандир, эҳтимол, ҳали номукамал ҳаётимизда кемтиклар анча-мунча топилар. Бу табний, янги жамият бир кунда қурилмайди. Энг муҳими — шу олижаноб ният йўлида изланмоқ ва меҳнат қилмоқдир.

Юртбоши бўлиш шарафли, лекин жуда қийин иш. Ахир, йнгирма тўрт миллион кишилиқ юртнинг юки снгиб бўладими? Билмадим, Президент бирор куни; лоақал уч-тўрт соатга юрт ташвишини қилмай, фақат ҳузур-ҳаловатга берилиб, истироҳат қила олармикин? Менимча, бунинг имкони бўлмаса керак. Юртбошилик — тинимсиз меҳнат, тинимсиз изланиш, туни тонгга уланиб кетадиган уйқусиз кечалар. Бунинг эвазига эса, фақат бир мукофот — бугунги ўзбек дўпписини бошига қўйиб, ҳеч кимдан ўзини кам кўрмай, қаддини ғоз тутиб юрса, дунёнинг ҳар бурчагидаги одамлар «ўзбек» деганни эшитганда ички бир ҳурмат ва тавозе билан бир тин олиб қўйса, бас!

Муҳтарам Ислом Абдуганиевич! Фақат бир тилак — бугун ўзингиз экаётган дарахтларнинг мевасини ейиш Сизга насиб этсин!

ИНСОН БАХТ УЧУН ТУҒИЛАДИ

Тошкентнинг қоқ ўртасида, бир вақтлар Тупроққўрғон деган ном билан машҳур бўлган жойда кўкка бўй чўзган бу муҳташам бинода мен авваллари ҳам кўп бўлганман. У пайтларда бу ерда Коммунистик партиянинг Марказий Комитети жойлашган эди. Марказий Комитетда кўплаб одамларнинг тақдирлари ҳал бўларди: кимдир ишга тайинланар, кимдир ишдан олинар, кимдир танқид қилинар, кимгадир ёрлик ёки унвон берилар, кимдир фош қилиниб, чанги қоқиларди. Ҳар ҳолда одамлар бу иморатдан чўчишар, ёнидан ўтганда ҳам ҳадиксираб, бўйинни қисиб ўтишарди.

Мен бу иморатда неча марта бўлмай, бирон марта кўнглим кўтарилиб, мамнун бўлиб чиққанимни эслаёлмайман. Аксинча, тарвузим кўлтигимдан тушиб, дами чиққан пуфакдек шалвираб чиқардим. Чунки ҳар чақирилганимда қай бир масалада яхшилаб «тарбия» берилар, шаккок бўлиб кетмасин деб, нўхтамдан тортиб қўйишарди. «Тарбия»нинг таъсири кучлироқ бўлсин деб ҳеч қандай таъна-дашномни аяшмасди. «Сиёсий саводсиз», «ютуқларимизни кўролмайдиган нигилист», «миллатчи», «босмачилар тарғиботчиси», «ғоявий маҳдуд» каби тавқи-лаънатларни шу ерда бўйнимга ортишган. Албатта, бундай маломатлардан кейин ойлаб ўзингни қўйгани жой тополмасдинг, юрак сиқиларди, қон босими ортарди, қўлинг ишга бормасди, лекин «борса-келмас» жойларга жўнатишмаганига шуқр қилиб, ўзингга таскин берардинг...

Замонлар ўзгарди — Ўзбекистон мустақил бўлди. Ўтган беш йил ичида мен бу масканга яна бир неча марта таклиф қилиндим. Энди аҳвол мутлақо бошқача. Юртбошимиз самимий кутиб олиб, «эсон-омон юрибсизларми? Бола-чақалар соғ-омонми? Ишларингиз жойидами?» деган жуда оддий, лекин ғоятда инсоний иборалар билан ҳол-аҳвол сўраганидаёқ кўнгил тоғдек кўтарилади. Суҳбат давомида қани, бу масалада нима дейсиз? Сизнинг фикрингиз қанақа? Қандай таклифларингиз бор? — деб мурожаат қилганда эса бирдан ўзингизни бошқаларга, юртга керакли одам эканингизни, қадрингиз баландлигини ҳис қила бошлайсиз, ву-

жудингиз янгида кучга тўлаётгандай, ажиб бир ишчанлик касб этаётгандай руҳингиз енгил тортади.

Бу гал ҳам шундай бўлди. Юртбошимиз маънавият масалаларида суҳбатлашмоқ учун бизларни таклиф қилди. Таклиф қилинганлар орасида республика «Маънавият ва маърифат» маркази раҳбари, унинг муовини, «Олтин мерос» жамғармасининг раиси, «Тафаккур» журналининг бош муҳаррири ва мен бор эдик. Очиғини айтганда ҳаммамиз ҳам бир оз ҳаяжонда эдик, негаки бу таклиф ҳаммамиз учун ҳам кутилмаган эди. Албатта, беайб парвардигор деганларидек, ишларимизда нуқсонлар ҳам старли. Шунинг учун ўзимизни анча-мунча қаттиқ гаплар эшитишга сошлаб ҳам келгандик. Президент шахдам қадамлар билан кириб келди. Ҳар биримиз билан қўл олишиб, қуюқ кўришди. Сўнг у кишининг стол тўридаги ўриндиққа ўтиришини кутдик. Аммо Президент столнинг ён томонидаги ўриндиқлардан бирини танлади. Бирдан вазият ўзгарди, расмийликдан асар ҳам қолмади, ўзимизни жуда эркин ҳис қила бошладик — гўё биз Президентнинг қабулхонасида эмас, балки тез-тез келиб турадиган қадрдон хонада эдик.

Шундан сўнг Президент гапирди. Унинг нутқини телевидение батафсил кўрсатди, шунинг учун бу ерда унинг мазмунини гапириб беришга эҳтиёж йўқ. Шундоқ бўлса-да, мен нутқнинг баъзи қирраларини эслатиб, шу муносабат билан ўзимда туғилган ўй-мулоҳазаларимни баён қиламан. Аввало, шуки, Президентнинг нутқи расмий маъруза бўлгани йўқ. У тор маънода фақат маънавият масалаларига ҳам бағишлангани йўқ. Бу — ўйлар эди. Уй бўлганда ҳам ҳозир, шу ерда хаёлга келиб қолган эмас, анчадан бери кўнглида турган, кўп чиғириқдан ўтказилган, пиширилган ўйлар эди. Президент умуман, ўзбек халқи, унинг босиб ўтган кўп асрлик тарихи, шу тарихи мобайнида яратган моддий ва маънавий бойликлари ҳақида кўнглига тугиб юрган гапларини ўртоқлашди. Албатта; Президент маънавият масалаларининг туб негизларини очиб берди, маънавиятни юксалтириш йўлида ҳали фойдаланилмаётган имкониятлар кўп эканини айтди. Албатта, Юртбошимизнинг гапларини маънавият соҳасида қилинажак ишларнинг амалий дастури деб қабул қилса бўлади. Аммо Президент фақат дастур беришни кўзлагани йўқ. Унинг мақсади маънавият ва маърифат ходимларига йўл-йўриқ

кўрсатишгина эмас эди. Маънавият ҳақидаги уйлар йиллар мобайнида уни тарқатгани йўқ. Ўзбекистон мустақил ривожланиш йўлига қадам қўйган кундан бошлаб, Президент асосий вазифа, юртимизнинг моддий аҳволини тубдан яхшилашгина эмас, унинг маънавиятини ҳам янги босқичга кўтариш эканини тўхтовсиз таъкидлаб келади. Негаки, маънавиятсиз келажагимиз йўқ. Юртбошимиз учун маънавият масаласи инсон тақдири, ҳаётининг маъноси билан чамбарчас боғланиб кетади. Инсон масаласи эса биз қураётган янги жамиятнинг ўзак масаласидир. Буни Юртбошимиз алоҳида таъкидлади: «Шўролар замонида ҳам «Ҳамма нарса инсон учун!» деган шиорлар кўп айтилди. Аммо у фақат оғизда эди. Аслида эса инсон «Давлат» деб аталган катта бир машинанинг тилсиз-забонсиз, ҳуқуқсиз бир парраги эди, холос. Шўро замонида инсон коммунизм қуриш воситаси эди. У давлат учун яшамоғи, давлатга хизмат қилмоғи, керак бўлса, давлатга жон фидо қилмоғи керак эди. Биз батамом бошқа йўлдан борамиз — биз қурадиган жамиятда давлат Инсон учун бўлади».

Президент инсон ҳақида гапирар экан, Юртбоши сифатида ҳар бир одам учун қайғураётгани, ҳар бир одамнинг ҳаётини фаровон қилишни орзу қилиши яққол сезилиб турарди. У, айниқса, болалар тарбиясига алоҳида эътибор бериш кераклигини, аёллар аҳволини тубдан яхшилашга интилиш зарурлигини уқтирди. «Ҳозир ҳам шундай туманларимиз, қишлоқларимиз борки, — деди Президент, — у ердаги кўпгина аёллар шу ерда туғилиб, шу ерда ўсиб, меҳнат қилиб, турмуш қчилиб, ҳаётдан ўтиб кетади. У Тошкент бир ёқда турсин, ҳатто Қарши ёки Бухорони ҳам кўролмайди. Ҳаётнинг жуда кўп неъматлари уларга етиб бормайди. Нега шунчака? Уларнинг нима айби борки, бу неъматлардан бебаҳра қолишади. Уларнинг бундай аҳволига биз сабабчи эмасмизми?» Бу ўткир саволлар шундай қўйилдики, у ҳар бир зиёлининг қалбига етиб бормоғи керак, унинг қалби хотиржамлик оғушида бўлса, ҳаёт тўлқинларига бепарво қараб келаётган бўлса, уни уйғотмоғи керак. Ҳар ҳолда, Президентнинг бу хитоби мудроқ қалбларни уйғотувчи бир бонг бўлиб туюлди менга.

«Инсон бахт учун туғилади!» Бу фикр Президент нутқининг марказида турган фикр эди. Аммо «инсон бахти» деганда нимани тушунамиз? Ҳар кун катта-катта еб-ичишними? Ақл бовар қилмайдиган ҳашамат

билан кийинишними? Афсонавий қасрларда кимхобу духобаларга ўраниб яшашними? Ҳа, булар албатта, керак. Лекин бу билан инсон бахти тугал бўлиб қолмайди-ку? Маънавиятсиз инсон бахти мукамал бўлмайди. Шу нуқтада юртбошимиз маънавиятнинг моҳияти ҳақида жуда чуқур мулоҳазалар айтди: «Элликдан кейин одамнинг умри жуда тез ўтар экан. Бу дунё ўткинчи дунё. Ҳамма ўтиб кетади. Ҳеч ким дунёга устун бўлмайди. Ҳар бир одам бу дунёдан ўзининг ҳаётидан рози бўлиб кетмоғи керак. Аммо рози бўлмоқ учун, мамнун бўлмоғи учун у ҳаётида арзийдиган ишлар қилган бўлиши керак. Савоб ишларга қўл урган бўлмоғи керак. Ҳар бир одам «Мен кимман ўзи? Бу дунёга нимага келдим? Дунёга келиб нима қилдим? Мендан нима қолади?», деб ўз-ўзидан сўрайди. Шу саволларга бемалол жавоб бермоқ учун у умри давомида савоб ишларни кўпроқ қилмоққа шошилмоғи керак!» Президентнинг баландпарвозликдан узоқ, теран инсоний мазмун билан суғорилган бу мулоҳазалари ҳар қандай одамни ҳам чуқур ўйга толдиради. Шундай қилиб, Президент суҳбат давомида «маънавият» тушунчаси эътиқод, имон, виждон, ҳалоллик, поклик каби унсурлардан таркиб топишини, маънавият руҳий оламнинг кенглиги ва юксаклиги эканини алоҳида уқтирди. Президентдан кейин ҳаммамиз бир-бир гапирдик. Ислом Абдуғаниевич ҳеч қайсимизнинг гапимизни бўлмай, бардош билан охиригача тинглади ва кимки бирор муаммо қўйса, иш юзасидан бирор масалани илтимос қилса, шу ернинг ўзида уни ҳал қилиб берди. «Маънавият учун ҳеч нарсани аямаймиз, — деди у киши. — Маънавият масаласини тушуниб етмайдиган раҳбарлар билиб қўйсинки, уларни ҳам тинч қўймаймиз». Кейин Эркин Аъзамовга деди: «Журналингнинг бирор жойига катта ҳарфлар билан «Президентимиз маънавиятимизнинг бош ҳомийси» — деб ёзиб қўй. Билмаганлар билиб қўйсин!»

Ниҳоят суҳбат тамом бўлди. Беш киши билан суҳбат уч соат давом этибди. Одатда Президентларнинг ҳар дақиқа вақти ҳисобда бўлади. Шундоқ экан, Президент маънавият масаласидан олтинга тенг вақтини аямаган экан, демак бу масала чиндан ҳам жуда улғуф масала экан.

Бу суҳбатдан ҳаммамиз қанот боғлаб чиқдик!

1996.

Сеҳрли музикадай жарангловчи бу ажиб сўзларни илк бор болалигимда — уруш бошланган йили эшитгандим. Еш томошабинлар театрининг Эски Жўвадаги алмисоқдан қолган торгина зали. Одам тирбанд. Саҳнада паст бўйли, кулча юзли, истараси иссиқ артист кўзлари чақнаб, овозини бир кўтариб, бир пасайтириб ҳаяжон билан шеър ўқимоқда.

Ватан-она сўзи нақадар лазиз,
Сенсан ҳар нарсадан мўътабар, азиз,
Ҳурматингни сақлар ҳар бир ўғил-қиз,
Муқаддас, мўътабар, улуғ Ватаним,
Ўлсам айрилмасман қучоқларингдан.

Кўп ўтмай театр залида ўтирганим ҳам, шеърни саҳнада артист ўқиётгани ҳам унут бўлди. Шеър мисралари ва; айниқса, ҳар банд охирида такрорланаётган «Ўлсам айрилмасман қучоқларингдан» деган ибора гўё юрагимда туғилиб, ичимдан жўшиб чиқаётгандай. Учта оддий сўздан таркиб топган бу оташин хитоб шеър эмас, бутун умр бўйи амал қиладиган тантанавор қасамдай жарангларди. Кейин чинданда шундай бўлди— Уйғун қаламига мансуб бу мисра бутун умрим мобайнида менга ҳамроҳ бўлиб келмоқда. Қадамим етиб борган турли маконларда, турли шаронгларда бу мисра мендан сўраб ҳам ўтирмай, бирдан қалбимда жаранглаб кетади. Шунда юртимизнинг саҳий қуёшидан баҳраманд бўлган ям-яшил далалардай кўнглим ёришиб кетади. Томирларимда янги куч югураётгандай ўзимни бардам сеза бошлайман.

Ватан. Ватан туйғуси. Ватан муҳаббати. Нямадир булар? Булар қандай сеҳрли қудратки, ҳали вояга етмаган; дунё кўрмаган, турмушнинг паст-баландларидан беҳабар, ўйину шўхликлардан ўзга дарди йўқ бир ўсмирнинг юрагига жо бўлиб олиб, бутун умр унинг хатти-ҳаракатини, юрш-туришини бошқариб туради. Бу туйғу инсон фарзандида туғма бўлармикин? Ёки гўдак тамшана-тамшана онасини эмганида, она сути билан бирга бу туйғу унинг ҳам томирларига югурармикин? Умуман, «Ватан» деганининг ўзи надир? Туғилиб ўсган уйингми? Бешиқда қулоғингга кирган мунгли ва айни чоғда нурли аллами? Бувингнинг эртақларими? Мактабми? Илк бор висол онларига гувоҳ бўлган сўлим хиёбонларми? Албатта, буларнинг ҳаммаси ва

яна аллақанча нарсадар бирлашиб, «Ватан» деган нарсанинг сўнмас тимсолини яратса керак. Ва яна ўйлайманки, боланинг мурғак қалбидаги илк бор пайдо бўлган Ватан тимсоли ҳар қанча ёрқин бўлмасин, ҳали ўзининг шаклу шамойилини тўла топиб улгурмаган бўлади. Ватан туйғуси инсоннинг ўзи билан бирга ўсиб улғаядиган туйғу бўлар экан. Тажрибангиз ортгани сари, ҳаёт дошқозонида қайнаб пиша борганингиз сари Ватан деган нарсани чуқурроқ қадрлайдиган бўлиб қоласиз, Ватан ҳақидаги тасаввурингиз тўлишиб, кенгайиб, бойиб боради. Ватан туйғуси бутун вужудингизни қамраб олади, ҳар бир ҳужайрангизга томир ёзади. Сиз энди англай бошлайсизки, Ватан нафақат жўшқин ёшлик дамлари билан боғлиқ сўлим маскандир. Инсон ҳам ниҳолдай гап — уни ундириб ўстирадиган она замин бор, қуёш, сув, ҳаво уни ўз неъматларидан баҳраманд қилади. Шунинг учун буларнинг бари инсон учун азиз ва ардоқли. Лекин булар ҳали тугал Ватан эмас. Одамзод шундай яратилганки, у бошқалардан ажралган ҳолда, якка-ёлғиз, сўппайиб умргузаронлик қилолмайди. Тўғри, одамлар орасида таркидунё қиладиганлари, танҳоликни ёқтирадиганлари, ҳеч кимни жини суймайдиганлари ҳам бор. Аммо улар ҳар қанча танҳо бўлмасин, элу юртдан юз ўгириб, ҳар қанча ёрлар ичини макон қилмасин, барибир, минглаб риштадар орқали одамлар билан, дунё билан боғлиқ бўлади. Ҳатто умрининг ярмини хумни ватан қилиб ўтказган қадимги юнон файласуфи Диоген ҳам, барибир, шогирдлари билан, бошқа файласуфлар билан алоқада яшаган. Ота-оналар, фарзандлар, қариндош-уруғлар, ёру биродарлар, дўстлару дугоналар ҳар қандай инсон ҳаётига турфа хил маъно ато қилади. Одам уларни яхши кўриши, улар билан иноқ яшашни мумкин, уларни ёқтирмаслиги ҳам мумкин. Лекин нима бўлганда ҳам уларнинг ҳаммасидан юз ўгириб, ҳаммасидан бутунлай кечиб кетиб бўлмайди. Хуллас, қариндош-уруғ, дўсту биродарлар, маҳалла, жамоа, қолаверса, бутун жамият одамнинг ўсиб-ўлғайишида, умргузаронлигида истасанистамаса унга таянч бўлади, унинг парвозига қанот беради. Шунинг учун «Ватан» тушунчаси муайян жўгрофий ҳудуднигина қамраб олмайди, балки унинг таркибига бутун жамият, унинг кечаги кўни, бугуни ва эртаси ҳам киради. Шунинг учун мен «ўлсам айрилмасман қучоқларингдан» дея бот-бот такрорлаганимда биламанки, мен ватанимга керакман. Кимлигимдан, ёшу

қарилгимдан, касбу коримдан қатъи назар. Биламанки, менсиз Ватанимнинг нимасидир кемтик, нотўқис бўлиб қолади. Айни чоқда шунини ҳам биламанки, Ватаним менга кўпроқ керак. Ватан менсиз яшаши мумкин, лекин мен ватансиз яшаёлмайман! Рост-да! Мен етмишга кириб, умримда нимаинки рўшнолик кўрган бўлсам шу Ватанимнинг бағрида унинг саховати туфайли, «бир меҳрибон қўл» билан пешонамни силагани туфайли кўрдим. Албатта, турмуш бўлгандан кейин унинг ўзига яраша ташвишлари; қийинчиликлари бўлади, оёғингиз остидан катта-кичик муаммолар чиқиб туради. Лекин, сирасини айтганда, чолу кампир иккимиз «муроду мақсадга етиш» арафасида бола-чақаларимиз билан бирга устимиз бут, қорнимиз тўқ, еганимиз олдимизда, емаганимиз кетимизда, тинч, хотиржам ҳаёт кечирмоқдамиз. Бировдан кам эмасмиз, ҳеч кимдан тили қисик жойимиз йўқ. Мен бунга баъзан ўзимда йўқ хурсанд бўламан, яратганга беадад шукроналар қиламан, баъзан эса Ватанимнинг менга кўрсатган беҳисоб иноятларига, элу юрт ардоғига муносиб жавоб бера олаётганим йўқ, Ватан олдидаги фарзандлик бурчимни тўла ўтаёлмаяпман деб ўкиниб қўяман. Бу ўкинч мени кўп нарсалар тўғрисида ўйлашга ундайди. Ахир, бу беқиёс гўзал Ватан Оллоҳнинг эл қатори менга ҳам атаган буюк туҳфаси. Мендан аввал ўтган авлод-аждодларим уни жамки бетакрор жозибаси билан, туганмас хазиналари билан менга мерос қолдирган. Хўш, нима қилмоқ керак? Текин мерос экан деб унинг бойликларини бир чеккадан совураверишим керакми? Ахир, ётиб еса тоғ чидамас экан. Йўқ, орқа-олдимизга қарамай совуриш йўлини тутадиган бўлсак, бу гўзал ўлка уч-тўртта авлоднинг умри ўтмасданоқ одам юрса оёғи, қуш учса қаноти куядиган дашту биёбонга айланади-ю, биз ҳаммамиз келажак авлодларнинг қарғишига учраймиз. Бахтимизга, ўтган авлод-аждодларимиз бизга Ватаним мерос қилибгина қолдирган эмаслар, балки бу Ватаним чин юракдан севишни, унга фидокорлик билан хизмат қилишни; унинг ҳуснига ҳусн; бойлигига бойлик қўшишни ҳам мерос қолдиришган. Ватаним севмоқ имондандир деб таълим беришган улар. Демак, ҳар бир одам учун Ватаним севиш ҳам фарз, ҳам қарз. Авлод-аждодларимиз Ватаним севиш бобида ҳам бизга сон-саноксиз ўрнаклар ва ибратлар қолдиришган. Улар ҳар бир инсон учун Ватан тушунчаси ҳар нарсадан улуғ, ҳар нарсадан муқаддас деган эътиқодни мерос қолдиришган.

Улар Ватанни кўз қорачиғидай авайлаб-асраш, зарур бўлганда, бу йўлда жонини ҳам фидо қилиш борасида ўлмас сабоқлар бериб кетишган. Ҳамма нарсани эзиб-янчиб кукунга айлантирадиган, ҳар қандай хотирани ғалвирдан баттар илма-тешик қилиб юборадиган бешафқат Вақт ҳам аждодларимизнинг фидокорликлари, Ватанга бўлган муҳаббатлари қаршисида лол қолган ва уларни ривоятларга буркаб, деярлик оҳори тўкилмаган ҳолда бизларга етказиб келган. Бу гаплар, албатта, маърифатли одамларнинг ҳеч қайсиси учун янгилик эмас. Шунга қарамай, бу тўғрида гапираётган эканман, боиси бор. Ватанга муҳаббат Онага муҳаббат каби муқаддас ва юксак туйғу. Онага муҳаббатнинг шундай бир ўзига хослиги борки, одам бу туйғуси ҳақида оламга жар солиб, ҳаммани ундан воқиф қилавермайди, ҳатто онасининг ўзига ҳам ҳар куни «Онажон, мен сизни жонимдан ортиқ яхши кўраман» деявермайди. Лекин ҳар куни онасига ғамхўрлиги, меҳрибонлиги, саховати, шафқатини иши билан, гап-сўзлари, хатти-ҳаракати билан амалда намоён қилади. Ватан муҳаббати ҳам шундай: у ҳаммага кўз-кўз қилинмайди, у тўғрисида таптанавор эълоилар чоп этилмайди, ҳар муюлишда одам кўкрагига уриб, Ватанга ошиқлигини писанда қилмайди. Маданиятнинг юксак поғоналарига кўтарилган жамиятларда одамлар ўз Ватанларига муҳаббатни шовқин-сурон кўтармай, айюҳаннос солмай, таъмагирликсиз, беписанда, мақтанчоқликсиз амалга оширадилар. Ватанга муҳаббат бозорга солинадиган матох эмас, балки инсон қалбининг тўрида гард юқтирмай покиза сақланидиган энг нафис, энг инжа бир туйғудир. Унинг тўғрисида ҳуда-беҳуда жар солаверсанг, ҳар куни амалда эмас, оғизда «намоён» этаверсанг, бу туйғунинг муқаддаслиги қолмайди. Кишининг бир қулоғидан кириб, иккинчи қулоғидан чиқиб кетаверадиган жўнгина бир жумлага айланиб қолади. Шу ўринда олис замонларда ўтган аждодимиз Широқнинг Ватан йўлидаги буюк фидокорлиги ёдимга тушади. Биз бу одамнинг оддий чўпон бўлганини биламиз, холос. Унинг ўзи қанақа одам бўлган, ёшми, кексами, болачақалари бўлганми-йўқми эканидан бутунлай беҳабармиз. Лекин шунини аниқ айтиш мумкинки, у бирор мактабда ўқиб, хат-савод чиқармаган бўлса керак. Яна шуниси аниқки, у телевизор кўрмаган, радио эшитмаган, газета ўқимаган. Бинобарин, Ватанни севиш, унга жон фидо қилиш кераклиги ҳақидаги хитоблару сийқа-

си чиққан баландпарвоз чақиріқларни эшитмаган. Лекин юртига бостириб келган ёвни саҳрога олиб бориб адаштириб келишга қарор қилганида, саҳродан ўзининг ҳам соғ қайтиб келмаслигини яхши билган. Демак, она-Ватанини ёвдан сақлаб қолиш учун онгли равишда жонини қурбон қилишга отланган. Албатта, унинг номини мангу қаҳрамонлар сафига олиб кирган бу мислсиз фидокорлик элу юртга, она-Ватанга муҳаббатдан, ўзини халқининг бир зарраси, юртининг содиқ фарзанди деб ҳис қилишдан туғилган. Широқнинг жасоратини мангу қилган омиллардан; унга беқиёс гўзаллик ҳам бахш этган хислатлардан бири унинг ҳар қандай таъмадан мутлақо холилиги бўлган. Ҳар ҳолда, Широқ «бир замонлар келиб, ўзбек ёшлари менинг жасоратимни дарсликларидан ўқиб, шаънимга олқишлар ёғдиришар» деган ўйдан мутлақо узоқ бўлган. Ҳа, Ватан муҳаббати ана шундай покиза, олижаноб, беминнат бўлмоғи, ҳар қандай мақтанчоқликдан, сунъийликдан, писандадан холи бўлмоғи керак. Шу ўринда бир шоирнинг Ватан севгиси ҳақидаги атиги тўрт мисрада айтган бир гапи эсимга тушиб кетди: «Ватан» учун кимлар нималар қилмаган? Бировлар, Ватан деб жон фидо қилган, бировлар ватан деб гап сотган...» Мен ҳеч кимни маломат қилмоқчи эмасман, бунинг учун менинг ҳаққим ҳам йўқ. Лекин, назаримда, шундай туюладики, биз кейинги вақтларда Ватанга муҳаббатимизни кўпроқ «гап сотиш» йўли билан ифодалашга берилиб кетганга ўхшаймиз. Назаримда, «тарбия», «ватанпарварлик тарбияси» деган нарсани ҳам бутунлай бир томонлама тушунамиз, шекилли. Қанча кўп гапирсак, гапларимиз қанча тум-тароқ, баландпарвоз бўлса, тарбиявий ишларимиз шунча яхшиланаётганга ўхшайди. Ҳолбуки, буларнинг бари билимимизнинг саёзлигидан, маданий савиямизнинг пастлигидан; қолаверса, гапирётган гапимизни ўзимиз қадрламаслигимиздан туғилади ва бу сийқалик охир-пировардида, энг ноёб, энг инжа туйғуларимизни ҳам ўтмаслаштиради. Натижада, «Ватан севгиси»нинг қадри пасайиб, баҳоси тушиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас. Бир мисол келтираман: кейинги пайтларда анча-мунча одамлар телевизор орқали ёки матбуот саҳифаларида сира хижолат тортмай «мен фалон соҳада Ватан учун 30, 40 ёки 50 йил хизмат қилиб қўйганман» дея мақтанадиган бўлиб қолишди. Бироқ одам ўзи тўғрисида шунақа деганида қилган хизматларини писанда қилаётганга ўхшаб кетади. Албат-

та, бирор соҳада 30 йилми, 40 йилми ишлагани жуда яхши — бунинг учун фақат раҳмат айтиш ва бошқа йўллар билан рағбатлантириш керак. Лекин нима учун буни — бутун умр бўйи тирикчилигини ўтказиш учун маош олиб қилган ишини ўзининг ватанпарварлиги деб тақдим этиши керак? Йўқ, биродарлар, ҳар нима бўлганда ҳам мен Ватан севгисини олийроқ, юксакроқ бир хислат деб биламан.

Ватанни севиш ва, айниқса, бу севгини амалда намоен қилиш унчалик осон иш эмас. Бу одамдан жуда катта жасоратни, бардошни, чидамни талаб қилади. Қизиғи шундаки, Ватан ўз фарзандларидан ҳар ойда, ҳар ҳафтада, ҳар соат, ҳар сонияда жон фидо қилишни талаб қилмайди. Ватан йўлида содир бўладиган бундай фидокорлик энг юксак, энг олий фидокорлик бўлиб, у фавқулудда ҳолларда рўй беради. Лекин Ватан севгиси одамдан бир қарашда маҳобатли кўринмайдиган, инсоннинг оддий фаолиятидан кам фарқ қиладиган, аслида эса жуда машаққатли меҳнатдан иборат бўлган кунчалик жасоратни талаб қилади. Бу ўринда бугунги одамларга жуда яхши ўрнак бўладиган яна бир тоифа чин ватанпарварлар авлоди ёдимга тушди. Улар тарихга жадидлар деган ном билан кирган одамлар эди. Бугун биз улар ҳақида кўп гапирамиз, уларнинг шаънига мадҳиялар ёғдирамиз-у, лекин аслида ўз фаолиятларини нечоғли азобларда, таъқиблар остида, ҳақоратларга кўмилган ҳолда ўтказганларини хаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Ахир, жадидларни, биринчи навбатда, чор ҳукумати доимий таъқиб остида тутган, уларнинг ҳар бир қадамини назардан соқит қилмаган, улар нашр этган газеталарни ёпиб қўйган; чиқарган китобларини тақиқлаган, мактабларини беркитган. Жадидларни маҳаллий уламолар ҳам, дин пешволари ҳам ёқтиришмаган, уларни «калтадум» деб, исломнинг душмани деб аташган, кофирликда айблашган. Жадидларни маҳаллий бойлар ҳам қўллаб-қўлтиқламаган, уларни моддий бойликларни беҳуда ва бефойда совурадиган, қуруқ гап сотишдан бошқага ярамайдиган ортиқча одамлар деб ҳисоблашган. Лекин энг ёмони шундаки, баъзи амалдор зиёлилар ҳам жадидларни тан олган эмас, уларни халқ йўлида, унинг кўзини очиш, маърифатли қилиш йўлида, унинг ҳаётини янгилаш, дунёнинг олдинги халқлари даражасига кўтариш йўлида жонбозлик қилаётганликларини тушунган эмас, аксинча, асрлар давомида кўникилган турмуш тарзини бузиб, ҳам-

мани бесаранжом қилаётган, аллақандай янгиликларни жорий қиламан деб одамларни ташвишга қўяётган ҳузур-ҳаловатини бузаётган кучлар деб билинган. Мана шундай қуюқ зулмат қўйнида жадидлар Ватан олдидаги тарихий бурчларини чуқур англаган ҳолда чин юракдан, садоқат билан; ҳар қандай машаққатларга чидаб, тишларини тишларига қўйиб хизмат қилишда давом этганлар. Бу хизматлари эвазига улар давлатдан маош олган эмаслар, аксинча, кўп ҳолларда ўзларининг битиб-ортиб кетмаган маблағларини сарфлаганлар. Баъзан хайрия йўли билан озми-кўпми маблағ тушиб қолса, унга шу қадар ҳалол муносабатда бўлишганки, бунақа муносабатни бугун жуда катта қийинчилик билан тасаввур қилиш мумкин. 1914-ми ёхуд 1915 йилгими — аниқ эсимда йўқ — жадид газеталаридан бирида кичкина ахборот эълон қилинган. Ундан маълум бўладики, жадидлар маърифат ишлари йўлида хайрия кечаси ўтказган эканлар ва кеча оқибатида маълум миқдорда пул тушган экан. Газетадаги ахборотда ана шу пул тийинма-тийин нималарга сарфлангани аниқ кўрсатилган. Бу ишларнинг барини жадидлар шовқин-суронсиз, бирон оғиз мақтаншсиз, писандасиз ва таъмасиз амалга оширганлар. Ва ниҳоят, мана шу хизматлари учун шўролар замонида қамалиб, кўпчиликлари отиб юборилган ёхуд ўзга юртларга бадарға қилиниб, уруғлари қуритилган. Уларнинг бундай беминнат фидокорликлари биз учун мангу ибрат бўлиб қолмайдими? Бизнинг эса ҳамон топганимиз гап... гап... гап... Бири-биридан чиройли, бири-биридан пурвиқор, бири-биридан дабдабали ва бири-биридан пуч, мағизсиз гаплар; самимиятдан узоқ гаплар. Қўрқаманки, бу ҳавоин гаплар ҳатто бизнинг пича риёкорлигимизни ҳам ошкор қилиб қўяди. «Пича» деганим ножоизроқ кўринади, бу ўринда «анча-мунча» деган сўзни қўлласа ҳам бўлаверади. Унда «риёкорлик» дейишнинг ўрнига ҳам очикчасяга «иккиюзламачилигимиз»ни деб қўя қолган маъқул. Негаки, гапимиз билан ишимиз бир-бирига тўғри келмайди. Негаки, ватан севгиси ҳақидаги хайқириб айтилган хитобларнинг жаранги тиниб улгурмай, Ватанимизга, бинобарин, ўзимизга катта зиён-заҳмат етказадиган ишларга қўл ура бошлаймиз. Мен Ватанин, бизга Ватан бўлган она табиатни асраш ҳақида, ер, сув, ҳаво; атроф-муҳитнинг саломатлиги тўғрисида қайғуришни кўзда тутяпман. Мен яқин ўтмишда бу борада қилинган жинойтларни айтаётганим йўқ. Оролни қуритиб

юборганимизни, олтин ундирса бўладиган тупроғимизни захарлаб, бангига айлантириб қўйганимизни, ўзимиз ичадиган сувни ўзимиз аямай булғашни ўрганиб олганимизни назарда тутаётганим йўқ. Мен бугун ҳам она табиатни ногирон қилиш соҳасидаги қора ишлар давом этаётганини айтмоқчиман. Гапим қуруқ даъвога айланиб қолмаслиги учун биргина мисол келтирай. Бўстонлиқни кўпчилик жуда яхши билади. Унинг гўзалликларидан баҳраманд бўлмаган, унинг бағрида мириқиб ҳордиқ чиқармаган одам кам топилса керак. Бўстонлиқ фақат шаҳарликларнинг ҳордиқ чиқарадиган жойигина эмас, балки Тошкентдай шаҳри азимнинг экологик мувозанатини сақлашда фавқулодда муҳим аҳамиятга эга бўлган бир маскан. Шунинг учун ҳам бундан бир неча йиллар аввал Бўстонлиқда завод қурмоқчи бўлишганида ундан келадиган экологик зарарни ўйлаб, бутун жамоатчилик бу ишга қарши бош кўтарган эди. Кўйлаб дам олиш масканларида таъми ва шифобахшлиги манамен деган маъдан сувларидан қолишмайдиган зилол булоқларидан, Швейцария ҳавосидан қолишмайдиган мусаффо ҳавосидан мустақил юртимиз фуқаролари фойдаланмоқдалар. Бироқ баъзи бировлар ана шу жаннатмакон жойга шахсий нафси деб зуғум қилмоқдалар. Минг йиллик ёнғоқ дарахтларини кесмоқдалар. Аммо ҳар қанча заруратан қилинаётган бўлмасин, бунинг оқибатида келадиган зарарни нима билан қоплаш мумкин? Ахир, битта дарахтни вояга етказиш учун ўнлаб йиллар керак-ку. Фақат йиллар эмас, миллионлаб маблағ сарфлаш лозим-ку. Ахир, тоғдаги ҳар битта дарахт фақат соясию меваси билангина қадрли эмас — унинг илдизлари тупроқни эрозиядан сақлайди. Ерни турли-туман ёнғинларга бардошли қилади, ерости сувларининг йиғилиши ва ҳаракатини таъминлайди, баргларида кислород чиқариб, иқлимни муайян даражада бошқариб туради. Аҳвол шундай давом этаверадиган бўлса, Тошкентнинг шундоққина биқинида иккинчи Орол пайдо бўлиши ҳеч гап эмас. Ана унда она-Ватанга муҳаббатимиз ва садоқатимизни айтиб ҳар қанча тавалло қилмайлик, биз туфайли жароҳатланган Ватан бизнинг беғамлигимиз ва ношудлигимизни кечирмайди. Назаримда, ҳали-ҳануз бизнинг тафаккуримиз шунақа босқичда турганга ўхшайдик, унда Ватанга муҳаббат тушунчаси билан она табиатни кўз қорачиғидай асраш тушунчаси алоҳида-алоҳида

катакларга жойлаб қўйилгандек кўринади. Ҳолбуки, Ватанга муҳаббат билан экологик тафаккур бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлмоғи, ҳаммаша бир-бирини тўлдириб турмоғи зарур. Бошқача айтганимизда, биз Ватанга севгимиз ҳақидаги чиройли гапларимизни кундалик амалий ишларимизда ифодалашни одат қилмоғимиз, одат эмас, ҳаётимизнинг асосий қонуналаридан бирига айлантормоғимиз зарур. Чунки бу борадаги ҳар қандай риёкорлик фақат ва фақат ўз-ўзимизни алдашдирки, унинг оқибатлари олдиндан айтиб бериб бўлмайдиган фожиаларга олиб келиши мумкин. Сезиб турибман — шу ўринда бир табиий савол туғилиши мумкин — мақолада Ватан севгиси оғизда эмас, амалда, ишда намоён бўлмоғи керак деган гап кўп айтилган. Яхши, лекин душман қўшинини саҳрога олиб бориб адаштириб келишга ҳар кун ҳам имконият топилавермайди-ку? Ёхуд бугунги кунда жадидчилик фаолияти билан шуғулланиш жуда ҳам жониз бўлмаса керак. Хўш, бугунги оддий одам нима қилмоғи, Ватанга муҳаббатини қандай намоён этмоғи керак? Ахир, тарихда қиладиган улўф жасоратларни ҳамма ҳам, ҳар кун қилавермайди-ку? Менимча, Ватан йўлида бир ишни қилишни тастаган одам аввало тарихга кириш ҳақидаги ўйланини бир чеккага йиғиштириб қўймоғи керак; чунки бир шоир айтганидек, аввал ишни қўйиб қилмоқ керак, шон-шўҳратни эса кейин бўлишиб олинаверади. Ҳаёт эса ҳамма вақт жасорат кўрсатишга имкон беради — жасоратлар, фидокорликлар фақат фавқулодда одамларнинг маҳрига тушган эмас. Президентимиз такрор-такрор айтадиган бир ибора бор — «савоб ишни ҳар ким қилмоғи, ҳар кун қилмоғи лозим». Фақат бир нарсани айтмоқ жонзори, савоб ишлар, шу жумладан, Ватан равнақи йўлидаги ишлар ҳеч қачон аввалдан тасдиқланган рўйхат бўйича, бировларнинг кўрсатмаси билан қилинмайди. Ҳар ким ўз ақлзаковати билан, ўз қалбининг амрига кўра қудрати етган даражада, имкони бор даражада Ватан, элу юрт йўлидаги ишларни қилади. Мен яқинда газетада Дадахон Нурийнинг «Дарёга чангал солган йигит» деган мақоласини ўқиб қолдим. Унда Тоҳиржон деган юрагида ўти бор бир йигит ҳақида ёзилган экан. Бу йигит нафақат юрагида ўти бор, балки қўли гул ҳам экан, негаки, элу юрт учун, савоб учун кўп хайрли ишлар бошлар экан-да, бу ишларнинг ҳаммаси муваффақият

билан амалга ошаркан. Шундай ишларидан бири асов Чирчиқ дарёсига чанг солиш бўлипти.

Бўстонликда Дўнгаланг кўприк олдида ер ярим оролга ўхшаб дарё томон туртиб чиққан жой бўлар эди, сув ҳамиша шиддат билан шу ерга келиб урилар ва уни ювиб, емириб, кичрайтириб борар эди. Тоҳиржон ўша жойнинг тагига мрамару цемент чиқиндиларидан аллақанчасини тўкиб, устидан туироқ ташлаб, бинойидек ер қилибди-да, у ерда бир боғ бино қилипти. Ҳозир бу боғ мевага кирган бўлиб, унинг ҳосилидан қанчадан-қанча одам баҳраманд бўлиб ётипти. Буни қарангки, ҳеч ким Тоҳиржонга буни буюрган эмас, у фақат юрагининг амри билан, савобга эҳтиёжмандлигидан; юртига бўлган муҳаббатининг зўрлигидан шу ишни қилган. Бошқа бир одам эса ичи қора, ҳасадгўй бўлса керакки, Тоҳиржонга раҳмат айтиш ўрнига устидан катта идораларга «давлатнинг ерини сўрамасдан тортиб олиб; ўзига боғ қилди» деб шикоят ёзипти. Ана шунақа — эгри мўридан эгри тутун чиқади деганлари шу бўлса керак-да...

Сезиб турибман — бу галги мисолим ҳам жуда ибратли ва жуда гўзал бўлса-да; ҳамманинг қўлидан келаврадиган иш эмас. Шунинг учун яна қайтариб айтаман — Ватанга муҳаббатингизни амалда намоён қилмоқ учун фалон қилинг, пистон қилинг деб кўрсатма беролмайман. Ҳаётнинг ўзида сиз қилишингиз мумкин бўлган юмушлар оёқ остидан чиқиб қолади. Ҳозир ўзи турган жойда ободончилик ишларига ёрдам бераётган, мактабларга, болалар боғчаларига кўмаклашаётган, ижодкорларнинг китобларини чоп эттиришга мададлашаётган, қўли қисқароқ оналарга болаларнинг тўйларини ўтказиб бераётган ва яна қанчадан-қанча саховатпеша ишларни қилаётган одамлар ҳақидаги хабарлар кўнайиб қолди. Буларнинг бари элу юрт равнақи йўлида қилинаётган савоб ишлардир. Агар бордию; бунақа ишларга ҳам қурбингиз етмаса, ҳечқиси йўқ, ўкинманг — жилла бўлмаса; тўрт-беш туп дарахт экинг, ҳовлингиз атрофини обод қилинг; лоқақ; эшигингиз тагига бир туп қирқоғайни экинги; ўтган-кетганлар яшнаган гулларни кўриб; ичларида «баракалла» дейишсин. Бундай ишлар ҳам юртимизнинг ҳуснига ҳусн, чиройига чирой қўшади-ку.

Одам ота-онасини танлаёлмаганидек Ватанни ҳам танлаёлмайди. Албатта, Оллоҳ одамга Ватанни музликлардан ҳам, саҳролардан ҳам, чангалзорлардан ҳам

ато этиши мумкин. Лекин сиз билан бизга Оллоҳ Ўзбекистон деб аталган, тупроғида олтин гуллайдиган, қишларида баҳор шивирлайдиган, тоғ деса тоғи бор, боғ деса боғи бор, ҳар тонгда булбуллар мадҳини ўқиб тамом қилолмайдиган бир юртни Ватан қилиб берган экан, бунинг учун ўзимизни БАХТЛИ деб билмоғимиз керак. Президентимиз айтганидай, шукроналар билан яшамоғимиз керак. Ватан бизга ато этилган улуғ неъмат экан, Ватанга муҳаббат ҳам ҳар биримизга берилган улуғ неъматдир. Чунки Ватанини севган одам, унинг бирон корига яраган одам ҳаётининг чуқур маъно касб этаётганини, умри зое ўтмаётганини ҳис қилади, унинг инсоний ғурурига ғурур қўшилади. Ватан муҳаббатидан бенасиб одамлар эса, унга лоқайд қарайдиган, ҳатто унга қўл кўтаришдан тоймайдиган одамлар эса ҳар қандай қиёфага эга бўлмасин, башарасини ҳар қандай ниқоб билан паналамасин, маънавий қашшоқ; имонсиз, худобехабар, бахтсиз одамлардир. Улар Оллоҳ олдида қандайдир гуноҳ қилган маҳлукдирки, Оллоҳ уларни Ватанни севиш бахтидан бенасиб қилган.

Азиз ватандош! Сиз билан биз Ўзбеклармиз. Ўзбекнинг ўз ғурури бор. Бугун биз дунё халқларининг сафларидан муносиб ўрин олишга ҳаракат қилмоқдамиз. Лекин биз, ғуруримиз ҳар қанча баланд бўлмасин, ўз қадримизни ҳар қанча баланд қўймайлик; ўзимизни ҳеч кимдан юқори қўймоқчи, биронта халқни камситиб, пастга урмоқчи эмасмиз. Биз яхши биламизки, Оллоҳ жаҳон айвонида ўзининг ҳамма бандаларини тенг қилиб, биродар қилиб, дўст қилиб яратган. Ҳа, шундай, биз ҳамма халқларга биродармиз, лекин ҳеч кимнинг олдида тили қисқлик жойимиз ҳам йўқ. Шунинг учун «қайга борсам, роз юрарман бошда дўппи гердайнб» дейиш учун тўла асосимиз бор. Ҳа, қадамимиз курран заминнинг ҳамма буржигга етиб борсин. Ўзбекнинг доврўғини эшитмаган, «Ўзбекистон» деган жаннатмонанд юртнинг таърифидан хабар топмаган бир жон қолмасин. Фақат «Ўзбекман» деб гердайганимизда, дўппимиз учунгина эмас, шу ғўзал юртнинг равнақига қўшган жиндай ҳиссамиз учун ҳам қаддимизни тик тутиб бир гердайнб қўяйлик.

1999.

Тилимизнинг ҳозирги аҳволини ўйлаганда, тез-тез Абдулла Қаҳҳорнинг куйиб-ёниб айтган бир гапи ёдимга тушади: «Кўчада бирор одам қондани бузса, дарров милиционернинг хуштаги чуриллайди, қоидабузар мўмайгина жарима тўлайди. Нега энди тилимизни писанд қилмайдиганлар, уни ҳар қадамда бузиб расво қилаётганларнинг мушугини ҳеч ким «пишт» демайди?» Ҳақиқатан ҳам, нега? Ахир, кўча қондаси қаёқда-ю, бутун бошли бир миллатнинг энг ноёб, энг азиз бойлиги ҳисобланмиш тил қаёқда? Назаримда, сўнгги ўттиз йиллар мобайнида тил бобида катта ўзгаришлар бўлди, лекин уларнинг ичида ижобийлари бўлгани каби тилимизнинг зарарига ишлайдиганлари ҳам кўп эди. Аҳён-аҳёнда саҳрода адашган ёлғиз йўловчининг фарёдидек бирон бир одамнинг зорланиши эшитилиб қолмаса, тилдаги бу салбий тамойиллар ҳеч кимнинг парвойига келмайдигандек туюлади. Гўё тил қалъаси бедарвоза қолгандек, унда истаган одам истаган ҳунарини кўрсатиши мумкиндек. Ҳатто тил ҳақидаги қонун қабул қилингандан кейин ҳам аҳвол тубдан ўзгарди, деб айта олмаймиз. Шунинг учун ҳам яқинда «Халқ сўзи» газетасида эълон қилинган атоқли ёзувчимиз Одил Ёқубовнинг мақоласи айни муддао бўлди. Мақолада тилимизнинг анъаналари ҳақида яхши гап айтилипти, унинг сўз бойлигиниң тўғри келганча, билиб-билмай ўзгартиравериш мумкин эмаслиги, тил бобида зўравонлик кетмаслиги, айни шу соҳада ҳамма нарса ни етти ўлчаб бир кесиш зарур эканлиги таъкидланган.

Мен мақолада илгари сурилган деярли ҳамма фикрларга қўшиламан. Чиндан ҳам; сўнгги ўн йил ичида ўзбек тилига сингишиб кетган; аллақачон унинг ўз мулки бўлиб қолган кўпгина сўзларни кенг халқ оммаси тушунмайдиган сунъий сўзлар билан алмаштириш тамойили кенг тарқалди. Бу тамойил бугун бироз сусайган бўлса-да, ҳали буткул ўтиб кетгани йўқ. Ҳар хил «илмгоҳу», «тайёрагоҳлар», «ноҳияю» «жарида»лар ва яна бошқа юзлаб, балки минглаб ясама иборалар чала туғилган боладай совуқ кўришишига қарамай ҳамма ёқни босиб кетганди.

Қизиқ, тилнинг «софлиги» учун бунақа «кураш» авваллари ҳам содир бўлганди. Масалан, 20-йилларда «йўқсил», «сим чироқ»; «жин арава», «оташ арава»; «ёритқич» каби сўзларни тилга олиб киришга уриниш-

лар бўлган. Лекин ўшанда ҳам; худди кейинги пайтлардаги каби тил бунақа ясама сўзларни қабул қилмади. Афсуски, биз тарихий тажрибаларимизга доимий таяниб, улардан хулосалар чиқариб, хатоларни такрорламай иш юритишга ҳам ўрганган эмасмиз. Ҳолбуки, 20-йиллар тажрибасидан ўз-ўзидан битта хулоса келиб чиқади — халқлар бир-бирлари билан иқтисодий алоқаларга киришмай яшаёлмаганларидек, уларнинг тиллари ҳам бир-бирларидан таъсирланмасдан ривожлана олмайди. Уларнинг сўз бойликлари ҳаминша бир-бирларига кўчиб, бир-бирларини тўлдириб турган. Турли элатлар ва юртлар ўртасида қатнаган карвонлар турли-туман буюмларгина эмас, бу буюмларнинг номларини ҳам ташиган. Бир-биридан озиқланиш, бир-бири ҳисобига бойиш тил ривожининг асосий қонунларидан биридир. Бу ҳодиса ҳеч кимнинг хоҳишига боғлиқ эмас ва ўз олдига қўйиладиган тўсиқларни ҳам тан олмайди. Масалан, рус тилига юзлаб, балки минглаб туркий, арабий сўзлар кириб қолган ва улар бугун ҳам жонли сўзлашув тилида ўз мавқеини сақлаб қолган. Масалан, киоски (аслида — кўшк), колбаса (аслида — қўлбости), караул (асли — қоровул), адмирал (асли — амир ал-бахр), логарифм (асли — ал-Фаргоний)...

Бу рўйхатни узоқ давом эттириш мумкин. Худди шунингдек, юнон, лотин, рус ва бошқа тиллардан ҳам ўзбек тилига кириб, ўзлашиб кетган сўзлар кўп. Қизилғи шундаки, бу жараён кеча бошланган эмас, балки чуқур тарихий илдизларга эга. Масалан, минг йил аввал Беруний бошлиқ бошқа атоқли мутафаккирларимиз «философия», «категориюс» каби атамалардан кенг фойдаланишган. Ёхуд, фанларни тавсиф қилганда «рациональные науки» тушунчасини бугун бизга ўхшаш «рационал илмлар» деб аташмаган, балки «илми ақлия» деб жуда чиройли, жуда шарқона ва жуда тушунарли шаклда қўллашган.

XX асрга келиб, бу алоқалар жуда кучайди ва мўайян ижтимоий-иқтисодий сабабларга кўра, ўзбек тилига кўплаб байналмилал сўзлар кириб келди. Бугунги кунда ҳар қанча уринманг, уларнинг ҳаммага манзур бўладиган муқобилларини топиш қийин. Масалан, электр, радио, телефон, телеграф, телеграмма; банк, касса, компьютер, робот, космос ва ҳоказолар. Бунга ўхшаш сўзлар онгимизга шу қадар сингиб кетганки, биз уларни ўзбек сўзлари деб қабул қилаверамиз ва

бундан ҳеч қандай ноқулайлик сезмаймиз. Уларни, албатта, бошқа ўзбекча сўзлар билан алмаштиришга уриниш беҳуда бир иш бўлур эди. Беҳуда уриниш эса, маълумки, белни синдиради.

Булар яна бир қарра шуни исбот қиладики, тил борасида сира ҳам шошма-шошарлик кетмайди. Тилда қайси сўзлар яшаб қолади-ю, қайсилари истеъмолдан чиқиб, йўқ бўлиб кетади — буни фақат ҳаётнинг ўзи ҳал қилади.

Тилда ҳикмат кўп. Тил—халқнинг, миллатнинг энг катта бойлиги; энг қутлуғ неъматидир. Аввало, Оллоҳ таоло халқларга тилни инъом этган экан, бандаларини ўзаро мулоқотда қийналмасин, бир-бирларини англаб, эҳтиёжларини ўзаро тушуниб; бир-бирларига меҳрибон бўлсин деган мақсадни кўзлаган. Шу билан бирга, менинг бандаларим ҳайвонлардан ажралиб турсин; уларни табиатдаги энг олий мавжудот сифатида яратганим тилда ҳам сезилиб турсин, деган ният ҳам бўлиши керак. Ҳар ҳолда тилининг яратилишида ақл бовар қилмайдиган уйғунлик, мақсадга мувофиқлик бор. Тасаввур қилинганки, бир кун эрталаб уйғониб қарасангиз, ҳар бир одамнинг ўз тили бор: эрталабданоқ машмашалар бошланади — эр ўз тилида, хотин ўз тилида гаплашади. Ота болани, қиз онани тушунмайди. Кўчада, ишда ҳам аҳвол шу. Хўш, нима бўларди шунда? Нима бўларди, қиёматнинг каттаси бошланарди. Минг қатла шукрки, ундай яратилмаганмиз. Қолаверса, тилимизда тарихимиз, маданиятимиз, маънавиятимиз сақланиб қолган. Мақоллар ва маталларда, турли ибораларда авлод-аждодларимизнинг қай тарзда яшагани, қанақа расм-русмларга амал қилгани муҳрланиб қолган.

Раҳматлик бувим оддийгина қишлоқи аёл бўлган бўлсалар-да, жуда чечан, ҳар гапга бирон матал ёки мақол қўшиб гапиргувчи эдилар. Баъзан мени койиб қолганларида: «Бувижон, нега ҳадеб койийверасиз, ахир неварангизман-ку?» десам, «Неварам бўлсанг нима? Гўримга ўт қалармидинг?» дер эдилар. Мен бу гапга тушунмасдим, саволимга гўрнинг, унга ўт қалашнинг нима дахли борлигини билолмасдим. Шу зайлда йиллар ўтди. 60-йилларда ҳиндларнинг буюк доҳийси Жавоҳарлал Неру оламдан ўтди. Унинг дафн маросими матбуотда батафсил ёритилди. Маълум бўлдики, ҳиндилар ҳозир ҳам ўлган одамнинг жасадини гулханда ёндириб; кулини Ганга дарёсига сепаб юборишар экан. Нерунинг васиятига кўра, унинг жасади ёнадиган

гулханга энг сеvimли невараси ўт қўйибди. Бирдан бувимнинг ўша нақлини эсладим: демак, бир замонлар бизда ҳам жасад ёқилган экан-да, демак, гулханга ўт қўйиш невара учун энг фахрли иш бўлган экан-да? Бундан чиқадики, ўша ибора камида 2.5—3 минг йиллик тарихга эга.

Ана қўрдингизми, тилимизда бундай иборалар қанча! Тарихимизни ўрганишда, ўзлгимизни танишимизда уларнинг аҳамияти йўқми? Ҳа, тилда чиндан ҳам ҳикмат кўп. Шундай экан, тилни ҳимоя қилиш, унинг ривожини учун реал замин яратмоқ бугунги куннинг ғоятда муҳим вазифасидир. Бунини ўқиган баъзи одамлар жиддий эътироз билдириши мумкин: нега ваҳима қил-япсиз? Ахир, ўзбек тилига давлат тили мақоми берилди. Давлат ташкилотларида давлат тилида иш юри-тиляпти. Тил комиссияси мунтазам ишлаб турипти. Атамалар қўмитаси фаолият кўрсатяпти, жойларнинг номлари ўзгартириляпти, аста-секин лотин алифбосига кўчиляпти. Тўғри. Айниқса, мустақиллик йилларида ўзбек тилининг равнақига алоҳида эътибор берилляпти. Лекин барибир тил борасидаги бугунги аҳволдан тўла қониқиш ҳосил қилиш қийин. Жумладан, тил ҳақидаги қонунда ўзбек бўлмаган фуқароларга зарур ҳолларда ўзбек тилини ўрганиш учун 8 йил муддат берилган эди. Аслида, шу муддатни айрим ўзбекларга бермоқ керак экан. Гап шундаки, шўро замонида тилини ҳаққа чўқиган, ўзининг она тилида иккита жумлани бир-бирига қўшиб гапира олмайдиган, фақат рус тилида булбўли-гўёлик қиладиган амалдорлар кўпайиб кетган эди. Албатта, рус тилини ёхуд бошқа халқларнинг тилини билиш нуқсон эмас, аксинча бу — фазилат. Аммо шу шарт биланки, бундай одам, айниқса, мансабдор бўлса, биринчи навбатда, ўзининг она тилини мукаммал билмо-ғи керак. Афсуски, амалда бундай бўлмаётир. Ҳозир ҳам турли тонфадаги мансабдорлар ичида ўзбек тилида ўқиш ва ёзиш у ёқда турсин, эп-лаб гапира олмайдиганлари ҳам тез-тез учраб турибди. Мен шундай амалдорларни билманки, улар тил билмаганлари сабабли халқ ичига киролмайдилар. Унинг дардини эшитиб, кўнглига қўл сололмайди. Фақат кабинетда ўтириб, раҳбарлик қилади. Раҳбарликнинг бунақа усули эса мустақиллик даврига мутлақо ярашмайдиган, аллақачон эскириб бўлган, бугун одамларда фақат норозилик туғдирадиган усулдир.

Кези келганда, яна бир гапни айтмоқ керак. Тил

ҳақидаги қонунда қисқа муддатда ҳамма идораларда иш юритишни давлат тилига кўчириш назарда тутилган эди. Аввалига бу иш анча ҳафсала билан бошланди ва кўпгина ташкилотлар, чиндан ҳам, давлат тилида иш юрита бошладилар. Аммо назорат сусайганини сезган баъзи бир ташкилотлар орадан кўп ўтмай бу ишни йиғиштириб қўйдилар. Бунинг оқибатида, бугунги кунда ҳам кўп фармойишлар, буйруқлар, кўрсатмалар, қўлланмалар тўғридан-тўғри рус тилида тайёрланыпти, ёзишмалар ҳам мунтазам равишда давлат тилида юртиляпти, деб бўлмайди.

Яна бир масала. Маълумки, бугунги кунда ҳар хил фирмалар, жамоалар, жамғармалар, уюшмалар, банклар, корпорациялар, ҳиссадорлик жамиятлари ва бошқа ташкилотлар кўпайиб кетган. Уларнинг ҳаммаси ҳам ўз номига эга бўлишга интилади. Бу — қонуний истак, унга эътироз билдириб бўлмайди, албатта. Аммо улар танлаган номлар кўп ҳолларда шунақа бесўнақай, қўпол, шунақа ясамаки, бу сифатлари билан тилимизни бузишдан бошқага ярамайпти. «Ўзмевасабзавотузумсавдо» дейишадимини, «Ўздунробита»ми-ей... Ҳатто яқинда газетада босилган эълонда «Ўзбекоқава» деганини ҳам ўқиб қолдик. Афсуски, буларни ким ўйлаб топгани маълум эмас — шуниси маълумки, уларнинг диди ниҳоятда ўтмас, она тили олдида ўз бурчини мутлақо ҳис қилмайди. Энг ёмони шуки, бунақа шумшук муомала ҳаддан ташқари кўпайиб кетган ва улар ҳозирги кунда ҳар қандай назоратдан четда қолган. Тилининг табиатига мос келмайдиган бунақа ясама сўзларни зўрлик билан тилга олиб кириш, ўзининг она тилини ҳам, миллатини ҳам менсимасликдан бошқа нарса эмас.

Юқорида айрим мансабдор шахсларнинг ўзбек тилини етарли билмаслиги ҳақида гапирдик. Адолат юзасидан айтиш керакки, она тилини чала биладиганларнинг сафи фақат мансабдорлар билан тугамайди. Мингнинг таассуфлар бўлсинки, бу сафда она тилимизнинг бойлигини сақлаши, баркамоллиги учун курашмоғи зарур бўлган зиёлиларимизнинг турли гуруҳлари ҳам бор. Бу гуруҳларни номма-ном санаб кўрсатиш мушкул. Телевизор экранига гапини эплаб гапира олмайдиган, сўз бойлиги ниҳоятда қашшоқ бўлганидан «Ҳаҳ, нима дерди?» деб дудуқланиб турадиган туппа-тузук одамларни кўп кўрганмиз. Афсуски, уларнинг орасида ёзувчи ва мунаққидлар ҳам учраб туради. Бугун тилимиз-

нинг ривожига жиддий хавф тугдираётган омиллардан яна бири телевидениедир. Тўғри, сўнгги йилларда ТВда кўпгина ижодий изланишлар бўляпти. ТВ ходимлари кўрсатувларнинг ранг-баранг ва мароқли бўлиши учун жиддий изланмоқдалар. Бундан кўз юммаган ҳолда, айтмоқ керакки, тил борасида талабчанлик ТВ да жуда сусайиб кетди. Назаримда, айниқса, ёш журналистларнинг тил борасидаги фаолиятлари бутунлай назоратсиз қолиб кетганга ўхшайди. Негаки, кўп ҳолларда энг оддий, энг бирламчи савод етишмайди, эга билан кесим, қаратқич билан тушум келишиги фарқланмайди, қўшма гаплар тузишда пала-партишлик бор, услубнинг нозик жиҳатларига сира эътибор берилмайди. Масалан; тажрибали шарҳловчилардан бири жумлани «Мен сизларга...» деб бошлаб, «тўғрисида айтиб бердик» деб тамом қилади. Ёки бўлмаса, «жангларда фалончиларнинг кўпгина ҳарбий техникаси асир олинди» дейди. Ахир, техника асир олинмайди, ўлжа олинади-ку! Ёхуд бошқа бир бошловчи «Сизни ...ажойиб учрашув кутади» дейди. Бир қарашда, бу жумлада ҳеч қандай ғалатилик йўқдай кўринади, лекин тузукроқ ўйлаб кўрилса, унинг рус тилидан сўзма-сўз таржима қилинганини, ўзбек тилининг табиатига монанд эмаслигини пайқаш қийин эмас. ТВда тил бобида бундан ҳам ёмонроқ «тажриба»лар бор — сўнгги йилларда ТВ журналистлари ўртасида «чиройли» гапиришга интилувчилар кўпайиб кетди. Масалан, «деҳқон далага чиқди» деган оддийгина гапни айтмоқ учун «кўз илғамас уфқлар ортидан заррин нурларини аста таратиб, бутун борлиққа табассум ато қилиб, бош кўтариб келаётган қуёшдан жилоланаётган адирлар бағрида ястаниб ётган боғ орасидан ўтган илон изи сўқмоқ бўйлаб, қўлидаги райҳонни ҳидлай-ҳидлай, жонларга роҳат бахш этувчи мусаффо тоғ ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олиб, ҳали оҳори тўкилмаган кирза этигини гурсиллатиб далага йўл олган бобо деҳқонни кўрди» деган узундан-узоқ чигал жумлаларнинг чакалакзорига сизни етаклайди. Мен ТВда айнан шу жумла ишлатилган демоқчи эмасман, аммо шунга ўхшаган ўта дидсизлик билан тузилган чучмал, энциани қотирадиган, маъноси ғариб жумлалар кўп учрайди. Бундай баландпарвоз услуб фикрсизликдан ва саводсизликдан ўзга нарса эмас.

Услубдаги баландпарвозлик билан бирга ёхуд шу шаклда ниқобланган ҳолда тилнимизда яна бир иллат

анча-муи́ча томир ёймоқда. Бу эзмаликдир. Абдулла Қаҳҳор уни «адабий эзмалик» деб атаган эди. Одамлар ҳар хил бўлади. Уларнинг орасида эзмалари ҳам бор, албатта. Лекин ҳозир бошқа эзмалик ҳақида гап кетяпти. Турли-туман йиғинларда, мажлисларда тутуриқсиз, пуф ва бемаъни узундап-узун вайсаб, одамларнинг вақтини ўғирлайдиган эзмаларни назарда тутяпмиз. Ҳозир, айниқса, тўйларда улар кўп учрамоқда. Адиб Мирмуҳсин уларнинг суратини яхши чизипти: «Косагул бўлишни касб қилиб олган бир сергап кимса, сўзининг нуқтаси йўқ, микрофонни оғзига олиб бориб, ютиб юборгудай шақиллаб гапириб турипти». Ана шу ўзига бино қўйиб тинимсиз шақилловчи кимса одамларни кўзига нақадар совуқ кўринишини пайқармикин? Албатта, бунақа эзмалик ҳам жамоатчиликка, ҳам она тилимизга ҳурматсизликдан ўзга нарса эмас. Ахир ҳеч қачон тилнинг гўзаллиги жумлаларга тизилган сўзларнинг миқдори билан ўлчанган эмас. Аксинча, жуда ихчам шаклга теран маъно жамланган ҳолларда жамоатчилик жумла муаллифининг маҳоратига тан беради. Буюк шоирларимиз она тилига бунақа моҳир муносабатларнинг юксак намуналарини берган. Абдулла Тўқайнинг умрининг сўнггида яратган кичкина шеърда шундай мисра бор:

Қирланиб битдим ўзим,
Дунёни поклай олмадим.

Бунини қаранг — бор-йўғи олтига сўз, аммо олтига оддий сўзга бир одамнинг бутун биографияси, биографиясигина эмас — ёшликдаги орзу-умидлари, идеаллари, дунёни поклаш йўлидаги курашлари, уларнинг беҳудага чиққани, аксинча, ўзи қирланиб битгани — ҳамма-ҳаммаси жо бўлипти. Қани энди, ҳаммамиз ҳам шунақа мухтасар ва шунақа маънодор гапирадиган бўлсак!

Мазкур мақолада мен атайин мисолларни кўпайтирганим йўқ. Негаки, шундоқ ҳам она тилимизнинг қамолоти йўлидаги саъй-ҳаракатимизни кучайтириш кераклиги яққол сезилиб турипти. Тилимиз ҳамон парваришга ва ҳимояга муҳтож. Аммо савол туғилади: тилни қандай парваришlash керак? Нима қилиб тилни ҳимоя қилса бўлади? Мен аминманки, она тилимизни ҳимоя қилиш уни теран ўрганишдан бошланмоғи лозим. Фақат тилшуносларгина эмас, ёзувчилар ёхуд журналистларгина эмас, ҳамма, бутун халқ, бутун миллат ўз ти-

Лининг жамики бойликлари ва имкониятларидан самарали истифода қилмоғи учун жуда бой луғат захирасига эга бўлмоғи, имкони борича сўзларнинг илдизини, келиб чиқишини, замон ва макондаги саргузаштларини билмоғи керак. Тилимизни яхши билсак, уни ҳар хил ҳуда-беҳуда хуружлардан ҳимоя қила оламиз. Бир мисол келтирай: 80-йилларда бўлса керак, бир рус олими Москвада чиқадиган газетада катта мақола эълон қилиб, ўзбекларда динга берилиш кучайиб кетяпти, деб даъво қилган эди. Бу даъвонинг исботи учун «Ялла» ансамблининг номини эслаб, бу сўз «Е олло!»дан олинган, деганди. Ҳолбуки, бу бутунлай нотўғри. «Ялла» — қадимий туркий сўз. У «ёл» ёхуд «ял» деган сўздан келиб чиққан. «Ял» — ҳордиқ, роҳат, дам олиш, истироҳат деган маъноларни беради ва худди шу шаклда бугунги татар тилида кенг қўлланади. Ўзбек тилида ҳам машҳур қўшиқда «учтами-тўртта бўлволиб яллолашайлик» дейиладики, бу факт ҳам юқоридаги сўзнинг ҳеч қанақа диний мазмуни йўқлигидан далолат беради. Аммо, шуниси ҳам табиийки, тилнинг бунақа нозик томонларини ҳамма ҳам билавермайди. Бунда кўпчиликка мутахассислар — тилшунослар ёрдамга келмоғи зарур. Бизда тил сирларини мароқли баён қиладиган, ёзувчиларнинг бу борадаги маҳоратларини очадиган китоблар йўқ даражада. Шу пайтга қадар икки-учта русча-ўзбекча луғатни айтмаса, этимологик луғат, шевалар луғати, архаик сўзлар луғати, антоним ва синоним сўзлар луғати йўқ. Бир вақтлар касбу кор терминлари, ҳунармандлик терминларидан бир-иккита луғат чиқарилган эди. Афсуски, бу иш ҳам чала қолиб кетди. Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Фафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор каби ёзувчиларнинг луғатини чиқариш бугунги кунда, яъни компьютерлар асрида унча мураккаб эмас-ку!

Ўтган асрнинг буюк ёзувчиларидан бири А. П. Чехов айтган эди: «Одамда ҳамма нарса чиройли бўлмоғи керак: кийим-кечаги ҳам, феъли атори ҳам, ҳусни ҳам». Мен бунинг ёнига «тили ҳам» деб қўшиб қўярдим. Ҳар бир одамнинг тили нафақат ширин бўлсин, балки маънога, жилоларга, муаттар бўйларга тўла бўлсин. Она тили—гулга ўхшайди. Аммо гул бировнинг қўлида бир зумда сўлиб қолади, бошқа бировнинг қўлида эса яшнаб, барқ уриб очилади. Келинлар, ҳар биттамыз имконимиз борича она тилимизни яшнатайлик.

1998.

Мен иқтисодчи эмасман, ammo ҳар бир фуқаро каби иқтисодиёт соҳасига жуда қизиқаман. Тишим ўтган масалалар устида ўзимча мулоҳаза юритаман, тишим ўтмаганларини эса мутахассис дўстларимдан сўраб-суриштираман. Яқинда бир иқтисодчи дўстимга шундай савол билан мурожаат қилдим:

— Бозор иқтисодиётига ўта бошлаганимизга ҳам уч-тўрт йил бўлиб қолди. Қани, айтинг-чи, биз ҳозир шитоб билан қаёққа кетяпмиз?

— Қаёққа бўларди, тўғри бозорга-да...

Унинг жавобида ҳазил оҳанги устунроқ эди, шу билан бирга алланечук жиддийлик ҳам сезиларди...

Менинг хаёлимда шундай манзара гавдаланди: ҳамма ёқ — кўча-кўй ҳам, майдону хиёбонлар ҳам, бекату боғчалар ҳам бозор. Ҳамма ёқда Покистону Туркия, Хитойу Ҳиндистон ва яна дунёнинг аллақайси бурчакларидан келтирилган ашқол-дашқоллар қалашиб ётибди. Харидордан сотувчи кўп, ҳаммаси булбулигўёга айланиб молини мақтайди: «Кеп қолинг! Пулингиз ўзингиз билан кетади. Олганлар дармонда, олмаганлар армонда!» Бу бозор ичида, шоир айтганидек, «молим ёмон» деган бир кимса йўқ. Ҳаммаси йўлини қилиб харидорнинг пулини олиб қолиш пайида. Харидор шўрлик эса бу ғала-ғовурдан боши гаранг — нима қилишини билмай ҳайрон. Бу манзара узлуксиз давом этади — кеча шунақа эди, бугун ҳам шундай. Эртага бошқача бўлиб қолади, дейишга асос йўқ.

Дўстим менинг ўйларимни сезгандай сўз қотди:

— Йўқ, йўқ, бу — бозор иқтисодиёти эмас. Тўғрироғи; биз барпо этмоқчи бўлган бозор иқтисодиёти фақат шундан иборат эмас.

Унг келиб қолгани учун мен иқтисодчи дўстимдан яна бир нарсани аниқлаб олмоқчи бўлдим. Кейинги пайтларда у ер-бу ерда «Биз капитализм йўлини танладик, келгусида капитализмнинг муҳташам биносини тиклаймиз» деган гаплар оралаб қолди. Бу гап менга эриш туюлади, негаки бугун капитализм кўзимизга ҳар қанча бежирим кўринаётган бўлмасин, ҳар қанча озғимизнинг таноби қочиб, уни мақтаётган бўлмайлик, у — инсоният тараққиётидаги кечаги кун, босиб ўтилган бир босқич. Наҳотки, жаҳоннинг кўпгина халқлари эртага XXI аср бағрида жавлон урса-ю, биз яна ҳар

дўимдагидек ортида қолиб, XIX аср тор кўчаларида пай-пасланиб юрсак?!

Дўстим зийрак одам — дилимдаги гап тилимга кўчиб улгурмасдан жавоб бера бошлади:

— Биз қурадиган жамият ҳар жиҳатдан ривож топган, баркамол жамият бўлади. Ишлаб чиқариш кимнингдир дабдурустдан хаёлига келиб қолган «доҳиёна» гоёларни инжиқлиги асосида эмас, қатъий иқтисодий қонуниятлар асосида амал қилади. Бу жамиятда иқтисод юритишда маъмурий буйруқбозликдан асар ҳам бўлмайди. Ҳеч ким ишлаб чиқарувчининг тепасида туриб, «Сен фалонни қил! Сен пистонни эк! Сен у ёққа югур! Сен мана буни бажар!» деб қамчи силкитмайди. Абадий двигател деганни эшитгансиз. Бировнинг тазйиқсиз, ташқи турткисиз ўз-ўзидан ҳаракат қиладиган, сира тўхтамайдиган машина. Кўп замонлар мобайнида олимлар шунақа машина яратишга уринган, лекин ярата олмаган. Биз қурадиган жамиятнинг янги иқтисодиёти ана шунақа бировнинг турткисиз ҳаракат қиладиган, ўз-ўзини бошқарадиган, керагида тезлаб, керагида секинлайдиган бўлади. Уни бошқарадиган ягона куч — жамиятнинг моддий эҳтиёжларини қондириш иштиёқи бўлади. У моддий эҳтиёжлар ва моддий манфаатлар асосидагина ҳаракат қилади.

Хаёлимда жавлон урган суронли бозор манзараси аста-секин хира тортди. Унинг ўрнида кўркем, нурафшон ва чароғон қаср чизгилари намоян бўла бошлади. Шу нуқтада хаёлот отининг жиловидан тортдим-да, бугунги реал ҳаёт оғушига қайтдим.

Биз аллақачон янги жамият қуриш йўлига қадам қўйганмиз. Президент Ислам Қаримов «Ўзбекистон — келажакги буюк давлат!» дея истиқбол йўлини белгилаб берди. Бу шунчаки эҳтирос билан айтилган жўшқин ибора эмас, балки аниқ ҳисоб-китобларга, реал заминга асосланган дастуриламалдир. Уни амалга ошириш республикамиздаги ҳар бир юртсевар инсоннинг муқаддас бурчи. Бу борада аллақачон шахтам қадамлар қўйилди ва улар ёрқин самаралар бермоқда. Бугунги куннинг халқаро долзарб муаммоларини ҳал қилишда Ўзбекистоннинг овози борган сари дадилроқ янграмоқда. Чиндан ҳам бугун ўзбек «Қайга борсам ғоз юрарман, бошда дўппим гердайиб» дейишга тўла ҳақли бўлиб қолди.

Ички ҳаётимизда, айниқса, иқтисодиёт борасида ҳам катта ўзгаришлар майдонга келди — хусусий мулкчи-

лик ривожланмоқда, ишбилармон ва тадбиркорларга кенг йўл очилди, чет эл сармоялари жалб қилина бошлади, қўшма корхоналар ва фирмалар очилмоқда; қишлоқларга фермер хўжаликлар ташкил қилинди, минглаб корхоналар давлат тасарруфидан чиқарилиб, ҳиссадорлик жамоаларига берилди, молия тизими, банклар янгича асосда иш юрита бошлади. Хуллас, мулк эгасини топяпти, меҳнат самаралироқ бўлиб бормоқда.

Бу гапларни ўқиб, баъзи бировлар: «Эй биродар, ҳадеб керилаверасизми? Шунча ўзгартишлардан бизга нима фойда? Биримиз икки бўлмаяпти, эски кўйлагимизни янгилаганимиз йўқ. Кўл учиди кун кўриб юрибмиз», дейишлари мумкин. Дарҳақиқат, бу эътирозда жон бор — бугунги ҳаёт даражаси ҳали биз истагандан жуда узоқ. Хўш, нега бундай? Гап шундаки, янги жамият қуриш, одамларнинг яшаш тарзини ўзгартириш ҳеч қачон осон иш бўлган эмас. Тасаввур қилинг: очиқ денгизда сузиб бораётган бахайбат кеманинг йўналишини бутунлай ўзгартириш керак. Бунга жон-жаҳди билан қутираётган бўрон халақит беради. Ўркач-ўркач тўлқинлар кемани қаърига ютмоқчи бўлади. Уйламай қилинган ҳар бир кескин ҳаракат ҳалокатга олиб келиши мумкин. Бу ишда ўта эҳтиёткорлик ва чапдастлик талаб қилинади. Жамият ривожини янги йўлга солиб юбориш эса кема ҳаракатини ўзгартиришга қараганда минг чандон қийинроқ иш. Бизга собиқ иттифоқдан жуда оғир мерос қолган. Социалистик иқтисодиёт бошдан-оёқ маъмурий буйруқбозлик асосига қурилган эди. Кўпинча дабдаба билан, «зўр-зўр» тадбирлар амалга оширилди, уларга ҳаддан ташқари катта маблағ сарфланарди, лекин охир-пировардида бу тадбирлар керакли самарани бермас эди, маблағлар ҳавога соврилгандай беҳуда кетарди.

Ҳар қадамда кўра-била туриб мантиққа хилоф ишлар қилинарди. Масалан, Тьюменда жуда катта нефть захиралари топилгач, уларни ўзлаштириш ҳамма республикалар зиммасига юкланди. Ўзбекистон ҳам байналмилал бурчини бажариб бу ишга ҳисса қўшиш мақсадида Нягань деган жойда нефтьчилар учун каттагина шаҳарча қуриб бериш мажбуриятини олди. Умумхалқ ҳашарида қатнашиш ёмон иш эмас, албатта. Аммо, шаҳарча қурилиши учун зарур бўлган материалларнинг ҳаммаси — миҳдан тортиб ёширтгача, цементдан тортиб дераза-эшикларгача Тошкентдан олиб борилди. Энди ўзингиз бир ҳом чўт қилиб кўриниб — аввал бир:

неча минг чақиримга темир йўлда, кейин бир неча юз чақиримга машинада олиб борилган қурилиш матери-аллари неча барабар қимматга тушди экан? Мен Няган-да Ўзбекистон қуриб берган уйларни кўрганман — ҳеч иккиланмай айтиш мумкин — уларнинг деворини чин-дан ҳам «олтин девор» деса бўлади. Албатта, шу тарз-да шаҳар қуришни амалга оширган ишбошилардан би-ронтаси бу харажатлар учун ёнидан бир сўм ҳам чи-қарган эмас — чиқимнинг ҳаммаси шўринг қурғур од-дий «коммунизм қурувчиси»нинг ҳисобидан бўлган. Социалистик иқтисодиётнинг ана шунака ғайри-манти-кий беўхшов томонлари жуда кўп эди. Буларнинг бари хўжаликда ақл бовар қилмайдиган тартибсизликларни туғдирган, у туфайли эса дунёда ноёб тушунча «оче-редь» деган нарса туғилиб; социалистик турмуш тар-зининг ажралмас қисмига; доимий йўлдошига айланиб қолган эди. Шунинда яна кулоғим остида эътирозлар жаранглагандай бўляпти: «Ахир, инсоф қилинг-да, биродар! Сиз ёмонга чиқарган социализм шароитида нима бўлганда ҳам кунимиз ўтиб турган эди. Арзон-чилик эди. Ўзи-ку ўша қораланаётган турғунлик йил-ларида коммунизмни қуриб қўйган эканмиз-у, ўзимиз ҳам билмай қолиб, ўтиб кетаверган эканмиз-да...» Би-ринчи қарашда бу эътирозга жавоб бериб бўлмайдигандай кўринади. Ҳақиқатан, 70—80-йиллар орасида нисбатан серобчилик ва арзончилик бўлди. Хўш, хўжа-лик юритиш йўллари нотўғри бўлган бўлса, бунга кан-дай эришилди? Уйлайманки, бунга халқни, меҳнат қи-лувчи одамни шафқатсиз эзиш ва талаш эвазига эри-шилган. Ўзингиз ўйланг; бизда етмиш йил мобайнида миллионлаб маҳбуслар, ҳарбий хизматдаги аскарлар; «крепостной» деҳқонлар, яъни колхозчилар арзимаган ҳақ олиб меҳнат қилишга мажбур бўлди. Ишчилар ҳам ҳеч қачон қилган меҳнатига яраша ҳақ олган эмас. Зиёлилар эса шўролар замонида ҳамиша жамиятнинг энг кашшоқ, энг хор табақаси бўлиб келган. Коммуни-стик партия жамиятни «ривожланган социализм» деб атаган бўлса-да, аслида бу «ривожланган» қўлдорлик жамияти эди. Унда бир ховуч номенклатура ходимла-ригина ҳузур ва фароғатда яшаган, оддий халқ эса зўр-базўр чалакурсоқ ҳолда ҳаёт кечирган. Бу ҳол жуда хунук оқибатларга олиб келган — охир пировардида халқни маънавий жиҳатдан мажруҳ қилиб қўйган. Минг йиллардан бери тажрибада синалган, исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатлардан бири шуки, меҳнат қил-

ган одам меҳнатининг самарасини кўрмоғи керак, меҳнатига яраша ҳақ олмоғи керак. Борди-ю, у меҳнатига яраша маош олмаса, маошига яраша меҳнат қила бошлайди. Натижада, меҳнат ўрнига кўзбўямачилик авж олади, бир-бирини алдаш, ўғрилик, ташмачилик каби иллатлар оддий ҳолга айланиб қолади, халқ маънавий жиҳатдан чиришга юз тутати, инсоф, диёнат, виждон деган тушунчалар ўрнини шафқатсизлик, жиноят эгаллайди.

Социалистик жамиятда ёлғончилик давлат сиёсати даражасига кўтарилган — оммавий ахборот воситалари, ҳар хил тарғибот-ташвиқот органлари эртадан кечгача социализмни мақтаб оғиз кўпиртирар, ҳеч тортинмай ёлғон гапларни такрорлар эди. Биз «Янги инсон яратдик, у бутун дунёдаги инсонлардан юксакдир» деган гапни кўп гапирардик. Тадқиқотчи Игорь Бунич эса «Партиянинг олтинлари» деган китобида коммунистлар ўтказган етмиш йиллик тажриба ҳаётда лоқайд одам тоифасини яратди, деб ёзади. Бу лоқайд одам оламга шунчаки бефарқ қараш билан чекланмайди, унинг ўз фалсафаси бор. Бу фалсафага кўра, дунёга ўт кетса кетсин, шу ўтдан унинг қозони қайнаса бўлди. Жамоа манфаати, кўпчилик ғамида ёниб-куйиш; ожизлар ва заифлар учун иона қилиш деган кори хайрлар унга бегона.

Социалистик тузумдан бизга ана шунақа мерос қолган. Бу иллатлар шунчаки баданга ёпишган кир-чирлар эмас, ундай бўлса, яхшилаб ювиниш билан улардан холи бўлиш мумкин эди. Афсуски, улар қонимизга сингиб улгурган, табиатимизга таъсир кўрсатган, бизни ташаббускорликдан, ижоддан, яратиш иштиёқидан анча маҳрум қилиб улгурган.

Масаланинг яна бошқа томони бор: етмиш йиллик шўро замонида партиявий раҳбарлар миллий республикалардаги иқтисодий инфраструктурани шундай тузган эканларки, бунинг оқибатида ҳамма республикалар иқтисодий жиҳатдан бир-бирларига қарам бўлиб қолган, бир-бирисиз кун кўриши амри маҳол. Масалан, сизнинг юртингизда катта бир завод бор, у ҳайқириб, пишқириб ишлаб турибди. Лекин кичкинагина, арзимасдай кўринадиган бир деталь ҳам борки, шусиз завод маҳсулот беролмайди. Бу деталь эса Россияданми, Белоруссияданми; Қозоғистонданми келтирилади. Республикалар мустақилликка эришганларидан кейин улар ўртасидаги иқтисодий алоқалар анча емирилди, бунинг

оқибатида ҳамма жойда хўжалик соҳасида жуда катта қийинчиликлар вужудга келди. Уларни бартараф қилиб, хўжаликни нормал изга солиб юбориш учун жуда катта маблағ ва жуда зўр бардош керак эди. Буларнинг бари республикамизда амалга оширилаётган ислохотларнинг дабдурустдан самара беришини қийинлаштирди.

* * *

Шундай қилиб, юртимизда янгилашни жараёни бошлашиб кетди. Бу жараён ғоят мураккаб, кўп қиррали, турфа хил ирмоқларга ва ботиний оқимларга эга. Унинг давомида ҳар хил катта-кичик хатолар ва адашшларга йўл қўйилиши мумкин. Албатта, биз бу хатолардан сабоқ чиқариб олға силжиймиз. Шундай масалаларнинг энг муҳимларидан бири бозор иқтисодиётининг маънавиятга алоқаси масаласидир. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатяптики, бу икки масала бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Боғлиққина эмас, маънавиятсиз ҳақиқий баркамол иқтисодий тизим яратиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам юртбошимиз Ислоҳ Қаримов деярлик ҳар нутқида, ҳар бир китобида маънавият масалаларига алоҳида урғу беради, юксак маънавиятсиз ҳеч қандай ривожланиш бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлайди.

Маълумки, бозор иқтисодиётининг негизида бойлик орттириш, молу дунёни кўпайтириш иштиёқи туради. Асосий мақсад шу — одамларнинг пули кўпайсин. Пул, молу дунё, бойлик...

Шўролар замонида биз молу дунёга, бойликка нафрат руҳида тарбия кўрдик. Тузукроқ яшайдиган, тузукроқ еб-ичагани, кийимига оро берадиган одам назаримизда ёмон эди. Уни душман деб ҳисоблардик. Пулга менсимай қарардик. Қашшоқлигимиздан ор қилмас, гадолигимиздан мақтанар эдик. Бугунга келиб аҳвол ўзгарди. Пул, молу дунё, бойлик, давлат одамзод учун зарур нарсалар экани аён бўлди. От айланиб қозигани топади, деганларидек, биз 70 йил мобайнида унутила-ёзган муҳим ҳақиқатни қайтадан кашф этдик. Кашф этдиг-у, лекин барибир масаланинг бир нозик жихати бор-да! Молу дунёга ружу кўйишни, пулга сажда қилишни, ҳар қандай йўллар билан бойлик орттиришга интилишни фақат коммунистлар қоралаган эмас-ку! Қолаверса, одамзод қадим-қадим замонлардаёқ молу дунё билан руҳият, маънавият ўртасида муайян зидди-

ят борлигини, қай бир нуқталарда улар бир-бирига қарама-қарши туришини яхши билган. Улуғ донишманд Аҳмад Яссавий ва яна ўнлаб буюк мутасаввуфлар инсонни қайта-қайта огоҳ этиб, нафсини тийишга, ўткинчи ҳою хавасларга қул бўлмасликка ундаганлар. Уларнинг ақидасига кўра, инсон ҳаётининг маъниси молу дунё йиғишда эмас, маънавий камолотга интилиб яшашда. Қанчадан-қанча Шарқ ва Ғарб даҳолари ўз асарларида ҳайрон қоларлик ҳамжиҳатлик билан молу дунё, пул инсонни тугал бахтиёр қилолмаслигини, маънавий қадриятларсиз инсон ҳаёти қуруқ еб-ичишдан иборат бўлиб қолишини тасвирлаб берганлар.

Китоблардан мисол келтириб нима қилдим, яхшиси ўз бошимдан кечган бир воқеани айтиб берай. 60-йилларнинг охирида бир гуруҳ сайёҳлар билан Мисрга бордик. Албатта, Миср ажойиботлари, осори атиқалари бизни лол қолдирди. Қоҳирада бизни Умар Хайём номидаги меҳмонхонага жойлаштирдилар. У ўтган асрда қурилган ҳашаматли иморат бўлиб, жуда кўркам эди. У шундоққина наҳри Нил бўйида. Дарёдан эсан шабада қулфи дилингишни очади. Меҳмонхона ёнида ажойиб боғ. Унда сарҳил мевалар пишиб, тағига тушиб ётибди. Ҳандалакдай-ҳандалакдай хурмолар ер билан битта. Бизга ўринлатиб хизмат қилдилар. Лекин ҳар бир хизмат учун пул тўлаш керак экан. Таксида бирор жойга борсангиз, ҳайдовчи сиздан олдин тушиб эшикни очади-да, таъзим қилиб туради. Унинг қўлига чойчақа тутқазишингиз керак. Чемоданларингизни ўзингиз кўтарсангиз уят бўлади, уни меҳмонхона хизматчиси хонангизга олиб кириб беради. Сиз эса пул тўлайсиз, холос. Хуллас, ҳар қадамда бер, бер, бер... Ҳар кунни уч маҳал таом еймиз. Ҳар гал тўрт-беш хил овқат берилади. Тўртинчи, бешинчиси биз билмаган, кўрмаган маза-матрасиз егулик бўлади. Еган ейди, емаган нарига суриб қўяди. Хуллас, ҳаммаси жойида эдию, фақат бир нарса етишмас эди — чойдан қийналиб кетдик. Икки кун ўтгач, мутасаддиларимизга айтиб, чой сўрадик. Бизнинг араб мутасаддимиз ресторан катталари билан гаплашди-ю, лекин бизга бўшашиброқ «чой бўлади» деди. Аммо тушликда чой бўлмади. Биз илтимосимизни яна такрорладик. Араб мутасаддимиз яна гаплашди-да: «чойни фақат бирорта овқатининг ўрнига беришар экан», деди. Биз рози бўлдик. Бироқ кечки овқат вақтида яна чойдан дарақ бўлмади. Тоқатимиз дугаб, ниҳоят, қайнаган доғ сув сўрадик — ҳаммамизда бир қути—ярим

қути ҳинд чойидан бор эди. Доғ сувни ҳам бермадилар. Шунда мен ресторан хўжайинларидан бирига таъна қилдим:

— Наҳотки, шундай катта ресторанда чой бўлмаса? Наҳотки, меҳмондан бир пиёла доғ сувни аясангиз?

Ресторан хўжайини туркча билар экан. Бийрон-бийрон жавоб берди:

— Афандим! Бизда ҳамма нарса бор — чой ҳам, кофе ҳам; қаҳва ҳам; ичадиган шоколад ҳам... Фақат булар учун қўшимча ҳақ тўлаш керак. Сизларга тузилган менюда чой кўрсатилмаган.

— Ахир, чой кўрсатилмаган бўлса, меҳмондўстлик деган нарса бор, одамгарчилик бор. Наҳотки, одамнинг қадри бир пиёла чойчалик бўлмаса?

— Афандим! Буни сервис дейдилар. Бизда сервис бошқа, одамгарчилик бошқа! Марҳамат, уйимга боринг, истаган чойингизни дамлаб бераман...

Йўқ, ресторан хўжайинининг бунақа манзирати бизга ботмади, бунақа «сервис»ни танамизга сингдиролмадик, ичимизда «ҳаҳ, ярамас капиталист» деб яниб аламдан чиқдик.

Бунинг хатолигини энди тушуниб турибмиз — чиндан ҳам бозор, сервис, бизнес деган нарсаларнинг ўз қонуниятлари бўлар экан. Бу муносабатларда фойдага интилиш, сармойани кўпайтириш иштиёқи биринчи ўринда турар экан. Бизнес дунёсида пултопарлар, даста узунлар; бели бақувватлар, сал нарсага узилавермайдиган йўғонлар қўлида жарақ-жарақ пул ўйнайдиган корчалонлар, эътиборли одамлар саналар экан. Хуллас; бугун аён бўляптики, пулга ҳирс кўйишнинг, молу дунёга интилишнинг унча ёмон жойи йўқ. Лекин табиий бир савол туғилади, хўш, бу интилишнинг чегараси борми? Қанча молу дунё одамга кифоя қилади? Ёки бу жараён интиҳосиз давом этадими? Бирор одамга: «Сиз юз минг сўм ёки юз миллион сўм тўплабсиз, етар энди бу ёнғига йиғган давлатингизни еб ётаверинг», деб бўлармикан? Мабодо шундай дейилса, миллион сўм тўплаган киши маслаҳатга кўнармикан?

Бир ёзувчимиз асарида «Пулнинг тиши бўлганида ўзини-ўзи еб қўярди» деган иборани ишлатган эди. Дарҳақиқат, тамадди вақтида иштаҳа қўзғолади, деганларидек; молу дунё йиғиш жараёнида одамнинг ҳирси жўш ўриб кетиши мумкин. Ҳеч нарсаси йўқ одам кичкина бўлса ҳам, пачоққина бўлса ҳам бир машина ҳай-

дашни орзу қилади. Кейин «Москвич»; «Жигули»ни хоҳлаб қолади. Бу орзуси ҳам ушалгач, «Волга»; «Мерседес» ёки «Тойота»нинг пайига тушади. Ниҳоят, битта эмас, иккита машинаси бўлишини истайди. Ота-болалари, кўпчилик бўлишганига қарамай, бир айвон икки хонали уйда истиқомат қилган бўлса, ўғлига тўрт хонали уй кифоя қилмай қолади; битта участкани, иккита участкани эгаллаш ҳаракатига тушади. Молу дунё йиғиш ҳирсига берилган бундай одамни давосиз дардга чалинган, деса бўлади. Эсингиздами, Бальзак бунақа одамни «Гобсек» қиссасида жуда ёрқин тасвирлаган эди: олтинларининг кучи билан бутун Парижни тиз чўктиришга қурби етадиган Гобсек кечалари ўзи ёлғиз яшайдиган кулба эшигини ичидан беркитиб, деразаларнинг пардаларини тушириб; олтин тангаларини бошидан сочиб яйрайди. Уларнинг ярақлашидан, жангидан чексиз ҳузур қилади.

Албатта, бизнес дунёсига қадам қўйиб, бойиш йўлига киришган одам Гобсек ёки Қорн Ишқамбалар йўлидан бормаслиги керак. Чунки бу йўл — носоғлом одамнинг йўли; фақат пулга сажда қилиш, бу дунёнинг ҳамма муаммосини ҳал қилиб берадиган кудратни фақат пулда деб билиш, бойликни молу дунёни ҳар қандай инсоний қадриятлардан юқори деб билиш ўтмишда ҳам ҳеч кимни яхшиликка олиб келмаган, бугун ҳам олиб келолмайди. Молу дунё орттириш йўлига кирган ҳар бир кимса бу йўлда ўз нафсини тия билиши, бевафо дунёнинг ўткинчи ҳою ҳавасларидан устун бўлмоғи, эҳтиросларнинг асоратига тушиб қолмаслиги керак. Бугунги дунёда бойлик тадбиркор инсоннинг фаровон яшашини таъминловчи асосий восита бўлмоғи керак, ундан ортгач эса, олижаноб мақсадларга, юксак нояларга хизмат қилмоғи лозим. Ҳеч ким бойлигини нариги дунёга ўзи билан олиб кетолмайди. Шунинг учун тўпланган бойликни саховат йўлига, савоб йўлига сарфламоқ — муҳташам қасрлар қурмоқ, жаннатмисол боғлар яратмоқ, масжид бино этмоқ, мактаб ёки болалар боғчаси тикламоқ лозим.

Етим-есирларнинг бошини силаб, хожатмандларнинг хожатини чиқармоқ мол-мулкнинг қадрини оширади.

Мулоҳазаларимизга хулоса — яқун ясасак: бундай дейиш керак — бозор иқтисодиётида бойиш йўлига кирган одамнинг иштиёкига чегара кўйиб бўлмайчи, у қанча кўп бойлик орттирса, шунча яхши! Фақат бойлик орттиришнинг битта шарт бор — ҳеч ким бу ишда фир-

ромлик йўлига кирмаслиги керак. Инсон бировларни алдаш, қон қақшаткиш ҳисобига боймаслиги лозим, топган миллионларининг бирор сўми ҳаром бўлмаслиги шарт. Капиталистик муносабатлар шаклланаётган илк босқичларда майдонга келган муайян ақидалар бор: «Пулнинг ҳиди бўлмайди!», «Лўлининг эшагини суғор, пулини ол!», «Пул топишда ҳар қандай восита жонз!» Уйлайманки, биз қурмоқчи бўлган янги жамиятда бундай ақидаларга ўриқ бўлмаслиги керак. Тадбиркор ўз фарзандларининг, ўз оила аъзоларининг ва ҳамма одамларининг юзига тик қарай оладиган виждони пок одам бўлмоғи даркор. Бунга эришмоқ учун эса одам пул санаш, ишнинг кўзини билишдан ташқари, бениҳоя билимдон, савияси юксак, ниятлари пок, бир сўз билан айтганда, теран маънавият эгаси бўлиши лозим.

* * *

Бозор иқтисодиёти бойлик орттиришга, кўпроқ пул ишлашга асосланган, шафқатсиз рақобат асосига қурилган бўлса-да, энг ҳайрон қоладиган жойи шундаки, бозор муносабатларида ҳалоллик ҳоким. Бунда фирма, корхона ёхуд концерннинг шаъни ҳаминша жуда юксак сақланади. Албатта, бозор дунёсида ҳам турли-туман фирибгарлар, қаллоблар, осон йўл билан пул топишга интилувчилар, сифатсиз молини алдаб тиқиштирувчилар бўлади. Лекин уларнинг фаолияти узоқ давом этмайди, бир-икки фирибгарликдан кейин барчасининг миси чиқади. Бир марта шаънига доғ тушган тадбиркор ёхуд фирма, албатта, назардан қолиб синади. Фақат ҳалол фаолият юритадиган, иши билан сўзи бир, ҳаминша ваъдасининг устидан чиқадиганларнинг омади эса чопаверади. Бизнес дунёсида муносабатлар турли томонлар ўртасидаги ўзаро ишончга қурилган. Ҳалоллик, ишонч, сўз ва ишнинг бирлиги ишлаб чиқариш соҳасидаги кўпгина ортиқчаликларни йўқотиш, уни бекорчи чиқимлардан халос этиш имконини беради. Ёдингизда бўлса, шўро замонида ишлаб чиқаришни майиб қилган нарсалардан бири бюрократизм эди. Бунга ишлаб чиқарувчининг устида унинг номини тўя қилиб берувчи ўнлаб раҳбарлар, муовинлар, кузатувчилар, назоратчилар, қўриқчилар, ҳисобчилар ва яна аллақимлар бўлгувчи эди. Бундай тизим ишлаб чиқариш маҳсулотини жуда қимматлаштирар, меҳнат унумини ҳаддан ташқари пасайтириб юборарди. Бизнесда ўзаро ишонч ва ҳалолликнинг устувор бўлиши ишлаб

чиқаришни орқага тортувчи кераксиз звеноларни улоқтириб ташлашга имкон берди. Келинг, яхшиёни иккита мисол келтирай.

70-йилларда СССР автомобиль йўллари вазирининг мақоласини ўқигандим. У ёшлик пайтларида — муҳандислик дипломинин янги олган кезларида Америка Қўшма Штатларида ишлаган экан. Қайси бир фирма унга буюртма бериб, йўл қўриш ҳақида шартнома тузибди. Қизинги шуқл, қурилиш давомида биронта ҳам одам фирма номидан келиб муҳандисдан: «Нима қилиясан? Ишларинг тузукми? Қурилиш яхши кетяптими?» деб суриштирмабди. Ниҳоят, вақти соати келиб, муҳандис йўлни битириб, фирмага хабар қилипти. Фирмадагилар: «Дуруст! Эртага эрталаб кутинг!» дебдилар. Муҳандис эртага казо-казолардан иборат комиссия келади, улар йўлни обдан текшириб қабул қилиб олади, кейин тантанали маросим — нутқлар, табриклар, қарсақлар, катта зиёфат бўлади деб ўйлабди. Эртаси машинада бор-йўғи битта одам келибди. У муҳандисга машинани бошқаришни таклиф қилибди, ўзи унинг ёнидаги ўриндиққа ўтирибди, портфелидан термосни олиб, ундан пиёлага тўлдириб қаҳва қўйибди. Пиёлани қўлида тутганича «ҳайданг» дебди. Муҳандис қурган йўлни бошидан охиригача босиб ўтибди. Йўлнинг бир жойида пиёладаги қаҳва жиндай чайқалгандай бўлибди. Сафар тугагач, фирма вакили «йўл қабул қилинди» деган ҳужжатга қўл қўйиб берибди. Ҳужжатни муҳандисга берар экан, «бояги жойни тузатиб қўясиз-да» дея писанда қилибди. Иш битган, ҳужжат муҳандиснинг қўлида, фирма ҳисоб-китоб қилишга мажбур. Хуллас, муҳандис йўлнинг чала жойини тузатмай жўнайверса ҳам бўлар ади. Лекин шундай қилса; бир зумда бутун мамлакатга «фалончи муҳандис ишни чала қилар экан» деган гап тарқаларди-ю, биронта фирма унга ортиқ буюртма бермай қўярди. Муҳандис шўрлик умрбод ишсиз қоларди.

Иккинчи мисол буюк адиб Лев Толстойнинг невараси билан боғлиқ. Бу одам Австралияда яшаб, фермерлик қилар экан. Бир кун у телевидение орқали ишларидан гапириб берди. Унинг қанчадир сигаги бўлиб, ҳар бири кунига 40 (!) литрдан сут берар экан. Табиийки, фермер сутни заводга топширади. Мени ажаблантиргани шу бўлдики, завод билан келишувга мувофиқ ҳар кун эрталаб сут тўла бидонларни фермадан икки чақиримча наридан ўтадиган катта йўл бўйига

қўйиб келар экан. Маълум соатда юк машинаси келиб, бидонларни олиб кетар экан. На ҳаммол, на қоровул, на ҳисобчи, на бошқа бирон ҳайбаракаллачи... Ойда бир марта завод билан фермер ўртасида ҳисоб-китоб бўлар экан. Буни қарангки, бир неча йил мобайнида томонлар ўртасида бирон марта ҳам ҳисоб-китобда ишқал чиқмабди.

Буларнинг барини энг олий даражада уюштирилган ишлаб чиқариш муносабатлари деб атаса бўлади. Чиндан ҳам, ҳақиқий бизнес дунёси бир жойдан бир сўмга олган нарсани бошқа жойда икки сўмга пуллаш, бировнинг дўпписини бировга кийгизиб, давлат орттириш эмас, балки ишлаб чиқаришни энг юксак савияда ташкил қилиш, ортиқча чиқимларга барҳам бериш, меҳнат унумдорлигини бениҳоя кўтариш билан фойда кўришдир. Бу ўз-ўзича бўлмайди. Бунга эришмоқ учун бизнес дунёсига қадам қўйган одам бениҳоя ақлли, зийрак, топқир, ҳар томонлама зўр билимга эга бўлмоғи керак. Унинг тафаккури қанча теран, маданий ва маърифий савияси қанча кенг бўлса, бу — бизнес ишини муваффақиятли олиб боришга шунча ёрдам беради. Эслаб кўринг, Рокфеллер, Форд, Морган, Вестингауз, Дюпон каби бизнес дунёсининг ҳамма буюк намояндалари шунчаки топармон-тутармон, ишбилармон одамларгина эмас, чинакам олим одамлар эди. Уларнинг ҳар қайсиси муайян илм соҳасида, техника ва технология бобида оламшумул кашфиётлар яратган. Айни чоғда улар илмнинг қадрига етган ва унинг самараларидан жуда унумли фойдаланган. Шунинг учун ҳам ўз корпорациялари ихтиёрида кўплаб илмий-тадқиқот синовхоналари, турли институтлар очганлар ва уларнинг ривожини учун маблағларини аямаганлар. Бизнес дунёсида фундаментал илмларнигина эмас, ижтимоий илмларни, умумий маданий савияни оширишга ҳам катта эътибор берилади, чунки маданий савиясиз, кенг билимлар захирасисиз ўткир фикр бўлиши мумкин эмас.

Шўролар замонида биз мақтанишга зўр берардик ва ҳамма соҳада капитализм дунёсидан ўзиб кетганимизни таъкидлаб келардик. Жумладан, бизнинг мамлакатимиз дунёда энг саводхон мамлакат деб аталар, совет кишилари дунёда энг кўп китоб ўқийдиган одамлар деб ҳисобланарди. Ҳолбуки; аҳвол бутунлай бошқача экан. Китоб нашр қилиш ишлари, уни арзон ва сифатли чиқариш, бизнес дунёсида шу қадар илгариллаб кетган, матбаа технологияси шу даражада юксак-

ликка кўтарилганки, бизнинг уларга яқинлашишимизга ҳали етти қовун пишиғи бор. Еки мана бу далилга эътибор беринг: дунёдаги энг катта китоб дўкони Лондонда, Чаринг Кросс-Роуд кўчасида жойлашган экан. Дўконнинг умумий майдони 7044 квадрат метр бўлиб, пештахталарнинг узунлиги 48 чақирим келар экан. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Улар фақат бир нарсадан далолат беради: илм-фансиз, илгор технологиясиз, юксак маданий ва маънавий савиясиз бозор иқтисодиётига асосланган жамиятни мутлақо қуриб бўлмайди. Мабодо, бунақа жамият қурилганида ҳам у ўзимизнинг Чиял бозоримиз даражасидаги хонаки бир чайқов бозори бўлади, холос.

Илм-фансиз ижтимоий ривожланишда юксак даражага эришиб бўлмаслиги ҳақида гапирганда яна бир ўткир муаммо кўндаланг бўлади. Бу — бизнес дунёсида болаларнинг ўрни масаласи. Сир эмаски, бугун бозорларда, дўконларда; кўча-кўйларда ёймачилар ёнида ёш-ёш болаларни кўп учратасиз. Мактабларда ўқувчилар кўпроқ пулга қизиқаётганини, илм ўрганишга хафсаласи қолмаётганини яшираётгани ҳам йўқ. Кўп ҳолларда 12—15 яшар болалар қўлида даста-даста пул, оғзида сақич, бурни кўтарилган, ҳеч кимни менсимайди. Ешлар ўртасида ичкилик ичаётганлари, қимор ўйнаётганлари ҳам бор. Лекин китоб ўқиётганлари борган сари камайиб кетяпти. Ўйлайманки, бозор муносабатлари ривожланган сари аҳвол кескинлаша боради. Бундан ташқари, ўтиш давридаги қийинчиликлар, танқисликлар ҳам болаларни бозорга ундаяпти. Хўш, бу масалани қандай ҳал қилиш мумкин? Бу саволга жавоб топиш унчалик осон эмас. Болаларнинг бозорга боришини ман этиш билан иш битмайди. Биз — ўзбеклар жуда болажон халқмиз. Ўғил-қизларимизни, невараларимизни жондан ортиқ яхши кўрамыз, уларнинг баданига кирадиган тиканга ўзимизни тутиб беришга тайёрмиз. Бу яхши, албатта, лекин ҳаётда кўпинча шундай бўладики, фарзандларга бўлган меҳру муҳаббатимиз ҳар қандай чегаралардан чиқиб кетади. Биз уларнинг боши узра гирди капалак бўлиб, уларни катта ҳаётнинг ҳар бир эпкинидан, ҳар бир шабадасидан эҳтиёт қилишга, қўлини совуқ сувга урдирмасликка ҳаракат қиламыз. Болаликда ҳовлига чиқиб қўшни болалар билан ўйнашига йўл қўймаймиз — калтак емасин, «ёмон» таъсирга берилмасин; деймиз. Бирон оғир иш чиқиб қолса: «Бу ҳали ёш; уриниб қолмасин»,

деймиз-да, бу юмушни ўзимиз бажариб қўяқоламиз. Мактабдаги ишларига ҳам қарашиб юборамиз, инсти-тутга киришида боладан ўн чандон ортиқроқ ташвиш чекамиз. Ниҳоят, келин топиб уйлантирамиз, қийналиб қолмасин деб, рўзгорини капкиригача бутлаб берамиз. Иложи бўлса, квартиранинг ҳам, машинанинг ҳам калитини қўлига тутқазамиз. Буларнинг ҳаммаси яхши ниятлар билан қилинади. Аммо охирида нима бўлади? Бир вақт қарасангиз, кўзингизнинг оқу қораси, севган жигарбандингиз сиз ўйлагандек эпчил, топқир, зийрак эмас, ўта ношуд, тўғри йўлда ўзини ўзи эплаб юрол-майдиған, рўзгор тебратишдан ожиз, «берсанг—ейман, урсанг—ўламан» қабиллидаги тайёр ошга баковул бир ношуд бўлиб етишибди. На илож? Ўзингиз пиширган ош — ўргилиб ҳам ичасиз, айлашиб ҳам. Чор-ночор кучдан қолгунингизча сўлоқмондай ўғлингизни елкан-гизда опичлаб юришга мажбурсиз. Албатта, бунақа «парникда ўсган», турмуш қозонда қайнамаган бола орзуларингизнинг ушалишига йўл бермайди. Фарзанд-нинг мустақил бўлгани, ўзини ўзи эплаб юргани, ўз аравасини ўзи торта билгани яхши. Бунинг учун эса у болалигиданоқ ҳаёт йўлларида юра бошлагани, унинг оддий ҳақиқатларини ўзи кашф этгани маъқул. Америкаликларда бир одат бор, уларда болаларнинг уй юмушларини бажаришига ҳам ота-она муайян ҳақ тўлар экан. Бола ёшлик йиллариданоқ ёшига яраша бирон ишнинг бошини тутиб, 5—6 танға топиб келса, ота-она буни маъқуллар экан. Ўғил ёки қиз балоғат ёшига етишлари билан ота-онасидан ажралиб чиқиб, мустақил ҳаёт кечира бошлар экан. Бундай турмуш тарзи, эҳтимол, бизнинг ўзбекларга унча тўғри келмас ва ҳаммага бу йўлни тавсия қилиб бўлмас. Лекин, ҳар ҳолда, боланинг мустақилроқ ҳаракат қилиб, пул муо-маласига ўрганишини, нарса ва буюмларнинг қадрига етадиган бўлишини маъқулламай бўлмайди. Фақат бун-да ҳам ғоятда ҳушёр турмоқ керак — болаларнинг бо-зорга иштироки эътиқодининг сусайиши, маънавияти-нинг пасайиши, ахлоқининг бузилиши ҳисобига бўлмас-лиги лозим. Бунга эришиш йўлларини кўпчилик бирга-ликда пухта ўйлаб, белгилаб чиқмоғи керак.

* * *

Республикамизда бозор муносабатлари шакллана бошлади. Бу соҳада дастлабки самараларга ҳам эриш-дик. Одамлар онги ҳам бизнес дунёсининг ўзига хос-

лигини, қонуниятларини англаш томонга бурилди. Лекин шундоқ бўлса-да, нимадандир кўнгил тўлмаётир, аллақандай етишмовчиликлар борга ўхшайди, алланечук кемтиклар мавжудки, уларни зудлик билан барта- раф қилмаса бўлмайди. Дуруст, бугун бозорлар гав- жум, нарсалар қиммат бўлса-да, етарли. Ҳамма ёқда воситачи ва бошқа хусусий дўконлар. Лекин бозорда, дўконларда, ёймаларда нима сотиляпти? Уларнинг ичи- да Ўзбекистоннинг ўзи ишлаб чиқарган кенг истеъмол моллари қани? Бугун ўзимизнинг товарларимиз ўрнини аксар хориждан келтирилган нарсалар эгаллаб олган. Бунинг маъноси шуки, бизнинг маблағларимиз ўзимиз- га юк бўлмай, хорижга оқиб кетаверади. Менимча, ҳар қандай хўжалиkning тез суръатлар билан ривожлани- шига олиб келадиган иккита омил бор.

Буларнинг биринчиси — меҳнатни тўғри уюштириш- дир. Бу масалада ҳам муҳтарам Президентимиз неча марталаб куюниб гапирди. У, айниқса, қишлоқ хўжа- лигида меҳнат ёмон уюштирилганини, ҳали ҳам эскича тартиблар ҳукмрон эканини, кўп жойларда битта одам қиладиган ишда ўнлаб одамлар банд эканини таъкид- лади. Дарҳақиқат, аҳвол шундай. Тараққий этган мам- лакатларда эса қишлоқ хўжалигида аҳолининг 4—5 фоизигина банд ва улар мамлакат аҳолисининг қолган 95—96 фоизини бемалол таъминлайдиган маҳсулот етказиб беради. Бунинг сири шундаки, ўша 4—5 фоиз одам ҳаминша меҳнатига яраша ҳақ олади. Шунга яра- ша меҳнатни ҳам ўринлатади.

Инсон табиатида меҳнат қилиш зарурияти мавжуд. Фақат...

Тошкент вилояти ҳудудидаги Алимкент шаҳарчаси яқинида «Қаҳрамон» хўжалиги бор. Хўжалик буғдой ва пахта экади, сабзавот етиштиради, боғ-роғлар кўп. Лекин сўнгги 5—10 йил ичида бу хўжалик пахта режа- сини бажармай қўйган эди. Пахта экилиб парвариш қилинарди-ю, ҳосил етилганда уни йнғиб-териб олади- ган одамнинг тайини бўлмасди. Далада номигагина уч- тўрт хотин-халаж ва ёш-яланг кўриниб қўярди, кўпчи- лик эса тирикчилиги билан машғул бўлар эди. Уларга яхши гап ҳам, дўқ-пўписа ҳам кор қилмай қолган эди. 1995 йилнинг кеч кузида ана шу колхозга бордим. Не кўз билан кўрайки, далада одам кўп — пахта режаси тўлиб қолган бўлса-да, теримчилар бош кўтармай пахта теряпти. Бригадир билан «ҳорма-бор бўл» қилишдик. «Нечук одамлар теримга чиқиб қолибди?» деб сўрачим

ундан. «Э, нимасини айтасиз, пахтага яхши пул тўла-
япти. Хирмоннинг ўзида. Шунинг учун ҳамма иштиёқ
билан ишлаяпти». Ҳа, одамларни ишлатишнинг бирдан-
бир йўли — меҳнат ҳақини ўринлатиб бериш. Дехқон
пахта топширса-ю, ҳақини олмаса, пилла тутса-ю,
пулини кўрмаса, меҳнатдан ҳам путур кетади.

Бозор муносабатларининг тез ривожланишига сабаб
бўладиган иккичи омил — солиқ тизимидир. Жаҳон
тажрибаси шуни кўрсатаптики, бу тизим пухта ўйлан-
ган бўлса, солиқ оғир бўйинтуруқ бўлиб, меҳнат қилув-
чиларни эзиб қўймаса, солиқ баҳона меҳнат қилган
одамнинг ҳақи ўмарилмаса, ўша жойда хўжалик тез
тараққий топади. Тарихдан бир мисол келтириш мум-
кин.

Мутахассисларнинг ёзишича, XIX асрнинг охири XX
аср бошларида Россия иқтисодиётида жуда катта юк-
салиш юз берган экан. 1894—1913 йиллар мобайнида
рус саноатида маҳсулдорлик тўрт баравар ошган, 1909
—1913 йиллар мобайнида янги ташкил этилган ҳисса-
дорлик жамиятларининг сони бир юзу ўттиз икки фоиз-
га кўпайган, унга сарфланган сармоя эса тўрт бор кў-
пайган. Бунинг сабабларидан бири шунда эканки, бу
даврда Россиядаги солиқ тизими анча юмшоқ бўлган
экан. Жумладан, Россияда солиқлар Франция ва Гер-
маниядагига қараганда тўрт баравар, Англиядагига
қараганда эса саккиз ярим баравар кам бўлган экан.

Ҳар ҳолда солиқ масаласида инглизларнинг бир
доно нақлига амал қилинса, маъқул бўларди: бир кўка-
ламзор майдон ёнига бундай эълон ёзиб қўйилган экан:
«Майсалар топталмасин. Жарима — 5 сўм». Буни ўқиган
бир одам майдон мутасаддисидан сўрабди: «Жарима
мунча оз?» «Жаримани оширсак, ҳеч ким майсани
босмай қўяди-да, афандим», деб жавоб берибди мута-
садди. Дарҳақиқат; топганининг кўп қисми солиққа
кетса, ким ҳам тахта-ўқлоқ қилиб дўкон очарди?

1996.

ЭЪТИҚОДИМНИ НЕГА УЗГАРТИРДИМ?

Эскирган, чуриган тамаллар
Йўқликка эгри йўл изларкан,
Нега мен ундан юз ўгирмай?

БОТУ

1996 йилнинг бошларида «Труд» газетасида Россия Коммунистик партиясининг раҳбари Геннадий Зюгановнинг суҳбати босилди. Унда қуйидаги гаплар ҳам бор эди: «Бутун умрини тинч яшаб ўтган, мамлакати, халқни ҳақида яхши гаплар гапириб келган, кейин айнаган одамни кўрсам, ундан ҳазар қиламан. Агар у бутун умри давомида ёлгон гапирган бўлса, ҳар куни уйига қайси юз билан кирди экан, яқинлари билан қандай мулоқотда бўлди экан? Одам 60 ёшга кирганида чинакамига кўзи очилиши ва ўтмишини қаҳру ғазаб билан қоралаб, оёқ ости қилиши мумкинлигига унча ақлим бовар қилмайди».

Аваллига бу гапларга унча эътибор берганим йўқ — бамайлихотир юравердим. Лекин негадир юрагим ғашланаверди, аллақасерим зирапча киргандек лўқ-лўқ қилиб тинчлик бермасди. Уйлаб қарасам, бу аччиқ гаплар тўғридан-тўғри менинг шаънимга айтилган экан. Ахир, мен 30 йиллик партия аъзоси эдим, 60 ёшга кирганда партиядан чиқдим, бутун умрим давомида мамлакат ҳақида, халқ тўғрисида яхши гаплар айтиб келгандим, бугун эса ўзимнинг коммунистик ўтмишимни астойдил қоралаш билан бандман. Эндиликда эса эътиқодимни ўзгартирганим учун Зюгановнинг маломатига қолиб ўтирибман. Зюгановнинг дашноми ачиб турган ярага туз сепгандай бўлди. Негаки, эътиқодсизлик чиндан ҳам ёмон нарсас. Ўзим ҳам бўлар-бўлмасга эътиқодини янгилайверадиган беқарор ва бебурд одамни ёмон кўраман. Айниқса ўз манфаати йўлида дўстини, оға-инисини, устозини сотиб юборишдан тоймайдиганлардан мен ҳам ҳазар қиламан. Бироқ эътиқодларинг ҳаёт синовига дош беролмаган бўлса, у сени аллақачон боши берк кўчага киритиб қўйгани исботланган бўлса, муқаддас деб ҳисоблаб келган байроғинг ёлгон чиқиб қолган бўлса, нима қилмоқ керак? Шунда ҳам одам миси чиққан эътиқодига кўр ҳассасига ёпишгандек ёпишиб олмоғи керакми? Йўлингдан устун чиқиб қолса, «мен фақат тўғри юраман» деган ақидани билан бориб унга пешонаингни уриш доноликдан эмас-ку. Шундай қилиб, мен 60 ёшимда эътиқодимни ўзгартдим ва Зюга-

новнинг маломатига қолдим. На чора. Бу ҳам бир кўргиликда.

Уртоқ Зюганов менга таъна тошларини отиб, анчамунча хумордан чиқиб олган бўлса, ажаб эмас. Аммо масаланинг битта «лекин»и бор. «Лекин»и шундаки, ўша кезларда эътиқодини ўзгартирган биргина мен эмас эдим. Еки фақат Эшмат билан Тошмат эмас эди. Улар минглаб, юз минглаб, ҳатто миллионлаб эди. Ўзингиз ҳисоблаб кўринг — бир замонлар РСДРП, кейин РКП (б), ундан сўнг — ВКП(б) ва ниҳоят КПСС деган номлар билан машҳур бўлган партияда 80-йилларнинг охирига келганда тахминан 20 миллион аъзо бор эди. 20 миллион-а. Айтмоққа осон. Бирон бир ўртача Оврупо мамлакатининг аҳолисига тенг келади. Бугун уларнинг ҳаммаси бўлмаса-да, мутлақ кўпчилиги коммунистик мафкурадан узил-кесил юз ўгириб, эътиқодини ўзгартирди. Тузукроқ ўйлаб қараи: маънавий суянчиғи барбод бўлган, ихлос билан ишонган идеаллари сароб бўлиб чиққан салкам 20 миллион одам! Ҳаёт йўлининг ярмидан кўпини ўтиб қўйгач, бирдан ўтган умри беҳуда кетганини англаб қолган, дунёни поклашдек олий ниятига хизмат қиляпман деб ўйлаган, аслида эса бунинг ўрнига ўзи буткул қирланиб битган 20 миллион инсон. Инсоният тарихида ҳали ҳеч қачон бунақа катта фалокат, бунчалик ҳудудсиз фожиа рўй берган эмас эди ва эҳтимолки, бундан кейин ҳеч қачон рўй бермас ҳам. Бу шундай мислсиз фалокатки, шундай улкан маънавий емирилишки, унинг оқибатида курралар меҳвардан чиқади, жамиятнинг руҳий мувозанати бузилади, қанчадан-қанча одамлар тўсатдан ўзини жунун водийсига тушиб қолгандай ҳис қилади ва янги суянч тоғларини излаб ҳар томон сар-сари югурадилар. Шундоқ экан, беқиёс фалокатдан озурда бўлган миллион-миллион одамлардан «ҳазар қилиш» билан масала ҳал бўлармикин? Улар «ўз ўтмишларини оёқ ости қилмоқдалар» дея таъна қилган билан иш битармикан? Тўғри, ўтмишни қоралашдан фойда йўқ. Чунки ўтмиш — ўтмиш. У аллақачон Тарихга айланган. Унинг бирор кемтигини бутлаб қўйиш мумкин бўлмаганидек, бирор бесўнақай жойини пардозлаб, текислаб ҳам бўлмайди. Ундан фақат сабоқ олишгина мумкин.

XX аср сўнгида юз берган мислсиз маънавий ҳалокат жуда кўп одамларни гарангситиб, саросимага солиб қўйди. Олимлар, мутафаккирлар унинг сабабларини ўрганишга киришди. Ҳозирнинг ўзида бу тўғрида ўнлаб,

юзлаб салмоқли тадқиқотлар майдонга келди. Келажакда эса улар янада кўпроқ барпо этилади. Албатта, улкан тарихий эврилишлар силсиласида битта одамнинг бошидан ўтганлари махсус эътибор бериб ўтиришга арзийдиган катта воқеа эмас. Масалан, мен нега эътиқодимни ўзгартдим, бу жараёнда қандай изтироблар чекдим, қандай ўйлар, ўқинчлар, афеусу надоматлар кўнглимдан кечди — бунинг кимга ҳам қизиги бор, дейсиз? Аммо йиғлаб-сиқтаб зулматни қоралаётган чоғда битта одам кичкинагина шамчиरोқ ёқса, ўша зулматнинг бир чеккаси сал бўлса-да, ёришармиди? Дарёлар ирмоқлардан; ирмоқлар томчилардан ташкил топади. Шундоқ экан, бир одамнинг аччиқ тажрибаси ҳам нимагадир асқотиб қолиши мумкин-ку. Ҳамма бўлмаса ҳам, лоақал невара-чевараларим ўқиб, мен бошимдан кечирган адашишлар ва хатоликлар йўлига қадам қўйишдан ўзларини тиярлар.

* * *

Абдулла Қаҳҳорнинг ибораси билан айтганда, мен партияга чақириқ қоғози билан кирган эмасман. Бинобарин, менинг коммунистик эътиқодим ҳам қандайдир мажбуриятлар туфайли, кимларнингдир қийин-қистови билан шаклланган эмас. Аксинча, эсимни танибманки, мен юрган йўллар тўппа-тўғри партияга олиб келувчи йўллар бўлган эди. Балобат ёшига қадам қўйишим биланоқ партияга аъзо бўлиш, коммунистлар сафида олим отмоқ ҳаётимнинг бош мақсадига айланган эди. Мени бунга ҳеч ким мажбурлагани йўқ, лекин бутун турмуш тарзи, мактабда кечирган ҳаётим ҳам, оиламиздаги шароит ҳам, умуман, мен яшаб нафас олган муҳит бошидан оёғигача буткул менда шу иштиёқни туғдирди ва яшнатиб авж олдирди.

Бугун йиллар қаъридан назар ташласам, болалигим қирмизи алвонлар ял-ял товланиб турган, тантанавор муסיқа садолари янграб турган, гулларга тўла, чароғон нурларга кўмилган муаззам бир майдондан чиқиб келгандай туюлади. Айниқса мактаб йиллари... Барабан садолари, горн оҳанглари; пионер бўйинбоғларининг ҳилпирашлари, қувноқ қўшиқлар; сафларда шахдам юришлар... Қоматлар тик, бошлар мағрур кўтарилган. Том маънода ўзимизни бахтиёр ҳис қилар эдик. Тўғри, устимиз юпунгина эди, қорнимиз бирда тўйса, бирда тўймай ҳам қолар эди. Кўча-кўйларда, дала-

дашларда ҳам бизга беташвиш, ҳамма нарсадан мамнун одамлардан кўра, тунд, қовоғи солиқ, пешонаси тиришган, тажанг одамлар кўпроқ рўпара келарди. Улар қандайдир ташвишлар остида эзилгандай кўринарди. Аммо бу ташвишлар билан бизнинг ишимиз йўқ эди. Биз бахтиёр эдик ва бахтиёрлигимиз учун меҳрибон отамиз доҳий Сталинга раҳматлар айтишдан бўшамасдик. Табiiийки, у пайтларда биз дунёни боланинг кўзи билан кўрар, кўрганларимизни боланинг ақли билан идрок этар эдик. Ҳеч ким бизни «бахтининг ўзи нима?» деган саволни бериб кўришга ундамас, «менинг бахтиёрлигим нимада?» деб ўйлаб кўришга рағбатлантирмасди. Мабодо ундаганда ҳам, бунақа масалалар устида фикр юритишга қурбимиз етмасди. У кезларда биз юмшоққина мумдек эдик — бизни истаган кўйга солса бўларди, биздан истаган қўғирчоқни ясаш мумкин эди. Бизга нимани уқтиришса, шуни ҳақикат деб қабул қилардик, қулоқдан кирган панд-насихатлар, кўзимиз кўрган шиору чақириқлар юрагимизга бажарилиши, албатта, зарур бўлган ҳарбий бўйруқлардек ўрнашиб қоларди.

Кейин балоғат ёшига етдик. Кечаги юриш-туришимизда ўйинга мойил томонлар кучли бўлган бўлса; бугун уларнинг ҳаммаси жиддий түс олди. Биз ўзимизни анча улғайган, ҳамма ишларни ўзи мустақил ҳал қила оладиган одамлар сифатида ҳис қилдик. Комсомолга кирдик. Бу — ҳаётимизнинг илк босқичидаги энг жиддий, энг аҳамиятли воқеа бўлганчи. Анкеталар тўлдирдик, ижтимоий келиб чиқишларимизни баён қилдик, мажлисларга масала бўлдик; район комсомол қўмиталарининг бюро мажлисларида тик туриб саволларга жавоблар бердик, уставда айтилган талабларга тўла амал қиламан деб қасамёдлар қилдик ва уни бажаришга бақадри имкон эришдик ҳам. Комсомол билети биз учун энг муқаддас ашё эди — уни кўз қорачиғидай асрар эдик. Комсомоллик йилларимиз уруш даврига тўғри келди. Биз ҳали ҳам юпун, чалакурсоқ эдик, яшаш шароитимиз жуда қолюқ ва оғир эди. Турмушда ҳали түзукроқ рўшнолик кўрганимиз йўқ, хонадонларимизда биримиз икки бўлгани йўқ, юртимиз ҳам ободончиликдан йироқ эди. Биз уларнинг барини урушга йўярдикда; ҳамон ўзимизни бахтиёр ҳисоблашда давом этардик. Тўғри, юрагимизнинг алақаерида бу бахтимиз кемтиклигини гира-шира ҳис қилардик. Лекин «нега

шунақа? Бу кемтиклик нимада?» деб ўз-ўзимиздан сўрамасдик. Сўролмасдик ҳам. Биров ман этгани учун эмас, балки сўраб ўрганмаган эдик. Умуман, бизнинг совет ҳаётимизнинг бирор жиҳатига шубҳа билдириш, бирон ишимизга шак келтириш, бирон ақидамиздан гумон қилиш бизга ёт эди. Биз бахтиёр эдик, чунки бизга «сенлар бахтиёрсан» деб уқтиришган эди. Биз Сталиннинг фарзандлари эдик. Сталинга садоқатимиз шу қадар улғу эдики, уни ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмас эди. Биров «Сталин учун жон беришинг керак» деса кўпчилигимиз сира иккиланмасдан «Мен тайёр!» дея олдинга чиқардик. Биз ана шундай садоқатли ва фидокор эдик. Анча йиллар ўтиб кетгандан кейин билдим — фашистлар Германиясидаги бизга тенгқур ёшлар ҳам Гитлерга садоқатда худди ўзимизга ўхшар эканлар, улар ҳам ўзларининг фашистик идеаллари йўлида жон фидо қилишга тайёр эканлар. Қизиқ — бир-бирига ашаддий душман икки мамлакат, бир-бири билан ҳаёт-мамонт жанги олиб борган икки партия ўз ёшларини бир хил йўлда тарбия қилишини, уларни бир хил фазилатлар эгаси қилиб етиштирмоқчи бўлишпти. Кейин-кейин улғайиб, тажриба орттириб, бешолти кўйлакни йиртгандан кейин мулоҳаза юритиб кўрсам, садоқат деганлари ҳам, шак; гумон деганлари ҳам ҳар хил бўлар экан. Садоқат деганлари жуда яхши, қимматли фазилат, аммо у кўр-кўрона бўлса, садоқат туйғулари ақл ўтхоналарида тобланмаган бўлса, уни фазилат деб аташ қийин. Бундай «фазилат»дан фақат кулфат келиши мумкин. Худди шунингдек, ҳар қандай эркин фикр, ақлиёт бобидаги ҳар қандай кашфиёт гумондан бошланади, лекин «гумон» ҳам кўр-кўрона бўлса, меъёр ва чегаралардан чиқиб кетса одамни беҳаловат қилади, ҳамма нарсадан юз ўгирувчи, ҳар қандай неъматни оёқ ости қилувчи, ҳатто ўз имонини ҳам сустлаштирувчи махлуққа айлантиради. Аммо биз комсомоллик йилларимизда бу ҳақиқатлардан тамом беҳабар эдик, комсомолга; Сталинга, коммунизмга садоқатимиз билан ҳеч нарсани ўйлашга, фикр юритишга қобил бўлмаган, бунинг ўрнига ҳар қандай буйруқни сўзсиз бажаришга тайёр турган манқуртларга яқинлашиб қолганимизни билмас эдик.

Яна йиллар ўтди. Уруш тугади. Бизнинг ғалабамиз билан тугади. Биз мактабни тугатиб, талаба бўлдик. Талабалик йиллари чиндан ҳам олтин йиллар. Беш йиллик ўқиш мобайнида онадан бутунлай янги туғил-

гандай бўласан. Хар куни бир янги кашфиёт, хар куни ақлингга янги ақл қўшилгандай бўлади. Очиқ кўзларинг янгидан очилади — сен ҳайрат билан амви бўласанки, оламнинг ранглари аввал кўриб юрганларингдан бўлакча экан, авваллари жўн, оддий деб ўйлаб юрган нарсаларинг гаройиб сеҳру асрорга тўла экан, одамларнинг табиати ҳам, қадр-қиммати ҳам бутунлай бошқача бўлар экан. Буларнинг бари сени бойитади, янгилайди, албатта. Лекин сезасанки, эски кўниккан одатларинг сени тарк этишга шошилаётгани йўқ, айниқса, асосий масалаларда сен ҳамон уларнинг исканжасида. Бир вақтлар сени чирмаб олган кишилар яна ҳам мустаҳкам бўлса бўлдики, асло бўшашгани йўқ. Ҳамон газеталардан, радиодан, китоблардан, кино экранларидан қулоғингга социализмнинг улуглиги, доҳиймизнинг донолиги, партиянинг қудрати ҳақидаги гаплар қуйилиб турипти. Албатта, бу гап ҳам уларнинг ҳақлигига заррача шубҳа қилмайсан ва фақат бизда — дунёнинг олтидан бирини ташкил қилувчи улуг мамлакатимизда бахтлар салтанати қурилганига имон келтирасан. Албатта, сен чинакамига эркин фикрлаш иқтидоридан махрумсан, ҳаёт ҳодисаларини мустақил таҳлил қилиб, ўтмишни ва бугунни мустақил таққослаб, мустақил хулосалар чиқара олмайсан. Шунинг учун партия доҳийларига эргашиб, «бизнинг давримизда ҳамма йўллар коммунизмга олиб боради» дея хайқириб юраверасан. Энди «коммунизм» деган сўз сенинг ҳам тилингдан тушмай қолади, коммунистик ғоялар студентлик ниғоҳи қаршисида жозибадор ранглар билан намоён бўлади. Биласанки, «коммунизм» деган сўз аслида лотинча бўлиб, «умумийлик, муштараклик, биргалик, аҳиллик» деган маъноларни билдиради. Яна биласанки, коммунистик ғояларда инсониятнинг энг олижаноб орзулари, энг инжа тилаклари мўжассам топган. Ахир, инсон Инсон бўлгандан бери яхшиликни кўмсайди. Яхшилик салтанатини барпо этишни орзу қилади. Бу салтанатда ҳамма тенг бўлади, бир-бирига меҳрибон, гамхўр бўлади. Унда хар қадамда, хар ишла адолат карор топган бўлади, зулм, ҳақсизликлар нутилган бўлади, уришлар бўлмайди. Ҳамма юртлар, ҳамма элатлар, ҳамма халқлар бир-бирларига қўлни бериб, бир-бирига кўмаклашиб, яратувчи ижодий меҳнат билан банд бўладилар. Ҳақиқатан ҳам нақадар олижаноб ғоялар! Одам бутун умрини тикиб хизмат қилса арзийдиган ғоялар. Мафтункор, жозибадор ғоялар. Умумбашарий ғоялар. Уларни

рад этиш, уларга қарши чиқиш асло мумкин эмас. Аммо билмайсанки, ҳаёт жуда ғалати нарса — унда ҳар қадамда қалбакиликка, алдамчиликка рўпара келасан. Унда кўпинча гап бошқа-ю амал бошқа, суврат ўзгача-ю сийрат бўлакча бўлади. Ҳаётда бир ҳовуч ёвуз кучлар бор — улар қора ниятларини ниқоблаб, ана шу умуминсоний, олижаноб ғояларни ўзларига шиор қилиб олганлар, уларни ўзларича талқин қилиб; шу ғоялар соясида даври-даврон суришга жаҳд қилганлар. Улар одамларнинг соддалиғи ва ҳар нарсага осон ишонувчанлигидан фойдаланиб, ўзларининг қора мақсадларига эришишда улардан восита сифатида фойдаланмоқчи бўлганлар. Бироқ бу ҳақиқатни сен анча кейин — кўп йиллар ўтгандан сўнггина англайсан — буни англаш учун бутун умрингни сарфлашинг, жуда кўп қурбонлар беришинг, кўп изтироблар ва азоб-уқубатларни чекишинг керак бўлади. У пайтларда эса ҳали олдига похол солса кўниб кетаверадиған, ҳар нарсага лаққа тушадиған, осонгина алданаверадиған, кўзи очиқ бўлса ҳам, аслида ҳеч нарсани кўрмайдиған ёшгина толиб йингитсан. Ҳали ҳаётнинг паст-баландини унча кўрмагансан, аччиқ-чучугини етарли татимагансан, ҳали оёғинг ерда бўлса ҳам, кўнглинг самоларда, романтик хаёллар оғушидасан. Шунинг учун ёшинг улғайиб; комсомол сафини тарк этишинг биланоқ Коммунистлар партиясига киришга қатъий аҳд қиласан. Шундай қилиб, мен 20 ёшга тўлиб-тўлмай — 50-йилларнинг бошида партиёга кириш ҳаракатига тушиб қолдим. Бир қарашда бу йўлда мен учун ҳеч қандай тўсиқ йўқ эди: партиянинг программаси ва устави билан танишман, уларни тан оламан, ўқишларим яхши, жамоатчилик ишларида фаолман, ижтимоий келиб чиқишим ҳам ёмон эмас — қариндошуруғлар орасида бирон гумон туғдирадиғанни йўқ, комсомол тавсия берган, мени биладиған коммунистлар ҳам тавсия беришга тайёр. Хуллас, ҳамма нарса жойида. Йўқ, барибир; бўлмади — ҳозир зиёлилардан камроқ қабул қилияпмиз, деб жавоб беришди. Дарҳақиқат, ўша кезларда зиёлилар яна «қовун» туширишган эди — уларнинг ичидан бир гуруҳ халқ душманлари чиқиб қолди. Буни қарангки; бу галги халқ душманларининг ҳаммаси ўзимиз, яхши билган, яқиндан мулоқотда бўлган, элу юрт олдида катта ҳурматларга эга бўлган Шайхзода, Саид Аҳмад, Шухрат, Шукрулло, Мирзакалон Исмоилий, Ҳамид Сулаймон каби одамлар эди. Одам оласи ичида деганлари шу экан-да. Бўлмаса,

Ҳамид Сулаймон бизга ғарб адабиётидан бир йил дарс берган эди. Ҳали роса ғўр эканмиз — бир йил бу одамнинг маърузаларини эшитибмиз-у, бир марта ҳам душманлигини пайқамабмиз-а! Асл қиёфаларини зўр маҳорат билан яшириб юришар эканда, Бунча танишбилишлар қамалган бўлса-да, биз бир дақиқа ҳам уларнинг айбдорлигига шубҳа қилганимиз йўқ, чунки бизга «шонли чекистларимиз сира хато қилмайди» деб сингдиришган эди. Шунинг учун биронта одам қайсарлик қилиб, бирон қамалган одамнинг гуноҳкорлигига шубҳа билдирса, гашимиз келарди. Саида Зуннунова деган ёш шоира бизнинг факультетда ўқирди. Энди биринчи китоби чиққан, умидли шоира ҳисобланарди. У андижонли бўлиб, яқинда Саид Аҳмадга турмушга чиққан эди. Раҳбарият Саидадан эридан воз кечишни, кўпчилик олдида эрини қоралашни талаб қилди. Негаки, студентлар сафи ғоявий соғлом бўлмоғи керак, унда халқ душманларининг хотинларига ўрин йўқ эди. Саидаси тушмагур эса, ўзи жинқарчадай бўлатуриб, «чиқадиган эрим йўқ, эрим гуноҳсиз» деб оёқ тираб туриб олди. Саидага ачинамиз — ҳар қалай, нима бўлганда ҳам ўзимизга ўхшаган толиба, турмушга чиқиб, ҳали бирон бир рўшнолик кўргани йўқ, энди эса «хе» йўқ; «бе» йўқ, боши очиқ қолса алам қилади-да. Бунақа десаңгиз, топган эри душман чиқиб қолган бўлса, нима дейсиз. Хуллас, Саида эридан ажрамади, уни университетдан ҳайладилар. Биз эса томоша қилиб, бақрайиб туравердик. Хуллас, мен университетни тугатаётганимдаёқ партия аъзоси бўлмоғим керак эди, лекин бир гуруҳ душман зиёлилар бунга халақит берди.

Шунақа ташвишлар билан университет ҳам ортда қолди. Кейин Москвага аспирантурага кетдим. Жаҳон адабиёти институтининг аспирантурасида ўқидим. Бу ерда ҳам аспирантлар орасида олдингилардан эдим. Ҳатто икки йил давомида институт комсомол ташкилотининг котиби ҳам бўлдим. Табиийки, бу ерда ҳам партияга кириш орзуси мени тарк этгани йўқ. Аксинча, бу орзу янада кучлироқ ўт олди. Бунинг боиси қуйидагича эди: институтимиз Воровский кўчасида жойлашган бўлиб, Краснопресненск районига қарар эди. ВКП(б) тарихининг қисқа курсини хатм қилган ҳар бир сўтакка яхши маълумки, Краснопресненск рус инқилобининг марказларидан бири бўлган. 1905 йил инқилоби кунларида рус пролетариати баррикадаларида эксплуататорларга қарши қонли жанглар қилган. Ҳозир ўша жой-

ларда хатто «Баррикада» деган кинотеатр ҳам бор. Хуллас, қутлуғ жой. Ана шундай тарихий ерда жойлашган институтда ўқишнинг ўзи қандай буюк шараф. Борди-ю шу районда партияга кирсангиз-чи. Бунинг савобига нима етсин. Бу билан бутун умр фахрланиб юрсангиз арзийди. Бу ерда ҳам ишларим анча силжиб қолган эди — хатто район қўмитаси котибининг суҳбатидан ҳам ўтган эдим, фақат бюро мажлисидан ўтмогим қолган эди, холос. Аммо партияга кириш бу гал ҳам nasib қилмаган экан — 1953 йилнинг март ойида Сталин вафот этди-ю, ҳаётимиздаги жуда кўп нарсалар ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Табиийки, Краснопресненск райкомининг Тошкентдан келган бир ўзбекни партияга қабул қилишдан кўра муҳимроқ ташвишлари кўпайиб қолган эди. Шундай қилиб, 1955 йилда Тошкентга қайтдим ва шу йилнинг сентябрь ойидан бошлаб, Тошкент давлат дорилфунунида ишлай бошладим. Бу ерда фаолият бошлашим биланоқ, албатта; яна ўша асосий орзуим — партияга кириш орзуси менга раҳнамо бўлди. Ниҳоят, 1959 йилнинг январь ойида орзуим ушалди — мен партия аъзоси бўлдим.

* * *

Ҳа, мен партия аъзоси бўлдим. Ҳаётимда жуда катта ўзгариш содир бўлди — мен ниятлари пок, виждони тоза, олижаноб; мард, фидокор ва содиқ одамлар гуруҳига қўшилган; улар билан бирга дунёда энг улуг, энг бахтиёр, энг адолатли жамият қуришдек катта иш йўлида ҳаммаслак бўлган эдим. Мен партияга бирон мансаб излаб ёхуд бирон имтиёзга эга бўлиш мақсадида кирганим йўқ эди. Партия мабодо бирор имтиёз берса, ҳаммиша жангларда биринчи сафда бўлиш имтиёзини, жабҳаларнинг энг оғир жойларида чолишиш имтиёзини, масъулиятнинг энг оғир қисмини зиммасига олиш имтиёзини беришини яхши билардим. Коммунист дегани мен учун энг фаол ижодкор; эски дунёни таг-туғи билан барбод қилиб, унинг ўрнига янги дунё яратувчи курашчи эди. Авваллари у мен учун етиб бўлмас олисликларда эди, энди эса мен улар билан ҳамсаф, ҳамнафас бўлдим. Бугун бу гапларнинг ҳаммаси жуда анойи, гўл одамнинг ҳавойи гапларидек туюлади, лекин ўша кезларда буларнинг бари чинлигига астойдил ишонардик. 1959 йил мен учун ана шундай кўтаринки кайфият билан бошланди, аммо йилнинг охирига бориб, шундай воқеалар бошимга тушдики, улар мендаги партияга

ишончнинг томирига болта урди, биринчи марта танлаб олган йўлимнинг тўғрилигига шубҳа қила бошладим. Тўғри, ҳали шубҳа-гумонларимни ҳеч кимга ошкор қилганим йўқ эди, лекин барибир гумон қуртлари мени ич-ичимдан кемира бошлаган эди. Воқеа бундай бўлган эди: табиийки, мен партияга кирганим билан ҳали ўзимни эски коммунистларга тенг деб ҳисобламас эдим. Ўзимни ёш коммунист деб ҳисоблардим. Ёш коммунист эса ёши улуғ ҳаммаслақларига етиб олиш учун, уларга муносиб бўлиш учун ўн чандон ортқроқ хизмат қилмоғи, партиянинг ҳамма топшириғини елиб-югуриб, ортиғи билан адо этишга тиришмоғи керак. Мен шундоқ бўлишга ҳаракат ҳам қилдим: маърузаларимнинг мазмундор бўлиши, талабаларга манзур бўлиши учун қайғурдим, жамоатчилик ишларини сидқидилдан бажардим, мунаққид сифатида фаол иш олиб бордим, ҳатто Москвада ўзбек адабиёти декадасида қатнашиб, у ердан «Шавкатли меҳнати учун» деган медаль билан қайтдим. Орадан кўп ўтмай, жамоамизда менинг елиб-югуришларим сезилди, менга ҳурмат анча ошгандай бўлди. Бунинг оқибатида мени бошланғич партия ташкилотига котиб қилиб сайлашди. Бу менга билдирилган жуда катта ишонч эди. Айни чоғда, зиммамга ҳаддан зиёд масъулият ҳам юкланган эди. Бундан буён мен жамоамиз ҳаётининг ҳамма соҳаси учун жавобгар эдим. Ҳаммаслақларимнинг ишончини оқламасликка ҳаққим йўқ эди. Шундай қилиб, ғайратимни ўн чандон орттириб ишлай бошладим. Партия бюросининг мажлисларини мунтазам ўтказиб тура бошладим, уларда енгил-елпи масалалар эмас, ўқиш-ўқитиш ва тарбиянинг энг муҳим масалаларини муҳокама қилдик, партия хўжалигини, умумий мажлисларнинг қарорларини, бюро мажлисларининг қайдномаларини тартибга келтирдим, ҳар бир бюро аъзосининг бирон тайинли иш билан шуғулланишига эришдим, меҳнат интизомини қаттиқ назорат қила бошладик, кафедраларда ишни жонлантиришни талаб қилдик, ётоқлардаги аҳвол билан шуғулландик, факультет бўйича ягона сиёсий-тарбиявий ишлар режасини туздик ва шу режа асосида иш олиб бора бошладик. Мен бу ишларга бош-қош бўлар эканман, азбаройи худо, бунинг учун бирон мукофотга эришаман деб ёхуд бирон мақтовга сазовор бўламан деб қилганим йўқ. Менинг назаримда бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди — ёш коммунист астойдил ғайрат билан энг шимариб ишлаши, роҳат-истироҳат унга бутунлай ёт бўлмо-

ги керак эди. Албатта, ўшандаги ишларимизда қандайдир нуқсонлар ҳам ўтган бўлиши мумкин. Лекин биз астойдил «тўғри қиляимиз» деган ишонч билан иш олиб бордик. Орадан кўп ўтмай, бу ишларимизни маъқул кўришаётганини сёздим. Лекин шу билан бирга бу ишлар кимларгадир маъқул бўлмагандай, кимларнингдир энсасини қотираётгандай бўлди. Баъзан-баъзан «югур, ҳа, югур, бир нарсадан қуруқ қоляпсан» дегандай истехзоларни ҳам ими-жимиди сезиб қолардим. Яна қайтариб айтаман — бу гаплардан ўша пайтдаги ишларимиз мутлақо нуқсонсиз эди деган хулоса чиқармаслик керак. Жамоамиз унча катта эмас, лекин коммунистларнигина эмас; умуман, партиясиз ўқитувчилар ва талабаларни қўшиб ҳисобласак, унча кичкина ҳам эмас эди. Ҳар қандай ўртача жамоа каби бизнинг жамоада ҳам ҳар хил одамлар, ҳар хил ёшлар бор эди. Уша кезларда вазият анчагина мураккаб эди. Яқиндагина XX съезд бўлиб ўтган, унда Сталин шахсига сифиниш қаттиқ танқид қилинган эди. Бу жамиятда фикрий уйғонишни вужудга келтирди. Ҳар хил тарзда эски ақидаларни ревизия қилиш бошланди. Бир-бирдан қалтис саволлар устма-уст ёғила бошлади. Улар жавоб беришни талаб қиларди. Албатта, бунақа саволларнинг берилмагани, ёпиғлиқ қозон ёпиғлиғича қолавергани яхши бўларди, аммо бунинг иложи йўқ эди — гишт қолипдан қўчган, тўғон ўпирилган эди. Шундай шароитда партия бошланғич ташкилотларида бунақа шаккокликларнинг бўлмаслигига алоҳида аҳамият берди. Аммо қаёқда дейсиз?! Кунлардан бирида университет кутубхонасининг катта дафтариди «Социалистик реализм методи сохта метод! Ундан воз кечиш керак!» деган ёзув пайдо бўлиб қолди. Бу ҳам майли-я, муаллиф ёзувнинг тагига катта қилиб, «филология факультетининг талабаси Долгов» деб исм-шарифини ҳам ёзиб қўйибди. Тўполон бўлиб кетди. Қидирсак, ҳақиқатан ҳам бизнинг талабалар нчида Долгов дегани бор экан ва ҳақиқатан ҳам ўша гапларни ёзган экан. Парткомга югуришлар, райкомга чопишлар бошланди. Гап горкомгача бориб етди. Жуда ёмон воқеа рўй берган эди — бу жамоамизнинг бутун фаолиятига қора чизик тортгандай гап эди. Чунки социалистик реализмни инкор қилиш совет тузумини инкор қилиш билан баробар эди. Буни тўғридан-тўғри ошқора аксишўровий фаолият деб баҳоласа мумкин эди. Зудлик билан Долговни қайта тарбиялаш бошланди — ўзи билан бир неча марта суҳбатлар ўтказиб,

гапни қайтариб олиш таклиф қилинди. Аммо Долгов ёмон ўжар экан, ўз гапида оёғини тираб туриб олди. Ҳатто совет адабиётидан кўп йиллар давомида дарс бериб келган, китоблар ёзган донгдор профессорлар ҳам бу талабага «социалистик реализм бор нарса» деб ишонтира олишмади. Нима қилмоқ керак? Бунақа шаккок талабани даф қилмаса, кўз очиб юмгунча яхши талабаларни йўлдан оздириши ҳеч гап эмас; 30- ёки лояқал 40-йиллар бўлганда-ку, бунақалар билан тегишли жойларда гаплашиларди-ю, дами ўчириларди. Аммо энди замон бошқа эди — муҳит жиндай илий бошлаган эди, биз ҳам бўйи-бастимизга демократларнинг либосини ўлчаб кўра бошлаган эдик. Шунинг учун мустақил фикрга эга бўлиш вазидан талабани ўқишдан ҳайдаш ноқулайроқ эди. Юқори ташкилотлар бизга маслаҳат беришди — Долговни бир-икки йилга бирор заводга жўнатишлар, ҳаётни кўрсин, чиниқсин; кейин ҳуши жойига келганда қайтариб оларсизлар. Шундай қилдик, Долгов шу кетганича, тинчиб кетди. Ушандан кейин десангиз, талабалар ичида бунақа намойиш қиладиганлари чиқмади. Тинчидик. Тинчидиг-у, бу воқеадан юрагимда ёмон чандиқ қолди. Мен ўша пайтга қадар соддалигимга бориб, ишчилар жамоасига аъзо бўлиш ҳар бир инсон учун улуг мукофот, шон-шараф иши деб ўйлаб юрар эдим. Партиявий раҳбарларимиз бир оз бошқачароқ ўйлашар экан — бирор гуноҳ қилиб қўйган нобоп одамни жазолаш учун ишчилар жамоасига жўнатишар экан. Демак, завод ва фабрика ҳам ўзига хос ахлоқ тузатиш меҳнат лагери экан-да! Ана холос! Бу ноҳуш воқеанинг заҳри кетиб улгурмасдан жамоамизда яна бир воқеа рўй берди — иккита профессор кўпчилик олдида айтишиб қолипти. Албатта, профессор одамнинг уришиб юриши уят гап, лекин на илож — ҳаёт-да! Баъзан шунақаси ҳам бўлади. Бунинг ваҳима қиладиган жойи йўқ, иккала уришгани чақириб «бунақа қилманглар, уят!» деб танбеҳ бериб қўя қолса бўладиган гап. Лекин бу гап ҳам тўполон бўлиб кетди. Гап шундаки, профессорлардан бири юқорироқ доираларга яқин эди. Шунинг учун «ювиндихўр» деган таъна унга қаттиқ ботибди. У партия Марказий Комитетига шикоят ёзибди. Дарҳол шаҳар партия комитетининг комиссияси тузилди. Комиссия раиси Октябрь район комитетининг биринчи котиби Рафиқ Нишонов эди. Комиссия қаттиқ ишлади, фақат икки профессор можаросини эмас, бутун факультет ҳаётининг ҳамма томо-

нни атрофлича, чуқур ўрганиб чиқди. Таомилга кўра, комиссия бизнинг ҳам мулоҳазаларимиз ва таклифларимизни инобатга олган ҳолда шаҳар партия қўмитаси бюросининг қарор лойиҳасини тайёрлаб бермоғи керак экан. Бундай лойиҳа тайёрланди — унда аҳвол ҳолисанлилло баҳоланган ва маъқул таклифлар айтилган эди. Бироқ бюро мажлисида бирдан иш чаппасига кетди. Факультетда кекса журналистлардан Расул Муҳаммадий деган одам ишларди. Беайб парвардингор деганларидек, домласи тушмагур бир оз майда гапга мойилроқ эдилар. Факультетда Турсун Собиров деган домла билан сира чиқишмас эдилар. Бу тўғрида икковлари билан ҳам бир неча марта гаплашдик, ҳатто партбюро мажлисида ҳам кўриб чиқиб, икковларига ҳам жиддий танбеҳ берган эдик. Шу домла горком бюросида сўзга чиқди-ю, заррача уялмай, ёлғон-яшиқларни кўшиб, жуда қаттиқ гапирди. У кишининг гапига қараганда, факультет жуда катта ўпирилиш ичида эди ва ҳеч ким аҳволни тузатиш йўлида ҳеч нарса қилаётгани йўқ эди. У Турсун Собиров билан ўрталаридаги можарони жуда муҳим, принципиал тортишув тарзида кўрсатди-да, бу масалада партбюро унга ёрдам бермаётганини айтди.

— Ҳай, ҳай, бу гап ғирт ёлғон-ку! — дедим мен ўрнимдан сапчиб туриб.

— Утиринг! — дебди мажлисни бошқариб бораётган горком котиби Қаям Муртазов. — Сизга гап берилгани йўқ! Гап берилганда гапирасиз.

Расул Муҳаммадийнинг гапи вазиятни кескин ўзгартириб юборди, шундай таассурот қолдики, гўё комиссия аҳволни тузукроқ ўрганмаган, лойиҳада кўп камчиликлар хаспўшлаб кўрсатилган. Қаям Муртазов кўлидаги қаламнинг кети билан столга бир-икки урди-да, танаффус эълон қилди. Танаффус вақтида бюро аъзолари қарорни ўзгартириш ҳақида келишиб олишди, шекилли, танаффусдан кейин Муртазов факультетдан икки-уч кишини жазолаш ҳақида таклиф киритди. Булар ичида мен ҳам бор эдим.

— Бошланғич ташкилот котиби Озод Шарафиддиновга шахсий варақасига ёзиш шarti билан қаттиқ виговор эълон қилинсин. Розимисизлар, ўртоқлар? Қани, ўртоқ Шарафиддинов, ўзингиз нима дейсиз? Розимисиз?

Буни эшитдим-у, ҳанг-манг бўлиб қолдим. Чунки шахсий варақага ёзиладиган қаттиқ виговор жуда оғир жазо эди. У одамга умрбод ёпиштирилган тавқи лаънат билан баробар эди. Албатта, бир-икки йил яхши ишла-

сапгиз бу жазони берган ташкилот уни олиб ташларди. Бироқ бунинг сиз учун ҳеч қанақа аҳамияти йўқ эди. Бундан кейин сиз бошқа бирон ишга ўтасизми, чет элга борадиган бўласизми ё бошқа бирон сабаб биланми анкета тўлғазадиган бўлсангиз, албатта, «партия жазоси олганмисиз?» деган саволга жавоб беришингиз талаб қилинарди. «Ҳа, олганман» деган жавоб эса дарҳол қаршингиздаги истиқбол эшигини буткул тамбалаб ташларди — сиз эски ҳаммом, эски тослигингизча қолаверардингиз. Мен ёш коммунист бўлсам ҳам бу жазонинг одам учун нақадар даҳшат эканини, бу жазога мустаҳиқ бўлган одам ўз-ўзидан «иккинчи сорт» одамга айланиб қолажагини яхши билардим. Муртазовнинг саволидан кейин ичим бутунлай ағдар-тўнтар бўлиб кетгандай бўлди, тиззаларим қалтиради, рангим бўзарди. Бир зумда хаёлимдан аллақанча ўйлар қуюндай ўтди. Котибнинг саволига нима жавоб беришимни билмасдим. Ногаҳон бир фикр, тўғрироғи бир савол миямга келди:

— Уртоқ котиб, — дедим ҳаяжонимни босолмай, — Менга горком бюросига эътироз билдириш мумкин эмас деб тушунтиришган эди. Шунинг учун саволингизга нима жавоб беришни билолмай қолдим. Фақат битта илтимосим бор—мен партияга кираётганимда ҳукумат мени юксак мукофот — медаль билан мукофотлаган эди. Тўққиз ой партия сафида бўлганимдан кейин менга шахсий варақамга ёзиш шарти билан қаттиқ виговор бериляпти. Қандай қилиб медалга сазовор бўлган ёш бир одам тўққиз ой партия тарбиясини кўриб, қаттиқ виговор оладиган даражада тубан кетиши мумкин? Шунинг мантигини тушунтириб берсанглар, майли, ҳар қандай жазога розиман.

— Нима деяпсиз? — деди котиб. — Нега тўққиз ой?

— Шунақа-да. Партияга кирганимга энди тўққиз ой бўлди.

Котиб қаттиқ газабланди. Қўлидаги қаламнинг кети билан столга қаттиққина урди.

— Қани, дорилфунун парткомининг котиби борми? Уридан турсин.

Партком котиби ўридан турди.

— Сиз қанақа одамсиз, ўзи? — Энди унинг бошида калтак қасир-қусур сина бошлади. Иш бунақа томонга айланиб кетишини мен хаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Хиждолат ичида гўдайганимча турибман. — Сиз уставни биласизми? Бу кишини котиб қилишганда қаёққа

қараган эдингиз. Ахир, уставда аниқ ёзиб қўйилган-ку — бир йиллик стажи бўлмаса, бошланғич ташкилотга котиб қилиб сайлаб бўлмайди. — Мен қолиб кетдим, гапнинг қуюғини бечора партком котиби эшитди. Ниҳоят, бюро аъзолари уни сўка-сўка чарчашди, шекилли, яна менга қайтишди.

— Қани, нима дейсизлар? Шарафиддиновни нима қиламиз? — деди Муртазов.

— Оддий виговор бера қолайлик,— деди бюро аъзоларидан бири.

Мен яна эътироз билдирмоқчи бўлиб, ўрнимдан қўзғалган эдим, ёнимда ўтирган кексагина одам қўлимдан тортиб ўтқазиб қўйди.

— Бас, бўлди. Енгиллик қилаверма.

Ноилож жойимга ўтирдим. Мен берган саволга ҳеч ким жавоб бермади. Лекин мени жазолашди. Оддий виговор деганлари партиявий жазолар ичида энг енгиллари дан бири эди, лекин, барибир жазо эди. Бир йилдан кейин мендан виговорни олиб ташлашди. Енгил тортдим — гўё баданимга ёпишиб олган алланечук кирдан поклангандай бўлдим. Аммо бу бир йил мобайнида гавдамга ювган билан кетказиб бўлмайдиган аллақанча янги кирлар ёпишиб улгурган эди.

* * *

Уша кунги бюро мажлисидан кейин юрагимда бир нарса чирт этиб узилди — назаримда эътиқодимнинг бир томири узилган эди. Кейинчалик мен уни аслига қайтаришга анча уриндим, аммо ғишт қолипдан кўчгандан кейин бу жуда қийин экан. Ахир, партия, унинг раҳбар органлари менинг учун олий саждагоҳ эди, мен унга садоқатли фарзандай хизмат қилмоғим, у ҳам мени ўз ўғлидай ардоқламоғи керак эди. Энг муҳими, партия ўз фарзандларининг ҳар қандай саволларига ҳаққоний жавоб бермоғи, ҳар қандай мушкулотини адолат билан ечиб бермоғи лозим эди. Уша кунги шу ишончим дарз кетди. Мен партия учун жонимни шубборга бериб шунчалик хизмат қилсаму бир оғиз «раҳмат» ўрнига энг оғир жазога мустаҳиқ бўлиб ўтирсам?! «Адолат» деганлари шуми ҳали? Бу учига чиққан ноҳақлик эмасми? Сен партияни бошингга кўтариб ардоқлаганинг билан партия олдида сенинг қилча ҳам қадринг йўқ экан-да. Сидқидилдан унга кўрсатган хизматларинг нима-ю, ўзинг нимасан? Бувим раҳматлик

айтиб юрадиган бир нақл бўларди: «Қозиқнинг учи ҳам бўлма, кети ҳам бўлма, учи бўлсанг, ерга кирасан, кети бўлсанг; тўқмоқ ейсан. Қозиқнинг бели бўл, болам». Бунақа ақида менга буржуа ахлоқининг ақидаси бўлиб кўринар ва мен уни қабул қилолмас эдим. Аммо жонажон партиям оғушида кечирган ҳаётим мени бу масалага бошқача қарашга ундади. Унчалик гўл бўлмаслик керак экан, теварак-атрофинга кўзни каттароқ очиб қараш керак экан. Кўзни каттароқ очиб қарасам, менин қаршимда шундай ҳақиқатлар намоён бўла бошладики, уларнинг олдида ақл шошиб қолди. Кўзни каттароқ очиб қарасам, партиямнинг ҳаёти инсоний мантиқдан холи, ҳақиқат ва адолатдан узоқ, кўпинча ёлгон асосга қурилган ҳаёт эди. Нафақат партия ҳаёти, партия раҳбарлигида барпо этилган жамият ҳаётида ҳам ақлга зид, ҳар қандай мантиқдан холи ишлар кўп бўларди. Уларнинг тагига етаман деб ҳарчанд уринманг, уринишларингиз бекор кетарди.

Бир неча йил мобайнида бизнинг факультетимиз Хадрада, беш қаватлик катта бир иморатда фаолият кўрсатди. Бир вақтлар унинг ёнида «Родина» кинотеатри бўларди. У 40-йилда қуриб битказилган, жуда чиройли кўринишга эга, олд томонида баланд-баланд устунлари бор, пештоқлари Оврупоча иморатларникига ўхшатиб ишланган эди. Одамлар бу кинотеатрни жуда яхши кўришар, унда ҳар доим янги фильмлар намоён этилар ва у ҳамиша жуда гавжум бўларди. Қўнларнинг бирида тўсатдан кинотеатр ёпилди-ю, уни таъмир қила бошладилар. Биз ҳайрон бўлдик — кинотеатр янги бўлса, ҳали бирор жойи дарз кетмаган бўлса, унинг нимасини таъмир қиладилар? Бунақа нарсани биздан сўраб ўтиришармиди? Шундай қилиб, иш давом этаверди. Орадан кўп ўтмай биз ярим вайрона ҳолга келтирилган кинотеатр манзарасига кўникиб ҳам қолдик. Секин-аста бир йил ўтди, икки йил ўтди, учинчи йил ўтди. Таъмир эса сира охирига етмайди. «Нега бундай?» деб суриштирсак, бу ерда Ҳамза номидаги театрга янги бино қурилаётган экан. Ҳамза театри чиндан ҳам янги бинога муҳтож эди, бу бинони чиндан ҳам Хадра майдонининг бирор жойига қурмоқ даркор эди. Аммо нега энди келиб-келиб «Родина» кинотеатрининг ўрнига қурмоқ керак эди? Нега яп-янги, муҳташам, шаҳарга кўрк бериб турган бир бинони олиб ташлаб, унинг ўрнига бутунлай бошқа бир бинони қўндирмоқ зарур эди. Уша бинони бошқа жойга қуришганда Эски шаҳардаги муҳ-

ташам бинолар сони биттага кўпаяр эдику? Яна бир масала — Ҳамза театрининг янги биноси қуриб битказилгунча «Родина» кинотеатри ишлаб турганда, бунақа театрлардан иккита-учтасини қуришга етадиган даромад берарди-ку! Нега бунинг ҳисоби қилинмади? Бу тарихий «таъмирлаш» сирин кейин аён бўлди. Ўша кезларда давлатимиз ҳар доимдагидек сал кам-харжроқ бўлиб қолган экан. Шунга кўра ҳар хил томошахоналар қуриш учун маблағ берилмай қўйилити. Лекин биноларни таъмирлаш учун ҳар қанча маблағ керак бўлса, берилар экан. Қайси бир уддабурон каттамыз шундан фойдаланибди-ю, Ҳамза театрига янги бино «қуриб беришти». Руслар бунақа ишни «афера» дейди. Афера — ўғирликнинг бир тури ҳисобланади. Узбекчада буни «фирибгарлик» дейдилар. Фирибгарлик биздан аввалги ҳамма жамиятда уят иш деб билинган. Фақат биздагина коммунистик партия раҳнамолигида хўжалик юртишининг ҳамма соҳаларида қўлласа бўлаверадиган оддий ишлар қаторига кирди. Бундай фирибгарликлар ҳамманнинг кўз ўнгиде содир бўлар, лекин ҳеч ким бунга қарши лом-мин деб оғиз очмас эди.

Ҳар йили талабалар пахтага — ҳашарга олиб чиқиларди. Бунга ҳамма кўникиб қолган, ҳатто ҳар йили «қачон пахтага жўнаймиз?» деб сабрсизлик билан кутадиганлар ҳам бўларди. Чунки пахтага чиқишнинг ўзига яраша нашидаси ҳам бўларди. Аммо режани бажариш кечикса, талабалар ёгин-сочинли кунларга қолиб кетса, совуқ бошланиб қолса ёмон бўларди. Айниқса, декабрь ойига қолиб кетсак аҳвол жуда оғирлашарди. Эрталаблар ерлар музлаган, қаҳратон қиш, кун илигандан кейин, музлар эриб, ҳамма ёқ билчбилч лойга айланади. Оёққа ботмон-ботмон лой илашиб, юриб бўлмайди. Лекин шўрлик талабалар шунда ҳам далани тарк этишмайди, ушқудан кўкариб кетган панжаларига куҳлай-куҳлай теримда давом этадилар. Баъзан эса пахта қолмаган бўлади. Аммо раҳбарларимиз шунда ҳам даладан кетишга рухсат беришмайди. Талаба эрталабдан кечгача далада бўлмоғи керак. Болалар ичиде касал кўпаяди, интизом бўшашади. Лекин, барибир, рухсат йўқ. Машиналарда райком котиблари ва бошқа катталар изғиб юради.

— Қани, бу талабаларнинг раҳбари ким?

— Мен, — дейман ботқоқ даладан судралиб чиқиб, каттамызнинг олдига борар эканман.

— Нега терим пасайиб кетди? Мана, кечаги маълум

мотномангиз, киши бошига ярим килограммдан ҳам тушмаяпти. Бу қанақаси бўлди?

— Қўриб турибсиз-ку, далада пахта қолмаган. Кун бўйи қиртишлаганда ярим кило чиқмайди. Умуман, бундай шароитда талабаларни далада тутишдан нима маъно бор?

Каттамиз менга еб юборгудай ўқрайиб қарайди, ранги бўзаради, ижирғаниб дейди:

— Сизни ким раҳбар қилиб қўйган? Партиянинг пахта сиёсатини тушунмас экансиз. Сиз билан бошқача гаплашамиз.

Каттамиз кетгандан кейин анча вақтгача «партия-мизнинг пахта сиёсати»ни тушуниб олишга тиришиб, миямни ишлатаман — мияларим торс ёрилиб кетгудай бўларди. Бу тиришишлар оқибатида фақат бир нарсани тушуниб етаман — қиш даласида пахта сира қолмаган бўлса-да, катталаримизга «пахта йўқ» деб бўлмас экан, уларга фақат «хўб бўлади, бажарамиз!» деб турмоғинг керак экан. Шундагина уларнинг қаҳр-газабидан омон қолишинг мумкин экан. Шундай қилиб, ҳаловатингни сақлаб қолиш учун, беҳуда жазоларга мустаҳиқ бўлмаслик учун жиндай ёлғон ишлатсанг бўлаверади. Бунинг айби йўқ.

«Ёлғон» деган нарса юқумли касалдай жуда тез тарқаладиган нарса бўлар экан — унга бир марта йўл очиб берилса, кейин у баҳор селидай ҳаммаёқни қоплаб олади. Шу тарзда ҳаётимизнинг ҳамма соҳаларига ёлғон суқилиб кирди, керак бўлса-бўлмаса ундан кенг фойдалана бошладик, ҳатто санъат соҳасида ҳам бошдан-оёқ ёлғонга асосланган, ёлғонга сажда қилиб яратилган, ёлғонни байроқ қилиб олган асарлар пайдо бўлди. Унлаб, юзлаб мисоллар келтириш мумкин. Мен фақат битта мисол келтираман. Ҳамза ҳақидаги кўп сериялик телефильмни эсланг. Номи — «Оловли йўллар» эди, шекилли. Ҳамза — қуролфуруш, курашчи, Робиндранатнинг дўсти, Миср инқилобининг ташкилотчиларидан ва ҳоказо, ва ҳоказо, инқилобчилик бобида шунақа чўққиларга кўтариладики, ҳатто Ленинни ҳам бир чўқишда қочиради. Назаримда, бу телефильмнинг номини «Ҳамза мавзудаги хомхаёллар» деб қўйса, тўғрироқ бўлармиди. Қизиғи шундаки, шундай фильм ҳам жамиятда ҳеч қандай эътироз туғдирмади, аксинча, унинг тўғрисида матбуотда кўпдан-кўп мақтовли мақолалар эълон қилинди. Фильмни ясаганлар ҳам, уни томоша қилганлар ҳам хижолат чекиб, бир-бирла-

ридан кўзларини олиб қочмадилар. Негаки, ёлгон гапириш, ёлгонга сажда қилиш жамиятда аллақачон одат тусига кириб кетган эди.

Жонажон партиямнинг бағрида юриб, кашф этган ҳақиқатларимдан бири яна шу бўлдики, бу партия тили бошқа, дили бошқа партия экан. Катта-катта мажлисларнинг қарорларида, тантанали йигинларда, шиорлар ва хитобларда бир хил гап айтиларди-да, амалдаги иш бу гапларга сира тўғри келмас эди. Масалан, партияни алдаш, унга ёлгон гапириш энг оғир гуноҳлардан ҳисобланарди, аммо партия аъзоси ҳар қадамда ёлгон гапирмаса, бошига фалокатлар ёғилар, куни ўтмас эди. Масалан, ўтмишда ота-боболаримиздан бирортаси руҳоний бўлган бўлса ёхуд савдогарлик билан шуғулланган бадавлатроқ одам бўлган бўлса, буни, албатта, яширмақ даркор эди. Тўғриси айтиб қўйсангиз, бошингиз маломатдан чиқмас эди. Назаримда, партияга ҳақиқатни гапирадиган ростгўй ва самимий одамлар эмас, балки керакли гапни гапирадиган, раҳбарларга маъқул гапларни айтадиган, керак пайтда ҳар қандай ёлгонни қўллашдан тап тортмайдиган чечан ва уддабуронлар керак эди. Келинг, яхшиси мен бир воқеани гапириб берай, хулосани ўзингиз чиқариб олинг.

Бир домламиз бўларди — Тоҳирий деган. Бу одам яхши маънодаги эски зиёлилардан эди. У киши педагогикадан дарс берар, лекцияни артистларга ўхшаш маҳорат билан ўқир, том маънода қомусий билимларга эга эди. Талабалар у кишини жуда ёқтирар, маърузаларини мароқ билан тинглар, теварагидан сира одам аримас эди. Домла ёши бир жойга етиб, ишни тарқ этиш муддатлари яқинлашганда, партияга киришни ихтиёр қилиптилар. Анча елиб-югуришлардан кейин ҳужжатлар тайёр бўлиб, кунлардан бирида дорилфунун парткомининг мажлисида домланинг аризаси кўрилди. Одатдагидек, домла партиянинг программаси ва уставини тан олишини айтди, саволларга эса жавоб берди. Мажлис аҳлидан бири ҳаммани қизиқтирган бир саволни ўртага ташлади:

— Нега шу пайтгача партияга қирмай, қариганда бу ишга аҳд қилдингиз?

Домла сира кутилмаган бир жавобни берди:

— Шу пайтгача мен ўзимни партияга нолойиқ деб ҳисоблаб келдим, негаки яқин-яқинларгача мен миллатчи эдим. Эндигина шу иллатдан қутулдим.

Бирдан бомба портлагандай бўлди — негаки, мажлис

аҳлининг кўпчилиги «миллатчи» деган сўзни эшитган бўлса ҳам. тирик миллатчини кўрмаган эди. Умуман, бу даврада «мен миллатчи эдим-у, энди тузалдим» деган гап ҳали янграмаган бўлса керак. Ҳамма ҳангманг бўлиб қолди. Домласи тушмагур «партияни алдаб бўлмайди, унинг қаршисида самимий бўлмоқ керак», деб ўйлаб, бор гапни ошкора айтди-қўйди. Айтди-қўйди-ю, лекин ишнинг пачавасини чиқарди — чунки собиқ миллатчини, албатта, партияга қабул қилмайдилар. «Ахир, у миллатчилигидан халос бўлган-ку. Шундай бўлмаса, ўтмишини бу қадар ростгўйлик билан айтиб ўтирмасди. Уни самимияти учун жазоламайлик» деган гаплар ўтмади. Кейин анча вақтгача ҳар хил партиявий йиғинларда собиқ миллатчини партияга олишга сал қолгани ҳақида гапириб, университетга таъна тошларини ёғдириб юришди.

Партиянинг ички ҳаётида ёлғоннинг тўрға чиқиши жамият орасида жуда кўп иллатларнинг томир отишига олиб келди. Одамлар ҳам ошкора тилёғламалик, қалб амрига қарши бориб, виждонини сотиб иш тутиш, фақат ўз манфаатини ўйлаб фаолият кўрсатиш каби қусурлардан ҳазар қилмай қўйдилар. Мен нафақат олий ўқув юртида дарс берган педагогман, аини чоқда, танкидчилик ҳам қилганман. Фаолиятимнинг анча қисми Ёзувчилар уюшмаси билан боғлиқ ҳолда кечган. Бу ердаги муҳим-муҳим йиғинларда ёзувчи дўстларимнинг иккиюзламачилигини, бебурдлигини, риёкорлигини кўриб, кўп изтироблар чекканман.

Бир куни Ёзувчилар уюшмасида катта йиғин бўлди. Унда Пастернак деган ёзувчининг хиёнаткорона ишларини қоралашимиз керак эди. Борис Пастернак шоир ва таржимон эди. Шеъринг мухлисларининг айтишларича, у жуда истеъдодли, ўзига ҳос, ялтоқликдан узок шоир бўлган. У ўзбеклар ўртасида унча машҳур ҳам эмас эди. Ва умуман, бу шоирнинг расмий доиралар билан муомаласи ёмон бўлиб, уни имкони борида қаторга қўшмасликка, ўзининг борлигини сезмасликка ҳаракат қилишарди. Шу одам «Доктор Живаго» деган роман ёзипти. Романда инқилобни қоралапти, оқ гвардиячи йигитларни тузуккина одам сифатида тасвирлапти. Бунақа асарнинг бизда нашр бўлиши мутлақо мумкин эмас эди — уни чет эллардаги аллақайси буржуа нашриёти босиб чиқаришти, унга ҳатто Нобель мукофоти беришипти. Шундан кейин адабиёт оламида катта ҳангомалар бошланди. Партиянинг буйруғи билан

Москвада таниқли ёзувчилардан бир қанчаси Пастернакка очиқ хат ёзишиб, уни ватанфурушликда, ғоясизликда, буржуа мафкурасига мойилликда айблашди. Нобель мукофотидан воз кечишга ундашди. Бутун мамлакат бўйлаб ҳамма Ёзувчилар уюшмасида уни қоралаб, йиғинлар ўтказилди. Албатта, бундай йиғинларнинг ажабланадиган жойи йўқ, шўролар замонида қоллишга сизмаган ёзувчилар ҳамма вақт ҳар хил йўллар билан қораланиб келинган. Мени лол қолдирган нарсаси бошқа эди — бизнинг уюшмамизда йиғинга тўпланганлар ичида Пастернакни билмайдиган одамларгина эмас, умрида унинг номини эшитмаган одамлар ҳам кўп эди. «Доктор Живаго» романини ўқиганлар эса умуман йўқ эди. Шунга қарамай, сўзга чиққан нотиклар «Мен «Доктор Живаго»ни ўқиган эмасман, лекин Пастернакни бутунлай қоралайман, бунақа хонинга совет ёзувчилари сафида ўрин йўқ!» деб ҳайқаришди. Мажлис Пастернакни яқдиллик билан қоралади. Ёзувчилар, яъни энг пешқадам, энг фикри очиқ, энг ҳақпарвар зиёлилар йиғинида бир одам топилмадики, «эй биродарлар, асарни ҳеч қайсимиз ўқимаган бўлсак, гап нима тўғрисида бораётганидан беҳабар бўлсак ва, умуман, Пастернакнинг ўзини тузукроқ билмасак, унинг фикр-мулоҳазаларини эшитмаган бўлсак, қандай қилиб уни қоралашимиз мумкин? Бу виждонга, инсофга хилоф иш-ку!» деса... Ушанда биз донолик билан эмас, жоҳиллик билан Пастернакнинг юзига тупурган эдик. Аслида эса... Пастернакнинг эмас, ўзимизнинг башарамизга туфлаган эдик.

Афсуски, партиянинг ички ҳаётидан ҳам, умуман, ўша даврлардаги жамият ҳаётидан ҳам бунақа мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Уларнинг бари биз партия раҳбарлигида социалистик жамият эмас, аллақандай тўнкарилган — тескари жамият қурганимиздан далолат беради. Тўғри, ҳаётимиз аввалгидан бир мунча дуруст бўлиб қолганди. Еб-ичишимиз ҳам, кийим-кечагимиз ҳам, яшаш шароитларимиз ҳам анча эпақага келиб қолганди. Бироқ жамият ҳаётида ёлғон-яшиқнинг кучайиши, инсоний қадр-қимматларнинг камайиши, ҳаромхўрлик ва нопокликнинг авж олиши ахлоқни хароб қила бошлаган, эътиқодларнинг темирини қурита бошлаганди.

Мен онамни «ая» дердим. Аям Қўқоннинг ёнгинасидаги Охунқайнар қишлоғида туғилиб ўсган, сўнг тақдир тақозоси билан аввал Қўқонга, кейин Тошкентга келиб туриб қолган. Аям чамаси 10 йилча савдо соҳасида меҳнат қилганларидан кейин — 1938 йилда партияга кирдилар. У киши партияга чин юракдан ихлосманд эдилар. Аёлликларига қарамай, у кишини том маънода партиянинг солдати деса бўларди. Партия қайси ишга, қандай лавозимга қўймасин, аям уларни гап-сўзсиз, эътирозсиз бажарар, партиянинг ҳар бир топшириғини сидқидилдан адо этишга тиришарди. Биз онлада тўрт фарзанд эдик, очигини айтганда, болаликда она меҳрига тўйганмизми-йўқми аниқ айта олмайман. Биз уйқудан турмасдан аям ишга кетиб қолар, кечқурун у киши ишдан қайтганда биз ухлаб қолардик. Шу алфозда йиллар ўтди — биз улғайдик, уйли-жойли бўлдик, аям ҳам салкам ярим асрлик аъзолик стажига эга бўлган партия фахрийсига айландилар. Аммо бир кун келиб, кексалик кор қилдим ё кўп йиллик «қадрдон» касаллари — диабет енгдим, ҳар ҳолда аям ётиб қолдилар. Бутун умри одамлар орасида ҳаракатда, фаолиятда ўтган одам ётиб қолмасин экан — ташқи дунёдан узилиб, тўрт девор ичига қамалиб қолиш ёмон бўлар экан. Биз — фарзандлар, албатта, қўлимиздан келганча аямнинг аҳволини енгиллатишга ҳаракат қилдик, лекин у киши алам ва изтироблар ичида ҳаётдан кўз юмдилар. Кейин ўйлаб қарасам, у кишининг умрига завол бўлган нарса фақат қанд касалининг тажовузларигина эмас экан. Гап йўқ, ўлим ҳақ! Аммо одамни қисматидан беш кун бурун бу дунё билан видолашувга мажбур қиладиган сабаблар ҳам кўп экан. Аямнинг ҳадеганда тилга чиқавермайдиган алланечук оғир пинҳоний бир дарди бор эди. Кўпинча ишдан қайтиб, ҳузурларига кирсам, кўзлари намиққан, юзлари тунд бўларди.

— Яна йиғладингизми, ая?

— Йўқ, болам, нега йиғлай? Шунчаки сиқилдим-да, — дердилар аям шикаста овозда.

Бир куни ўзлари ёрилдилар:

— Нега бунақа-а, ўғлим? Мен эллик йиллик умримни партияга бағишладим, сочимни супурги, қўлимни косов қилиб унинг хизматини қилдим, энди эса партия ширамни сўриб олиб, пўстимни туфлаб ташлади. Шунча хизматларим қумга сингиб кетдимиз?

Дарҳақиқат, аям ётиб қолганларидан кейин у киши аъзо бўлган ташкилот аямни ҳисобдан чиқариб, маҳалладаги мактабнинг партия ташкилотига киритиб қўйганди. Бу тўғрида бир одам келиб хабар бериб кетдию, ундан кейин бошқа ҳеч ким келмади. Орадан йиллар ўтди. Партия аъзоси ҳар ойда аъзолик бадали тўлаб турмоғи керак эди. Бу — партия аъзоси учун сўзсиз бажарилиши лозим бўлган темир қонун эди. Агар уч ой аъзолик бадали тўланмаса, у ўз-ўзидан партиядан чиқиб кетарди. Аям шундан қаттиқ безовта бўлди ва мени мактабга жўнатди.

— Э, домла, шунга ташвиш қилиб юрибсизми? — деди беғамгина оҳангда котиб. — Нафақадаги одам бор-йўғи 20 тийин бадал тўлайди. Ўзимиз тўлаб юборамиз.

Аямнинг куйганича бор эди — партия ўзининг хасталикка учраб, ишга ярамай қолган аъзосидан буткул юз ўгирган эди. Аям ҳар йиғлаганда дард азобидан эмас, хўрликдан йиғлардилар. Мен эса у кишининг аламли саволига тузукроқ жавоб топиб беролмай гаранг эдим. Ҳа, бизнинг партия учун одам чўт эмас эди — инсон қадри ҳақида оғизда кўп баландпарвоз гаплар айтилса-да, амалда, зарур бўлиб қолса, партия ҳар қандай одамнинг баҳридан ўтиб юбораверарди.

Орадан кўп ўтмай шунга ўхшаш кўргилик ўзимнинг ҳам бошимга тушди.

80-йилларнинг бошларида одамларга чорбоғ тарқатиш расм бўлди. Бир гуруҳ ёзувчилар ҳам бу насибадан қуруқ қолишмади. Уларнинг орасида мен ҳам бор эдим. Ростини айтсам, менга ҳам бир шапалоқ ер текканига жуда суюндим — одам ёши ўтиб борган сари ерга яқинроқ бўлишни хоҳлаб қоларкан. Тўғри, жиндай узоқлиги бор — Тошкентдан 35 чақирим келади. Нима қилипти — 20 йилдан бери гижинглатиб юрган машинам бор — ҳар қандай узоғимни яқин қилади. Ер ташландик, заранг экан, тупроғи шўр экан. Бунисини ҳам эплаймиз. Жойимиз дўнгроқ экан, сув чиқиши қийин экан. Бу ҳам шаштимизни қайтара олмади. Аммо ишни бирор бошпана барпо этишдан бошламоқ керак эди. Бутун оила аъзоларимиз баҳамжиҳат ишга киришдик. Қурилиш материалларини топиш қийин эди, уларни топсангиз машина топилмайди, машина топилса, сабил қолгур пул топилмай хуноб қилади. Ҳар қалай, ёру дўстлар, ошна-оғайнилар жонга оро киришди. Уша йилни ёзи билан ҳар куни чорбоғимизда ҳашар бўлди ва бу ҳа-

шарларда иштирок этмаган биронта ёш ижодкор ёхуд шогирд қолмади. Хуллас, иморатни кўпчиликлашиб тиклаб олдик. Лекин унинг пардоздан чиқиб, узил-кесил битишига ҳали уч-тўрт қовун пишиги бор эди. Шапалоқдек ерни эпақага келтириш, бошпана бўладиган мўъжазгина бир кулбани битириб олиш шунақа қийин бўлишини билганимда, чорбоғ деганини сира ҳам ҳавас қилмаган бўлардим. Аммо на илож — бошлаган ишни охирига етказиш керак. Шу аҳволда кунлар ўтиб турарди, кунлардан бирида газетада «Чорбоғчилар» деган фельетон чиқиб қолди. Қарасам, уч-тўрт киши қаторида менинг ҳам фамилиям бор. Фельетончиси тушмагур роса бошлапти: Унинг гапига қараса, мендай расво, мендай бойликка ружу қўйган махлуқ йўқ, нафсим ҳакалак отиб, икки қаватли шоҳона қаср қуриб олибман. Ё тавбангдан кетай, ёлғон ҳам эви билан-да...

Аммо партия ташкилоти учун матбуотда чиққан материал жиддий сигнал ҳисобланарди. Асосий машманлар фельетон чиққандан кейин бошланди. Партия мажлисида масалам кўрилди, кетма-кет парткому райкомларга чақирилдим, изоҳномалар, тушунтириш хатлари ёздим. Ниҳоят, мендан уйнинг иккинчи қаватини бузиб ташлашни талаб қилишди. Яхшими, ёмонми — ўз қўлинг билан барпо этган нарсани бузиш жуда оғир бўлар экан. «Тайёр битган иморатни нега бузмоқ керак, ундай кўра, уни олинглар, болалар боғчаси қиларсизлар» — дедим. «Йўқ» дедилар. «Бўлмаса болаҳона қурганим учун жарима тўлай, лоақал йўлимизни асфальт қилишга харжларсиз» — дедим. «Йўқ» дейишди. «Бузинг, бўлмаса партиядан ўчирамиз». Мен, албатта, партиядан ўчишни истамас эдим. «Майли, бузаман. Лоақал ёзгача фурсат беринглар» — дедим. «Йўқ!» дейишди. Баҳорнинг илиқ кунларидан бирида уч-тўрт киши бўлиб, болаҳонани кўпориб ташладик. Лекин томни ёполмадик. Кейин ёгингарчилик бошланди. Аксига олиб, ўша йили баҳор жуда серёғин бўлди. Ёзгача иморатнинг бари шўрлаб, шувоқлари кўчиб тушди, деворлари ҳам уқаланиб яроқсиз ҳолга келди. Уч ой олдин бежиримгина турган иморат бомба тушган вайронга айланди-қолди.

Ўша пайтдаги изтиробларимни эсласам, ҳозир ҳам кўйиб, ўртаниб кетаман. Чорбоғ деган нарсдан буткул кўнглим совиди. Ҳар гал ўша вайронани кўрганда чаласига ўзим ўт кўйиб куйдириб юборгим келарди. Лекин бундан ҳам ёмонроқ алам қилгани бошқа нарса

бўлди. Менинг қандай гуноҳим бор эдики, мени шунчалар бадном қилдилар? Уғирлик қилган бўлмасам, бировнинг ҳақини еган бўлмасам, чорбоғни қуриб, даромад манбаига айлантирган бўлмасам? Ахир, менинг ёшимдаги донороқ дўстларим сира жонларини койитмай, ҳатто ойлик ижара ҳақларини ҳам тўламай, ҳукумат қуриб берган ҳашаматли чорбоғларда яшашяпти-ку! Мен бўлсам, ҳукуматни чиқимдор қилмай деб ҳаммасини ўз меҳнатим билан қилиб ўтирибман. Ва «раҳмат» деган сўз эшитиш ўрнига яна фельетон бўлиб ўтирсам? Мени элу юрт олдида бадном қилсалар? Ахир, одамлар назарида жиндай обрўга эга бўлсам, мен бу обрўни йиллар мобайнида ҳалол меҳнатим, тўғрилигим эвазига мисқоллаб тўплаган эдим. Менинг обрўйим мен аъзо бўлган партиянинг обрўйи эмасмиди? Нега партия мени бу адолатсизликдан ҳимоя қилмади? Демак, унга менинг обрўйим ҳам, ўзим ҳам керак эмас эканман-да? Ушанда мен бу саволларнинг биронтасига жавоб тополганим йўқ. Уйлашлар оқибатида афсусу надоматларга тўлиқ яна бир хитоб туғилди, холос: «Бу дунё нега бунчалар телба-тескари бўлмаса?!»

Албатта, бунақа хўрликлар ва ноҳақликларга дош бериш жуда қийин эди. Уйлай-уйлай бир нарсадан тасалли топдим — бунақа ишлар ҳаётимизда янгилик эмас-ку! Сен-ку партиянинг бир оддий аъзосисан, сендан юз чандон катта одамлар, том маънодаги улуғ одамлар ҳам бунақа тескари қисматдан бенасиб қолмаганлар-ку! Уларнинг ҳам ҳеч қанақа гуноҳлари йўқ эди. Шундай деб ўйлаганларимда улуғ инсон ва улуғ олим Ҳабиб Абдуллаевнинг қисмати кўз олдимда гавдаланади. Дунёга донғи кетган олим. Олтин топишнинг самарали йўлларини кашф этган, у топган конлардан миллион-миллион даромад кўрилган ва ҳозир ҳам кўрилмоқда. Унинг раҳбарлигида Фанлар академияси ҳам беқийс ўсди. Бунақа олим юз йилда бир туғилади, миллат у билан ҳар қанча фахрланса арзийди. Бундай олим хорижий мамлакатлардан биронтасида яшаганда, шубҳасиз, жуда катта иззат-икром кўрган ва фаровон яшаган бўларди. Аммо шундай одам эллик ёшга кириб-кирмай оламдан ўтди. Ҳа, умри қисқа экан. Аммо унинг умрини қисқа қилишга ўзимиз ҳам аяча-мунча ҳисса қўшдик-ку! Ўзининг ҳалол пулига арзимаган иморат қургани учун бадном қилган, тупроққа қориштирган ўзимиз эдик-ку! Гўё бир томонда сон мингта Ҳабиб Абдуллаев қалашиб ётипти-ю, бунисини улоқтириб ташлаб,

янгисини қўйиб қўйиш мумкиндай. Олим теварагида гийбат қозони қайнаб ётганида партиядан «ҳой биродарлар, бир катта олим дурустроқ уй қуриб олган бўлса, нима бўлипти? Бу ўзимизга обрў олиб келади» деган садо чиқмади-ку! Йўқ, арзимаган «гуноҳ»ларни баҳона қилиб одамларни ёмон отлиқ қилиш, бурнини ерга ишқаб, қанотини қайириб олиш партиянинг севимли ишларидан эди. Ҳар хил йўллар билан одамни хўрлаш, таҳқирлаш ва шу тарзда «попугини пасайтириб» қўйиш бизнинг ҳаётимизда оддий иш бўлиб қолганди.

Шу гапларни ёзяману, кўз ўнгимда улуғ санъаткорларимиз Шукур Бурҳоновнинг нуроний сиймоси гавдаланади. Уйлайманки, юртимизда биронта одамга Шукур Бурҳоннинг кимлигини тушунтириб ўтиришга эҳтиёж бўлмаса керак. Шукур Бурҳон бетоб бўлиб ётган кунлардан бирида унинг иштирокисиз, орқасидан мажлис қилишипти-да, ишдан бўшатишиб, «паттаси»ни уйига элтиб беришипти. Ҳолбуки, санъаткорнинг бутун умри шу театрда ўтган, у ҳаётини театрдан ташқарида тасаввур ҳам қилолмасди. Буни қандай тушуниб, қандай изоҳлаш мумкин? Ҳар қанча узрлик сабаблар рўқач қилинмасиң, улар Шукур Бурҳонни театрдан қувган одамларнинг бағри тошлигини оқлай олармикин? Ахир, биз бағри кенг, серсаховат, меҳри дарё халқ сифатида танилган эдик-ку? Дини ислом, мусулмон ахлоқи асрлар мобайнида бизга одамийликни, раҳмдилликни, шафқатни сингдириб келганди. Нега энди бугунга келиб, шу қадар меҳрсиз ва бағритош бўлиб қолдик. Яқинларимизга қанча қаттиқ озор етказсак, шунча кўпроқ ҳузурланамиз. Бу иллат бизга қачон, қандай ёпишган? Шўролар замонида кенг томир ёйган инсонга лоқайд қараш, уни қадрламаслик шундай оқибатларга олиб келмадими? Албатта, бу мулоҳазалар кимгадир маъқул бўлмаслиги, кимгадир эътироз туғдириши мумкин. Кимдир «муболаға ҳам эви билан-да! Уч-тўртта ҳодисани санаб, ундан инсонга лоқайд қараш партия амалиётининг умумий тамойили бўлган дейиш мумкинми?» деб ўйлаётгандир ҳам. Бунга нима деб жавоб берса бўлади? Менинг гапларимда муболаға йўқ, биродарлар. Сизларни бунга яна бир бор амин қилмоқ учун қўйдаги далилни келтираман. Сизлар, албатта, Динмуҳаммад Қўнаевни эшитган бўлишинглар керак. У катта-катта кашфиётлар қилган атоқли геолог олим эди. Аммо кенг халқ оммасига геолог бўлиб эмас, йирик давлат арбоби ва донгдор партия ходими сифатида

кўпроқ танилган эди. Қўнаев қирқ йилдан мўлроқ раҳбарлик ишларида ишлади, шундан йигирма бир йил мобайнида партия Марказий Комитети Сиёсий Бюросига аъзо бўлди. Албатта, бу одам партиянинг ички ҳаётини беш қўлдай билган, унинг бу борада айтган гапларини сира шубҳа туғдирмайдиган ишончли гаплар тарзида қабул қилса бўлади. Яқинда Олмаида унинг «Менинг даврим тўғрисида» деган хотиралар китоби чиқди. Унда шундай гаплар бор: «... сен ҳокимият курсисидан ўтирган бўлсанг, ҳурматга сазовор, муносиб одамсан. Мансабдан кетишинг билан эса сени эртасигаёқ унутиб юборишади. Кўп ҳолларда эса менинг аҳволимга тушасан — янги чиққан раҳбарнинг қутқуси билан менинг устимга ҳар хил бўлар-бўлмас айблар тўнкашди ва ўзимни оқлагани бирон оғиз гап айтишга мутлақо имкон берилмади».

Қўнаевнинг бошига тушган можаролар партия ўз аъзоларини қандай «қадрлагани»ни яққол кўрсатади. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Коммунистик партиянинг раҳбарлари оғизда гуманистик ақидаларни алқаган бўлсалар-да, амалда одамларга ўз мақсадларига эришиш йўлида бир восита деб қараганлар. Шунинг учун коммунистик жамият қуриш ёки уни ҳимоя қилиш йўлида миллион-миллион одамларни қурбон қилиб юбораверишган. Улар бу қилмишларини оқлаш учун махсус назариялар ҳам тўқиб чиқаришган. «Одамлар давлат машинасининг мурватлари ва парраклари-дир» деган эди Сталин. Буюк доҳий яна бир жойда «Бизда алмаштириб бўлмайдиган одам йўқ!» деган шнорни олдинга сурган эди. Бугунга келиб, бу гаплар нақадар аксил инсоний мазмунга эга экани аён бўлди. Ахир, бу дунёда инсондан буюкроқ, инсондан мўъжизавийроқ махлуқот йўқ! Инсоннинг чиқити бўлмади — унинг бири тош, бири гул. Ўз ўрнида иккови ҳам керак. Аммо коммунистик партия инсон тақдири ҳақида гап кетганда бу ақидани буткул унутар эди.

Қарс икки қўлдан деган гап бор. Партияки ўз аъзосини қадрламаса, аъзолар ўз партиясини нечук қадрласин?

* * *

Мен нафақат мунаққид ва адабиётшуносман, балки мунтазам равишда таржимонлик ҳам қилганман. Таржима қилган асарларим орасида Ленинга бағишланганлари кўп. У пайтларда мен Ленин ҳақидаги очерк-

лар ва ҳикоялар, қиссалар ва романларни ўзбек китобхонига етказиб беришни жуда муҳим иш деб ҳисоблардим. Ўзбек ёшлари бу китобларни ўқиб доҳийдан ибрат олса, унга ўхшаган баркамол бўлишга ҳаракат қилса қандай яхши! У кезларда кўпгина совет кишилари каби Ленинни парвардигордек бенуқсон деб билардим. Жиндай тили чучуклигини айтмаса, бошқа айби йўқ эди. 20-йиллардаёқ матбуот саҳифаларида «Ленин пайғамбарми, йўқми?» деган мавзуда жуда жиддий баҳс ўтган эди. Ҳар ҳолда, унинг бутун дунё меҳнаткашларининг доҳийси эканига совет кишиларида заррача шубҳа йўқ эди. Лекин бир гал менда алланечук гумон пайдо бўлганди. Ушанда мен биринчи марта хорижий сафарга чиқиб, Мисрга боргандим. Сафар давомида мисрлик оддий одамлар билан мулоқотда бўлишга ҳаракат қилдим. Лениннинг тасвири зарбланган нишонлардан анча-мунча олиб олган эдим. Мисрликлар нишонларни бажону дил олишди, у ёқ-бу ёғини айлантириб томоша қилишди, сўнг расмини кўрсатиб «бу ким?» деб сўрашди. Қизиқ-а, улар меҳнаткаш бўла туриб, ўз доҳийларини ташимадилар. «Бу — Ленин!» — дейман ранжиганимни билдирмасликка тиршиб. Улар эса менга бақрайишда давом этадилар. «Ленин ким?» деб сўрайдилар. Кейин-кейин билдимки, хорижда Лениннинг шуҳрати унчалик эмас экан, у ердаги одамлар Ленинсиз ҳам бинойидек кунларини кўриб турар эканлар. Бизнинг назаримизда эса, Ленин бўлмаса, ер юзидаги ҳаёт тўхтаб қоладигандай эди. Мабодо, оламда бирон мангу турадиган нарса бўлса, бу — Ленин бўлмағи керак эди.

Кейин ошкоралик ва қайта қуриш бошланди. Илгари яшириб келинган ҳақиқатлар юзага чиқа бошлади. Кўзимиз очилди. Лекин... Шу ўринда Чўлпоннинг бир байти эсга тушади:

Нечун очилди кўзим, қайга кетди уйқуларим?

Бу уйғонишда тўлиб-тошди, ошди қайғуларим.

Кўзимиз очилиб кўрдикки, Ленин бобо ҳам ўзимиз қатори эканлар, кўнда бенуқсон эмас эканлар, аксинча, анча-мунча жиноятларга ҳам қўл уришдан қайтмаган, анча-мунча одамнинг ҳаётига зомин ҳам бўлган эканлар. Ленин бобо ҳам нафс балосига гирифтор бўлган осий бандалардан эканлар, фақат еб-ичиш, молу дунё орттириш касалига эмас, бутун дунёни ўз бичимига мослаб қайта қуриш дардига мубтало бўлган эканлар.

Ў киши фаолият майдонига кириб келишлари биланоқ Архимеднинг машҳур гапини ўз манфаатларига мослаб, «Менга таянч нуқтасини беринг, бутун дунёни ағдартўнтар қиламан!» деб ҳайқирган эдилар. Кейин партияни ўзлари учун шунақа таянч нуқтаси қилиб олдилар-ки, партия аъзолари ва партиёга аъзо бўлмаган оддий одамларни ўзларининг хом хаёлларини рўёбга чиқаришда весита қилиб олдилар. Бу фаройиб ҳодисани идрок этмоқчи бўлиб ҳарчанд уринаман, лекин тагига етолмайман. Қандоқ бўлдики, Россия империясидек катта бир мамлакат бир ҳовуч найрангбознинг тузогига илинди? Нечук эс-ҳуши жойида, ақли расо миллион-миллион одамлар большевиклар тўқиган афсоналарга чиппа-чин ишонди? Ўтмиш ҳақида қанча кўп ўйласам, бунақа саволлар шунча кўпроқ пайдо бўлади.

Аммо биз савол бериб ўрганмаган эдик. Негаки, савол бермоқ учун одам синчков бўлмоғи, ҳар нарсанинг тагига етишга, моҳиятини англашга тиришмоғи керак, фикрлайдиган одам бўлмоғи шарт. Биз айти шу фикрлаш масаласида оқсар эдик, юқоридан айтилган ёхуд матбуотда ёзилган ҳар қандай гапни таҳлил чиғириғидан ўтказмай, ҳақиқат деб қабул қилишга кўникиб қолган эдик. Бунинг натижасида ҳар хил ёлғон-яшиқларни, бўлар-бўлмас афсоналарни онгимизга сингдиришарди. Ҳар куни такрор-такрор айтавергандан кейин ёлғон ҳам ростга ўхшаб қолар экан. Гап қуруқ бўлмасин, бир-иккита мисол келтирай.

Кўп йиллар мобайнида «Улуғ Октябрь инқилоби инсоният тарихида янги давр очди» деган ибора бизнинг «бисмилло»миз бўлган. Ҳар бир маърузада, ҳар бир мақолада, ҳар бир китобда бу гап қайта-қайта таъкидланар, қайта-қайта қулоққа қуйиларди. Лекин ҳеч ким «1917 йил октябрида ўзи инқилоб бўлганми ёхуд шунчаки давлат тўнтаришими? Ё бир ҳовуч саргузаштгалаб унсурлар уюштирган фитнами? Тўнтариш ёки фитна бўлса, уни «улуғ» деб бўладими? Бу тўнтариш очган «янги давр» нималарда акс этади?» деган саволларни бермас эди.

Кўп китобларда Ўзбекистондаги фуқаролар уруши ҳақида гапирганда «Фарғона водийсида аскарларимиз юз минг босмачини қириб ташлади» деб ёзиларди. Буни ўқиб, «О, Фрунзенинг шоввозлари-ей! Роса босмачиларнинг таъзирини беришган экан-да!» деб юраверганмиз. Ҳолбуки, жиндай фикр юритилса, жиндай таҳлил қилинса, бир зумда бу сафсатанинг мисли чиқарди:

ажабо, юз минг босмачи қирилган бўлса, тирик қолгани қанча эди экан? Боринг, ана, босмачиларнинг бешдан бири қирилган бўлсин. Унда қўлда қурол билан шўроларга қарши курашган босмачилар 600000 кишини ташкил қилади-ку! Водий аҳолиснинг ҳаммаси оёққа турган экан-да? Ундай бўлса, бутун халқни «босмачи» деб бўладими? Шўро ҳукумати ҳам халқнинг хоҳиш-иродасига қарши ўрнатилган экан-да?!

Фикрлашдан қочиш, «оч қорним, тинч қулоғим» фалсафаси одамни лоқайд қилади. Фирқа арбоблари эса бундан фойдаланиб, оммани ўзларининг ноғорасига истаганча ўйнатаверадилар. Ҳеч ким уларнинг мушугини «пишт» дейишга журъат қилолмай қолади. Қайта қуриш авж олган кезларда Сатин деган бир кимсани аллақердан топиб келиб, Тошкент шаҳар партия қўмитасига котиб қилиб қўйишди. Бу одамнинг ўзбекларда қасди бор эканми, ҳар қалай, кўп одамни қийратди. У одамларни айблаганда даъволарни қалаштириб ташлар, лекин далил-исботни ўйлаб ҳам ўтирмас эди. Бир куни у катта бир йиғинда Тошкент дорилфунунини миллатчилик уяси сифатида таърифлади ва бунинг далилига «талабаларнинг 50 фоизи ўзбек экан» деган гапни айтди. На ўша мажлисда, на йиғиндан кейин биронта одам чиқиб, «дорилфунун талабаларининг ярми ўзбек бўлса, жуда оз экан, ахир, дорилфунун бошиданоқ маҳаллий миллат болаларига олий таълим бериш мақсадида тузилган» деган гапни айтмади. Шу тарзда Сатин ҳам миллатчиларни фош қилиш ишига муносиб ҳиссасини қўшди.

Қайта қуриш даври кўпда узоқ давом этгани йўқ. Аммо 5—6 йиллик қисқа муддат мобайнида нафақат Ленин тўғрисида, балки партиянинг бошқа доҳийлари тўғрисида, партиянинг ўзи ҳақида шунақа ҳақиқатлар очилиб кетдики, улар эътиқодимизнинг қолган-қутганини ҳам барбод этди. Бу даврда эълон қилинган ҳужжатларда жинойткорлар бир тўда экани, 70 йил мобайнида дунёнинг олтидан бир қисминини ёвузлик салтанатига айлантиргани, одамларни имон ва виждондан, фаоллик ва ҳалолликдан маҳрум этгани узил-кесил исбот қилинди. Партия қулади. У елга учраган тутундай ғойиб бўлди. Ундан хотира сифатида мамлакат тарихида сира битмас бир яра бўлиб қора ўпқон қолди. Партия қулади-ю, унинг харобалари остида миллионлаб партия аъзолари қолди. Мен шулардан бири эдим. Мен партия асоратидан қутулдим — эндиликда бўлар-бўл-

мас мажлисларда соатлаб қадалиб ўтиришларга, ҳисобот беришларга, ёлгон гапиришларга, ўзингда йўқ фазилатларни тўқиб-бичишга, рикорликка ҳожат қолмади. Аммо бу—30 йил мобайнида вужудимга сингиб кетган партиявий иллатларнинг қўланса бўйидан буткул халос бўлдим деган маънони билдирмайди. 30 йил давомида кўнглимга жо бўлган, онгимга ўрнашиб қолган оғулар ҳамон фикримни заҳарлашда давом этмоқда. Партия сафида ўтган 30 йиллик умримни сарҳисоб қилиб, «нима орттирдим-у, нималардан маҳрум бўлдим?» деган саволни қўйсам, орттирганим бир ҳовуч бўлса, йўқотганим тоғдай беқнёс.

Мен партияга жуда катта орзу-умидлар билан кирган эдим. Мақсадим — мансаб эмас, имтиёзлар эмас, балки маслакдош дўстлар билан биргаликда улуғ ишларни амалга ошириш, маънавият юксакликларида парвоз қилиш, инсон деган номга доғ туширмай яшаш эди. Минг афсуски, бу орзулар ушалмади. Аксинча, партия сафида юриб, жиндай рикор, жиндай алдамчи, жиндай иккиюзламачи бўлиб қолдим, меҳнат қилиш ўрнига ўзимни меҳнат қилаётгандай қилиб кўрсатишни ўргандим, сафсатабозликка, кўзбўямачиликка кўникдим.

Оскар Уайльд деган инглиз ёзувчисининг «Дориан Грейнинг портрети» деган ажойиб романи бор. Роман қахрамони Дориан Грей бўйи-басти келишган, ҳар қандай қиз бир кўрса ошиқу беқарор бўлиб қоладиган баркамол йигит. У мустақил ҳаётга энди қадам қўяр экан, Иблис билан учрашади. Иблис унинг имони эвазига то вафотига қадар бутун навқиронлиги ва жозибдорлигини сақлаб қолишни ваъда қилади. Дориан рози бўлади — бутун умрини айшу ишратда, ҳузур-ҳаловатда ўтказди, у сира қаримайди — умрининг охиригача ёшликдаги баркамоллигини сақлаб қолади. Инҳоят, вақти-соати етиб оламдан ўтади. У ўлим тўшагида ётар экан, кўз ўнгида йиллар давомида шаклланган ҳақиқий қиёфаси намоён бўлади. Бу қиёфа одамни ижиргантирадиган даражада хунук — пешоналар тиришган, кўзлар чақчайган, настки лаблар осилиб тушган, сўйлоқ тишлар йиртқич ҳайвонникидай туртиб чиққан... Ҳузур-ҳаловат, роҳат-фароғат, маишатнинг баҳоси бу... Дориан Грейнинг ўлим тўшагида намоён бўлган асл қиёфаси — имонсизлик ва маънавиятсизликнинг қиёфаси. Мен партия сафарларида кечирган ҳаётимга яқун ясамоқчи бўлсам, ҳар гал Дориан Грейнинг

асл қиёфаси кўз олдимда гавдаланаверади. Партиянинг сохта талаблари, шафқатсизлиги, ғайриинсонийлиги мени иккиюзламачи, риёкор қилди, имондан маҳрум этди, қинғир йўлларга бошлади. Шундоқ экан, печук мен бундай партиядан кечмай? Печук эътиқодимни ўзгартирмай? Бунинг учун мендан ҳазар қилиш керакми? Аксинча, мени ва менга ўхшаш бошқа миллионларни шу кўйга солган партиядан ҳазар қилмоқ керак эмасми? Ҳа, кўзлар жуда кечикиб очилди, ақл кечикиб кирди. Лекин мен кечикиб бўлса ҳам кўзим очилганига шукрлар қиламан. Компартия тарқалиб кетганидан кейин ўнлаб янги партиялар тузилди. Мени ҳам улар сафига киришга таклиф қилишди. Аммо сутдан оғзи куйган қатиқни ҳам пуфлаб ичади. «Мени қўйинглар, биродарлар, — деб жавоб бердим, — партия билан бирга хато қилавериш жуда жонимга тегди. Келинг, энди бу ёғига адашсам, ўзим адашай, ўзим тузалай ва ўзим жавоб берай».

Мендан сўрашлари мумкин — хўп, коммунистик эътиқоддан воз кечибсиз, бошқа партияларга киришдан бош тортибсиз, энди эътиқодсиз яшамоқчимисиз?

Нега энди эътиқодсиз яшар эканман? Аксинча, бугун имоним бутроқ, эътиқодим мустаҳкамроқ бўлиб қолди. Бугун мен умумбашарий қадриятларга, яхшиликка, ҳалолликка, диннат ва инсофга кўпроқ суянадиган бўлиб қолдим. Менинг бахтимга, менга ўхшаган миллионларнинг бахтига жонажон юртимиз бошида мустақиллик байроғи ҳилпирай бошлади. Мустақиллик бизга эркинлик олиб келди ва шу билан бирга ҳар биримизга юксак масъулиятлар юклади. Энди биз теранроқ ва дадилроқ фикрлайдиган бўлмоғимиз керак, маънавиятимизни янги босқичга кўтаришимиз зарур. Биз янги, мустаҳкам ва юксак имонга эга бўлмоғимиз даркор. Янги имонга эга бўлмоқ учун эса одам бутунлай покланмоғи шарт. Бунинг учун қолган умр етиб берса, бас!

1996.

БЕҒИЕС ХАЗИНА

«Биласизми, Фонтан, мени ҳар нарсадан ортқ нима дол қолдирди? Куч-қудрат бирор нарса барно этишдан ожиз экан. Оламда фақат икки ҳукмдор бор — қилч ва руҳ. Охир оқибатда эса ҳамша руҳ қилч устидан голиб чиқади».

НАПОЛЕОН

Телевидениеда ёшлар ҳаётига бағишланган «Синфдош» деган бир ёқимтой кўрсатув бор — ҳар гал унда бирон муҳим муаммо кўриб чиқилади-ю, шу муносабат билан анча дадил, анча ҳаётий ва фойдали гаплар айтилади. Бундан бир неча муддат аввал «Синфдош» кўрсатуви Тошкент мактабларининг биридан олиб берилди. Унда юқори синф ўқувчилари билан китоб ўқиш масалалари атрофида суҳбат борди. Иягига соқол битиб қолган ҳирсдай-ҳирсдай йигитлар ҳам, сочларини қирқиб замонавий тарзда турмаклаб олган қизлар ҳам ҳеч нарсадан тортинмай, ўзларининг ҳақлигига зиғирча шубҳа қилмай, журналистнинг саволларига тетик-тетик жавоб беришарди. Лекин охир-оқибатда савол-жавоблардан маълум бўлдики, қизлардан битта-яримтасигина аҳён-аҳёнда қўлига китоб олиб тураркан, болалардан эса биронтаси ҳам бу яқин ўртада китоб ўқиган эмас экан. Журналист бунинг сабабини сўради. Мен болаларнинг «ҳозир китоб қиммат, сотиб олишга кучимиз етавермайди» деб жавоб беришларини кутган эдим. Йўқ, биронта бола бу гапни айтмади. Бунинг ўрнига улар бутунлай бошқа сабаб кўрсатишди: «Ҳозирги ёзувчилар бизга китоб ёзиб беришмаяпти. Уқийдиган ҳеч вақо йўқ!»

Очигини айтганда, бунақа жавобни эшитиб ҳангманг бўлиб қолдим. Аввалига жавоб бераётган йигит ҳазиллашяпти деб ўйладим. Қарасам, унақа эмас — ҳеч ким кулаётгани йўқ, аксинча, ҳаммалари бош ирғаб, шу гапни маъқуллаб туришипти. Кейин бирдан мени ваҳима босди — наҳотки, бугун-эрта мактабни битириб, катта ҳаёт йўлига қадам қўйишга чоғланаётган йигит-қизларнинг адабиёт ҳақидаги тасаввурлари шу қадар ғариб бўлса? Албатта, битта мисолга қараб, Ўзбекистондаги ҳамма мактабда аҳвол шунақа деб хулоса чиқариб бўлмайди. Лекин...

Яқинда «Синфдош»нинг яна бир кўрсатувиин томоша қилишга тўғри келди. Бу гал зоминлик мактаб ўқувчиларининг ёзги таътили ҳақида гап кетди. Гап айланиб, яна ёшларнинг китоб ўқиш масаласига тўхталинди. Шунда ўқувчи қизлардан бири «биз кутубхонага бормаймиз; чунки унда бизга керакли китоблар йўқ» деб важ кўрсатди. Мен яна ҳайрон бўлдим — майли, қизимиз туман эмас, мактаб кутубхонасини назарда тутаетган булсин — наҳотки кутубхона номига эга бўлган энё масканида ёшларга маъқул бўладиган, майли, кўп эмас, ўн-ўн бештагина китоб бўлмаса? Буни ўйлаб, ўйимнинг тагига етиб улгурмасимдан бошқа бир воқеа содир бўлди — бу гал телевизорда интервью бераётган ёшгина эстрада хонандаси «қандай китоблар ўқиб турсиз?» деган саволга бамайлихотирлик билан, ҳатто беписанд бир алфозда «умуман китоб ўқимайман» деб жавоб берди. Бу энди шунчаки бир мактаб ўқувчисининг эмас, бутун ҳаётини санъатга бағишлашга чоғланаётган одамнинг жавоби. Билмадим, бу «санъаткор» йигит чиндан ҳам китоб ўқимасмикин ёки олифтагарчилик қилиб, томошабинлар диққатини ўзига жалб қилмоқ учун шундоқ жавоб бердими? Ҳар нима бўлганда ҳам айрим ёшларнинг китобга бунақа муносабати кишини ташвишлантирмай қўймайди. Биз мақоламизга «Китобсиз яшаб бўлмас» деб сарлавҳа қўйдик. Тўғриси айтганда, китобсиз ҳам бемалол яшаб, умр ўтказса бўлаверади. Фақат бу қандай умр бўлади? Умрида биронта ҳам китоб ўқимаган одам бугунги дунёда нима деган одам бўлади? Китоб ўқимаслик ҳаётда муқаррар тарзда чаламуллалikka, маърифатсизликка, жоҳилликка олиб келади. Булар эса ўз навбатида лоқайдликни, фикрсизликни, маънавий қашшоқликни туғдиради. Бу сифатлардан манқуртликкача ораси бир қадам, холос. Шундай ҳолларда ўз-ўзимга «эй, биродар-ей, мунча куймасанг, бир тўп ёш-яланг китоб ўқимаса ўқимаптида. Шунга ҳам ота гўри қозихонами? Улар ўқимаса ҳам, чаламулла бўлса ҳам бинойидек ҳаёт кечиряпти, ейдиганини еб, ичадиганини ичиб, маишатини қилиб, сенга ўхшаган насиҳатгўйлар устидан кулиб, гаштини суриб юрипти. Сенинг беҳуда куйганинг қоляпти, холос» дегим келади-да, қўлимни ювиб, қўлтиғимга уриб қўяқолсамми деган хаёлга бораман. Лекин бундай қилиб бўлмайди-да! Чунки бугунги кунда менинг китоб ўқишим, сенинг китоб ўқишинг, унинг китоб ўқиши, ҳаммамизнинг тафаккуримиз, маънавий дунёмиз шах-

сий иш бўлмай қолди-да! Биз бугунги кунда ҳар томонлама ривожланган, баркамол, фаровон жамият қуришни мақсад қилиб олганмиз. Ҳа демай улуғлик бобида жонажон юртимиз Америкага етиб олса ва ҳатто ундан ўзиб кетса ҳам ажаб эмас. Балки бу сатрларни ўқиган айрим одамлар «нотавон кўнгилга қўтир жомашов. Америка қаёқда-ю, сиз қаёқда» деб таъна қилишлари мумкин. Йўқ, биродарлар, таънага ҳожат йўқ. Мен атайин шундай деб ёздим. Эътибор берган бўлсангиз, мен «куч-қудрат»да деяётганим йўқ, «улуғлик бобида» деяпман. Бу тушунчалар бир-бирини тўлдирадиган, бир-бирини тақозо қиладиган, бир-бирига киришиб кетадиган тушунчалар, лекин шундоқ бўлсада, улар айнан тенг, мутлақо бир-бирини такрорлайдиган тушунчалар эмас. Хуллас, «энг қудратли мамлакат» дегани, албатта, «энг улуғ мамлакат» бўлиб қолмайди. Гап йўқ, бугунги дунёда Америка Қўшма Штатлари иқтисодий бобида ҳам, ҳарбий нуқтаи назардан ҳам дунёдаги энг қудратли мамлакатдир, аммо унинг шундай жиҳатлари борки, зўравонликка майли шу қадар зўрки, бу сифатлари туфайли уни дунёнинг энг улуғ мамлакати деб аташга тил бормайди.

Ўзбекистонни жаҳонда энг олдинги марраларга олиб чиқиш учун бизда ҳамма имкониятлар бор, фақат улардан оқилона фойдаланмоқ керак. Яшаш тарзимизни энг доно андозаларга мос тарзда янгидан бичиб чиқсак, одамлар ҳаром-харишдан ҳазар қиладиган бўлса, ҳамма жойдан адоват ва ҳасад йўқолиб, одамлар ўртасида ўзаро меҳрибонлик, шафқат ва мурувват қарор топса, ҳар бир одам ўз номусини ҳар нарсадан юқори қўйса, виждонини пок сақласа, лафзлик, субутлик билса... Мамлакатнинг улуғ бўлмоғи учун бундан ортиқ нима керак? Фақат... бу осон иш эмас. Ҳолва деган билан оғиз чучимайди. Бу сифатлар осмондан тушмайди, ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмайди. Ҳар бир одам ақл-заковатини ўткирлаштирмоқ учун, маданий савиясини юксалтирмоқ учун бутун умри давомида бир дақиқа ҳам тиним билмай курашмоғи, меҳнат қилмоғи керак. Бундай меҳнат шу бугундан бошланмоғи зарур. Одамга ақлни пешламоққа, маънавий дунёни бойитмоққа имкон берадиган воситалар кўп. Шулардан энг самарадори, энг қулайи, энг беминнати ва энг камчиқими китобдир. Фақат одам имтиҳон топшириш учунгина ёки ном чиқарарга китоб ўқимаслиги керак. Китоб ҳар қандай одам учун нондай азиз бўл-

моғи лозим. Одам ҳар куни бир лаҳза бўлса-да, китоб билан сирлашмоқни ўзи учун ҳаётий заруриятга айлантирмоғи зарур.

Афсуски, «Синфдош» кўрсатувидаги ёшларнинг жавобларида ва, умуман, гап-сўзларида уларнинг яқин келажакда зиммаларига юкланajak буюк ва шарафли масъулиятни ҳис қилаётганларини унчалик сезмадим. Аксинча, уларнинг жавобларидаги адабиётга беписанд муносабатда, ўзларининг маънавий дунёларини бойитишга лоқайдликларида шўролар замонида кенг тарқалган бир мудҳиш касалнинг ҳали битиб кетмаган изларини кўргандек бўлдим. Бу — «тайёр ошга баковуллик» касали. Шўролар замонида фикрлайдиган, ташаббускор, ишчан ва ҳаракатчан одамларга унчалик эҳтиёж йўқ эди — фақат айтганни қиладиган, буйруқни бажарадиган одамлар керак эди. Ҳамма учун партия ўйларди, ҳамма учун раҳбарлар режа тузарди, ҳамма учун катталар қарор қабул қиларди. Оддий одамлар эса итоаткорлик билан буйруқни бажарарди, холос. Шунинг учун ҳамма нарсага лоқайд қараш, ҳамма нарсани кимдир келиб муҳайё қилиб беради, буйруқ беради, шундан кейин ҳаракатга киришамиз деб ўйлаш кенг тарқалганди. Минг қатла шукурки, у замонлар ўтиб кетди. Энди Ватан ўзимизники, унинг истиқболи ўзимизники, тақдиримиз ўзимизники. Биз мустақил бўлдик, энди ҳамма ишлар ўз-ўзидан даранглаб кетаверади, ўз-ўзидан бахтиёр турмуш ҳам шаклланаверади деб ўйлаш эса мутлақо хато. Мустақиллик шунақа нарсаки, унга кўз олайтирган кимсалар, уни ёғлиқ патирдай бўлакларга парчалаб, синдириб ташиб кетишга тайёр турган ёвуз кучлар бор. Бундай кучлар нафақат диний мутаассиб кучлардир — улар ўзимизнинг ичимизда ҳам бор. Нодонлик ва жоҳиллик, лоқайдлик ва мақтанчоқлик, ҳаёт тамойилларини тўғри англаёлмаслик, худбинлик каби иллатлар ҳам олға боришга жиддий халақит берадиган ҳодисалардир. Бу фикримни далиллайдиган бир мисол келтирай. Биз сўнгги йилларда иқтисодий-ижтимоий ҳаётда бозор муносабатларига ўта бошладик. Бироқ тафаккуримизнинг торлиги ва маданий савиямизнинг пастлиги туфайли ҳамма вақт ҳам бугунги бозор муносабатларини, унинг анча тараққий этиб кетганини тўғри тасаввур қила олмадик. Натнжада анча-мунча масалада адашиб қолдик. Бу адашиш, айниқса, адабиёт соҳасига катта зарар етказди. Қишлоқ-

да ҳам, шаҳарда ҳам «ана, тadbиркорлар замони келди, қани, китобингни йиғиштир, болам, энг шимариб пул топишга кириш» деган гаплар тез-тез айтиладиган бўлди. Айтилдигина эмас, чиндан ҳам халқнинг адабиётга, китобга муносабати кескин ўзгарди, одамларнинг назарида тadbиркор бўлмоқ учун киши ўз ишига пишиқ бўлса, юлдузни бенарвон урса, пул санашни яхши билса, кифоя. Эҳтимол, Отчопарда улгуржи харид қилиб, Эски Жўвада чакана сотадиган хашаки тadbиркор шундай бўлса бордир. Бироқ биз бутун юрт хўжалигини юритишга қодир бўлган, унинг бугунинигина эмас, эртасини ҳам аниқ кўра биладиган Тadbиркорни, толганини киссасига уриб фақат ўз нафсини ўйлайдиган нокасни эмас, бутун мамлакатни бойитадиган, уни тўқлик, фаровонлик салтанатига олиб боришга қурби етадиган Тadbиркорни айтяпмиз. Бугун бизга ўзбекнинг Фордлари ва Рокфеллерлари, Дьюпониари ва Ротшильдлари керак. Улар ўз соҳасини жуда етук олим даражасида мукаммал билишган. Улар бу билан чекланмай, маданий савияси ғоятда кенг, ҳар хил соҳалардаги билимлари ғоятда чуқур, даврининг энг пешқадам одамлари бўлган. Табиийки, фақат шундай одамларгина, жаҳоний миқёсларда фикрлайдиган янги одамларгина бизнинг юртимизни ривожланишнинг катта йўлига олиб чиқа олади. Бундай сифатларни ўзлаштириб, ўстириб бориш учун китобга муурожаат қилишдан, китоб билан бир умрга дўстлашишдан ўзга чора йўқ. Шунинг учун, азиз ота-оналар, бозорга чиқариб юборган фарзандларингизни яна қайтадан мактабга ҳайдашга ошиқинг. Ҳар ҳолда, ҳаётнинг ҳамма соҳаларида фақат билим орқалиггина муваффақиятга эришиш мумкин.

Шу ўринда яна битта нозик масала устида бир оз фикр юритишга тўғри келади. Биз матбуотда ҳам, радио ва телевидениеда ҳам ўзбек халқининг қадимийлиги, олис тарихи давомида жуда бой адабий-маданий мерос яратгани ҳақида кўп гапирамиз ва ҳақли равишда шу юртнинг фуқароси, шу халқнинг фарзанди, шу бой маданий мероснинг ворислари эканимиздан фахр қиламиз. Табиий савол туғилади — ана шу қонуний фахр туйғуси асосидагина биз, яъни бугунги одамлар, шу жумладан, бугунги ёшлар ҳам ўзимизни том маънода маданиятли одам деб ҳисоблашимиз мумкинми? Менинг назаримда, бу саволга «ҳа» деб жавоб беришимиз қийин бўлса керак. Чунки ҳаёт йўлларида ҳар

қадамда фикри ғоятда чекланган, истиқбол ҳақида ўйлаш у ёқда турсин, оёғи остидан наринни кўрмайдиган, берсанг ейман, урсанг ўламан, деб яшайдиган, Алишер Навоийга ҳам, Абдулла Қодирийга ҳам, соҳибқирон Темурга ҳам, Мирзо Улуғбекка ҳам бефарқ, лоқайд қарайдиган одамлар учрайди. Бинобарин, маданий меросимиз ҳар қанча бой бўлгани билан, фақат шуни дастак қилиб олиб, бутун халқ ёшасига, ўз-ўзидан, автоматик тарзда маданийлашиб қолган деб айта олмаймиз. Тўғри, бой ва бетакрор меросга эгамиз, лекин уни ҳар қанча мадҳ этганимиз, ҳар қанча оламга кўз-кўз қилганимиз билан бундан менинг, сенинг, унинг, қўйинг-чи, ҳаммамизнинг маданий савиямиз ўз-ўзидан кўтарилиб қолмайди. Биз асрий меросимизнинг ҳам, бугун яратилаётган маданий-маънавий бойликларнинг ҳам том маънодаги эгаларига айланмоғимиз керак. Қолаверса, фақат бугунга эмас, балки курран заминнинг ҳамма минтақаларида бутун инсоният томонидан яратилган маданий бойликлар, маънавият хазиналарини ҳам ўзлаштириб олмоғимиз жонз. Бунинг эса фақат битта йўли бор — ҳар қайсимиз кучимизни аямай, вақтимизни қизғанмай бу бойликларни ўрганиб, улар тўғрисида фикр юритиб, баҳслашиб, моҳиятини англаб, уларни кўнгил мулкига айлантirmoғимиз керак. Бу иш фармонлар ёхуд ҳашарлар йўли билан амалга ошмайди, мўъжиза рўй бериб, бир юмалаб уларни ўзлаштирган одамга айлиниб қолиш ҳам мумкин эмас. Фақат узлуксиз меҳнат билан, бутун умр давом этадиган машаққатли изланишлар билангина бунга эришмоқ даркор. Шундагина бу бойликларнинг ички маъноси, моҳияти бизга аён бўлади, шундагина биз беқиёс гўзалликлардан баҳраманд бўлиб, ўзгариб бораётганимизни, кўнглимиз юмшариб, ҳар хил доғлардан фориг бўлиб бораётганини, уларнинг ўрнини меҳр ва муҳаббат, мурувват ва шафқат эгаллаб бораётганини хис қиламиз. Ана шундагина, яъни инсоният яратган битмас-туганмас хазинани тўла бўлмаса ҳамки, лоқал имкон қадар ўзлаштириб, ўз мулкига айлантirmoғимиз олгандан кейингина одам ўзини маданиятли деб ҳисобласа тўғри бўлади. Бу гапларнинг ҳаммасидан жуда оддий, лекин ҳамма вақт ҳам инobatга олинавормайдиган битта хулоса чиқади — юксак маданиятсиз, теран маънавиятсиз, ҳар томонлама пухта билимсиз, эркин ва юксак тафаккурсиз ҳеч қанақа порлоқ келажак қуриб бўлмайди. Эй менинг «Синфдош»

кўрсатувида жамолнини намоён эган ёш дўстларим! Эй, ўзига ҳаддан зиёд бино қўйган ёш хонанда дўстим! Умуман, китоб устида кўз нурини тўкиб ўтиришдан кўра кўча чангитиб юришни, ошиқ ўйнаш, ланка телишни ёки бошқа кўнгилхушликларни, кайф-сафони афзал кўрадиган, беш кунлик дунёда яйраб, ўйнаб қолиш керак деган ақида билан ҳаёт кечиришни бирдан-бир тўғри йўл деб ҳисобловчи гофилгина укаларим, сингилларим! Шунини яхши билиб қўйингки, сиз қай сабаб билан бўлса бўлсин — китобдан юз ўгириб, ўз-ўзингизни беқийёс салтанатдан ҳайдаб, маънавий қашшоқликнинг, фикрий маҳдудликнинг, жаҳолат ва нодонликнинг совуқ энкинлари, манхус елдирилари ҳукмрон бўлган саҳрон биебонга бадарға қиласиз. Шунини билингларики, китобдан, маърифатдан, маънавиятдан юз ўгириб, сизлар келажакнинг бунёдкори бўлишдек буюк бахтдан ўзингизни мосуво қиляпсиз. Умр шув этиб ўтиб кетади. Ҳаёт лаззатлари, кайф-сафо, айш-ишрат, маишат ҳар қанча жозибадор кўринмасин, улардан ҳар қанча ширин хотиралар қолмасин, барибир, улар пешонада ва янада ёмони — қалбда бадбуруш чандиқлар, ажинлар қолдиришдан бошқага ярамайди. Шунинг учун фурсатни бой бермасдан ҳаракат қилинг, елинг, югуринг, бойлик орттиринг, қўлнинг қирга ўхшаган бойлик эмас, ўзингиз билан мангу қоладиган, сизга ҳеч қачон панд бермайдиган, ҳаётингизга маъно ва мазмун бахш этадиган маънавий бойлик орттиринг. Бунинг учун эса китоб билан умрбод дўстлашмоқ, юзни маърифатга бурмоқ зарур.

Айни чоқда, шунини ҳам эътироф этмоқ керакки, кенг маънодаги китобхонлик масаласи фақат чакириқлару даъват билан, хитобу шпорлар билан ҳал бўладиган масала эмас. Одамларнинг, ёшларнинг кўнгил майлларини, хоҳишу иродаларини китобат мулкига буриб юборган билан муаммо ҳал бўлиб қолмайди. Маънавият масалаларига жуда катта аҳамият бераётган, уни ҳар бир фуқаро қалбига етказиш тадбирларини жуда жиддий ўйлаётган жамият бу йўлдаги дастурига китобхонлик масаласини ҳам энг асосий бандлардан бири сифатида қўшиб қўймаса бўлмайди. Бу масала бугунги шароитда, яъни бозор муносабатлари шаклланиб келаятган шароитда янада мураккаб тус олади.

Бозор муносабатлари шароитида адабиёт яшаб қолиши ва ривожланиши учун анча жиддий ўзгаришларни бошидан кечирмоғи зарур. Энди у ҳам қай бир да-

ражада «олди-сотди» буюмига айланади ва унга товардай муомала қилинади. Лекин мен ҳозир мазкур мақолада масаланинг бу жиҳатига тўхталмоқчи эмасман, мен бошқа нарсани таъкидламоқчиман — адабиёт, китоб ҳар қанча ўзгаришни бошидан кечирмасин, барибир, у жамиятга жуда керак нарса, ош-нон, сув, ҳаво каби зарур буюм. Жамият адабиётсиз, китобсиз яшай олмайди. Шунинг учун бозор шаронти ҳар кимга аравасини ўзи тортишини тақозо қилса ҳам, жамият адабиётга қарашиб юбормаса бўлмайди. Албатта, ёзувчилар ичидан ҳам битта-яримта тадбиркори чиқиб қолиши мумкин. Уларнинг кўпчилиги ҳар қанча китоб ёз десангиз ёзиши мумкин-у, лекин «ёзганингни сотиб, тирикчилигини ўзинг қил» десангиз бу ишга ярамай қолмоғи мумкин. Шунинг учун адабиёт аравасини тортишга жамият кўмаклашиб юбориши лозим.

Шуни жуда катта мамнуният ва ифтихор билан таъкидламоқ зарурки, мустақил Ўзбекистонимизда маънавият ва адабиёт масалаларига катта эътибор билан қаралапти. Адабиёт ва санъатга ғамхўрлик давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Айниқса, 1 юртбошимиз Ислом Каримов ниҳоятда бағрикенглик билан, беқиёс бир саховат билан адабиётимизга ҳомийлик қилмоқда.

Кейинги йиллар мобайнида катта йиғинларда сўзлаган нутқларининг ҳаммасида у «ўнлаб ўзбек ёзувчиларининг номларини тилга олиб, уларнинг ижодига, асарларига юқори баҳо берди. Мустақиллик байрамлари арафасида ва бошқа муносабатлар билан кўпчилик ёзувчиларга турли мукофотлар, нишонлар, унвонлар берилди. Саид Аҳмад, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов каби адиб ва шоирларимиз Ўзбекистон Қаҳрамони бўлди. Буларнинг барчаси жамики қалам аҳли ўртасида чексиз мамнуният ва миннатдорлик туйғуларини туғдирмай қолмайди. Айни чоқда, адабиётга бундай муносабат адабиётнинг дол қаддини тиклашга, китобхонлар ўртасидаги обрўини қайта тиклашга ҳам ёрдам беради. Лекин афсуски, адабиётнинг айрим муаммолари, ҳаёт-мамот масалалари борки, булар билан ҳам жиддий шуғулланмаса бўлмайди. Хуллас, адабиётни ривожлантириш масаласида, китоблар нашр этиш ва уни китобхонга, айниқса, қишлоқдаги китобхонга етказиш борасида давлат дастури қабул қилиш бугуннинг энг зарурий талаби бўлиб қолди. Ҳар нима бўлганда ҳам, китобсиз яшаб бўлмайди.

1999.

Абдулла Қаҳҳор ҳаётлигида у киши билан ўн йилдан сал кўпроқ мулоқотда бўлиб, бирон марта бу хонанинг остонасидан хатлаб ўтган эмасдим. Албатта, мен Абдулла аканинг иш кабинетини кўришни, китоблари билан танишишни жуда истардим, лекин «кабинетингизни бир кўрай», деб ботиниб сўрай олмаганман. Абдулла аканинг ўзи ҳам бирон марта «юринг, бизнинг кабинетни бир кўриб қўйинг» деган эмас. Назаримда, бундай дея олмас эди ҳам, чунки бунақа чучмаллик у кишининг табиатига тўғри келмас эди. Абдулла Қаҳҳор камтар, камсуқум, тортинчоқ ва андишали одам эди. Узининг шахсиятига алоқадор нарсани кўз-кўз қилишни ёқтирмасди. Ҳатто қўлёзмаларини, асарларининг қоралама нусхаларини, «қоғоз кўпайиб кетди» деб ташлаб юборар эди. Булар кейинчалик тадқиқотчиларга керак бўлишини, адабиётимиз тарихини яратишда асқотишини ўн йил гапириб, Абдулла акага уқтира олмаганман. Бошқа бирон одамни сабабсиз-несиз ўз кабинетига олиб кириб томоша қилдиришни бу одам мақтаниш деб билар эди. Мақтаниш эса Абдулла акага бутунлай ёт хислат; у киши ҳамма нарсанинг табиий ва содда бўлишини ёқтирарди.

Орадан йигирма йил ўтди. Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги тадқиқотларимни давом эттирар эканман, у кишининг кабинети ва кутубхонаси билан танишишга эҳтиёж туғилди. Ниҳоят, Қибриё опанинг ижозати билан бу хонага қадам қўйдим...

Буюмлар ўз эгалари ҳақида кўп нарса айтиб бериши мумкин. Дарҳақиқат, кабинет, унинг анжомлари, жовонларидаги китоблар Абдулла Қаҳҳорнинг жонли сиймосини, характерини, баъзи бир қизиқ сифатларини кўз ўнгимда қайтадан гавдалантирди. Кабинет иккинчи қаватдаги кенгина чорбурчак хонага жойлашган. Хонанинг ҳовлига караган бор-йўғи битта деразаси бўлса ҳам, анча ёруғ. Ўнг томондаги иккита девор бўйлаб полдан шифтгача китоб жовонлари ўрнатилган. Қолган деворларда бир-иккита фотосурат осилган. Кираверишда — чап томондаги девор ёнида диван, тўғрида яна бир китоб жовони. Ўнг томонда каттагина ёзув столи ва стул. Хонада яна бир-иккита стул бор. Полига сунъий матодан тўқилган поёндоз тўшалган. Хонанинг бор-йўқ анжоми шулар.

Ростини айтсам, мен Тошкентда ҳам, Москвада ҳам,

Ленинградда ҳам анча-мунча зиёлиларнинг иш кабинетини кўришга муяссар бўлганман. Албатта, уларнинг ҳаммасида ҳам катта ўринни китоб эгалларди. Бироқ, уларнинг кўпчилигида кабинет келган одамни лол қолдиришга мўлжаллаб безатилгани сезилиб турарди. Бу хоналарда деворларга гаройиб суратлар осилган бўларди, стол устларида, жовонларда турли-туман антиқа буюмлар, олис-яқин мамлакатлардан келтирилган сувенирлар қалашиб ётарди. Бундай хонада одам ўзини музейга кириб қолгандай ҳис қиларди. Абдулла Қаҳҳор бунақа нарсаларга буткул бепарво эди. Унинг кабинетиде шунчаки безак учун ёки бировга кўз-кўз қилиш учун қўйилган биронта буюм йўқ. Стол анча эски, лекин ишлашга қулай. Стуллар ҳам оддий, лекин ийиқ. Стол устида мактаб болалари тутадиган оддий ручка. Ҳадеб сиёҳдонга ботиравермаслик учун бўлса керак, иккита перо устма-уст қилиб боғланган.

Ҳа, буларнинг бари эътиборга лойиқ, албатта. Булар Абдулла Қаҳҳорнинг ҳар қандай дабдабадан, ҳашамдан йироқ бўлганини, ташқи безакка ҳуши бўлмаганини кўрсатади. Бироқ бу хонада мени ҳар нарсадан ортиқ лол қолдирган нарса китоб бўлди.

Адибнинг кутубхонаси унча катта эмас, лекин унча кичик ҳам эмас. Қибриё опанинг айтишича, бу ердаги китоблар урушдан кейин йиғила бошланган. Китобларга разм солган одам бир нарсани пайқайди — адиб китобларни тўғри келганча эмас, ижоди учун, иш учун зарур бўлганларини тўплаган. Кутубхонада мақсадсиз олинган биронта ортиқча китобни тополмайсиз.

Кутубхонани кўздан кечиран эканман, беихтиёр Абдулла ака билан китоб ҳақида, китобхонлик санъати тўғрисида қилган суҳбатларимиз эсга тушади. Абдулла Қаҳҳор китоб ўқишни ёзувчилик маҳоратини эгаллашнинг энг зарур шартларидан бири деб биларди. Афсуски, ёзувчилар ўртасида ҳам, танқидчилар ўртасида ҳам жуда кўп ўқийдиган том маъноли зиёли одамлар билан бирга китоб ўқимайдиган, фикри тор, савияси паст, алақачон орқада қолиб кетганлар ҳам учраб туради. Улар кўпинча билимсизлигини қуруқ сафсата билан, баландпарвоз гаплар билан ниқоблашга уринади. Абдулла ака бундайларни жинидан баттар ёмон кўрарди. Бир мақоласида улар тўғрисида аччиқ киноя билан: «Бир тонфа ёзувчилар бор — улар китоб ёзишдан кўра китоб ўқиш қийинроқ деб билганлари учун ёзувчилик қилишади», деб ёзган эди. Абдулла аканинг ўзи жуда

кўп ўқирди. Тўғри, Абдулла ака ҳеч қачон кўп ўқиганини рўқач қилмас, билагонлигини пеш қилиб мақтанмас эди. Тўғрисини айтсам, ўша пайтларда мен Абдулла Қаҳҳорнинг қай тарзда, қандай шароитда китоб ўқишини ҳам билмасдим. Бироқ суҳбатлардан аён эдики, Абдулла ака жаҳон адабиёти классикларининг ҳам, ҳозирги замон адибларининг ҳам ижодини беш қўлда билар эди. Биз ўн йил мобайнидаги суҳбатларимизнинг ҳаммасида, албатта, бирор конкрет адабий асар ҳақида, ўзимизда ёхуд чет элда пайдо бўлган янгиликлар тўғрисида гаплашардик. Шундай пайтда Абдулла аканинг бирор марта «шошмай туринг, бу янги асар экан, ҳали ўқиб улгурганим йўқ, янаги гал гаплашармиз» деганини эслай олмайман.

Кибриё опанинг айтишича, Абдулла Қаҳҳор кабинетга ўзгаларнинг киришини ёқтирмас, холи ишлашни маъқул кўрар экан. Эҳтимол, ана шундай холи қолган пайтларида, ёзишдан толиққан пайтларида китоблар орқали буюк мутафаккирлар билан, даҳо сўз санъаткорлари билан тез-тез суҳбат қуриб тургандир. Ахир, уларнинг суҳбати ҳамиша бениҳоя мароқли бўлади... Адиб кутубхонасида жаҳонда машҳур бўлган деярли ҳамма ёзувчининг кўп жилдлик танланган асарлари бор. Ёзув сталининг орқа томонидаги жовонларда ғарб классиклари саф тортган. В. Шекспир, Ч. Диккенс, Голсуорси, Жек Лондон, В. Скотт, Стендаль, Т. Манн, Шиллер, Г. Уэллс, Мопассан, А. Франс... Бу рўйхатни яна анча давом эттириш мумкин. Улар қаторида Лу Синь ёхуд Рабиндранат Тагор каби шарқнинг буюк сиймолари ҳам бор. Айтиш мумкинки, Абдулла Қаҳҳор бу классикларнинг баъзи бирлари билан яқиндан дўст тутинган, айримларини ўзининг устози деб атаган ва умрининг охиригача ҳам улардан ўрганишдан тўхтамаган. Буюк француз адиби Ги де Мопассан ёхуд буюк сатирик Марк Твен шундай устозлардан эди. Абдулла Қаҳҳор ўзининг машҳур комедияларини яратганда В. Шекспир ва Бернард Шоу каби драматурглардан кўп нарса ўрганди. Жек Лондон ҳам унинг севимли адибларидан эди. Танқидчилар «Сароб» билан «Мартин Иден» романининг сюжетида муайян ўхшашликлар борлигини таъкидлашади. Лекин ҳозирча ҳеч ким бу икки адиб ўртасидаги яқинликнинг сирини очиб берганича йўқ. Ҳар ҳолда, Жек Лондонни нақадар суйиб ўқиганини ёзувчининг ўзи ҳам таъкидлаган эди. Абдулла Қаҳҳор кенг столига бағрини бериб, оқ қоғоз билан ҳарб олишар

экан, бу классикларнинг ҳаммаси унинг елкаси узра нигоҳ ташлаб, қаламининг югуришини кузатиб туришган, унга омад тилашган, мададор бўлишган.

Унг томондаги жовонлар ҳам тирбанд. Мана — Гоголь. Бу адибдан Абдулла Қаҳҳор сатира сирларини ўрганган, инсон характерини яратиш бобида сабоқлар олган. Мана — Чехов. Бу адиб Абдулла Қаҳҳорга муборак кўзойнагини бериб, турмушга чуқурроқ қарашни ўргатган. Абдулла Қаҳҳор бу устозлар олдидаги қарзларини жиндай бўлса-да, ўташга урниб, уларнинг асарларини ўзбек тилига ағдарган. Мана, эллик йилдирки, ўзбек китобхони Пушкиннинг «Капитан қизи»ни, Гоголнинг асарларини Абдулла Қаҳҳор таржимасида мириқиб ўқиб келмоқда. Абдулла Қаҳҳорнинг қалами Лев Толстойнинг шоҳ асари «Уруш ва тинчлик»ни ўзбек китобхонига яқин қилди... Абдулла Қаҳҳор ўзи таржима қилолмаган асарлар таржимасини таҳрир қилиб бўлса-да, ўзбек китобхонига етказишга уринган. М. Ю. Лермонтовнинг «Замонамиз қаҳрамони», И. С. Тургеневнинг «Оталар ва болалар» романлари, А. П. Чеховнинг бир қатор ҳикоялари биринчи марта ўзбек тилида Абдулла Қаҳҳор таҳририда босилган эди.

Булардан ташқари Т. Шевченко, В. Василевская, В. Лацис каби ижодкорларнинг кўп жилдлик асарлари ҳам кутубхонадан муносиб ўрин эгаллаган. Ва яна... ўнлаб уч томлик, икки томлик, бир томлик танланган асарлар... ҳар хил тўпламлар, айрим-айрим китоблар борки, буларнинг бари Абдулла Қаҳҳорнинг қизиқиш доираси ғоят кенг бўлганини кўрсатади. Ҳар ҳолда жаҳон адабиётининг кечаги ва бугунги кунини ифодаловчи ранг-баранг харитада Абдулла Қаҳҳорнинг нигоҳи тушмаган нуқта йўқ эди, десак муболаға бўлмас. Унинг ижоди ана шундай мустаҳкам заминга қурилган эди.

Адиб кутубхонасининг бойлиги фақат бадий асарлар билан чекланмайди. Бундаги яна бир гуруҳ китоблар менинг алоҳида эътиборимни тортди.

Маълумки, Абдулла Қаҳҳор беназир сўз устаси эди. Ёзувчини ёзувчи қиладиган энг муҳим нарсалардан бири сўзни ҳис қила билишдир. Балки ёзувчилик истевдоди каби сўз туйғуси ҳам туғма бўлар, лекин шуниси ҳам аниқки, ёзувчи бутун умри давомида бу туйғуни тарбиялаб, парваришлаб, озиқлантириб бориши зарур. Адиб сўз устида ишлаганда ҳар хил имкониятлардан, манбалардан, луғатлардан фойдаланади. Абдулла Қаҳҳор кутубхонасида турли-туман луғатлар жуда кўп

экан. Мен ҳатто тилшунос дўстларимнинг кутубхоналарида ҳам бу қадар кўп луғат кўрмаганман. Шу луғатлар билан танишганимда адибнинг тил бобидаги сеҳргарлиги сирларини, жиндай бўлса-да, англагандай бўлдим.

Кутубхонада В. Далнинг тўрт томлик рус тили луғати, Д. Н. Ушаковнинг тўрт томлик рус тилининг изоҳли луғати, С. И. Ожеговнинг бир томлик рус тили луғатлари бор. Кўп ишлатилганидан уларнинг муқовалари эскириб, айрим саҳифалари титилиб кетибди. Булардан ташқари, русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча луғатларнинг ҳамма нашрлари мавжуд. Абдулла Қаҳҳор ҳар бир сўзнинг маъно турларини таг-тагигача англаб олишга интилар, уларнинг ўзбек тилидагина эмас, қардош туркий тилларида қандай қўлланишини билишни истар, сўзлар этимологияси билан ҳам жиддий шуғулланарди. Бу ишда унга «Девони луғотит турк» каби қадимий луғатлар, ўзбек тилининг фразеологик луғати ёхуд арабча-русча, форсча-русча, афғонча-русча, туркча-русча, русча-озарбайжонча луғатлар ёрдам берарди. Луғатлар орасида М. С. Боднарскийнинг 1958 йилда нашр этилган «Географик номлар луғати» ҳам бор. Бундай китоблар айрим сўзларнинг келиб чиқиши ва таржимаи ҳолини ўрганишда фавқулодда аҳамиятга эга. Одатда уларда тарихий, филологик, этнографик маълумотлар кўп бўлади. Ҳамма нарсани пухта билишга интилган адибнинг бундай қимматли китобни қўл остида сақлагани бежиз эмас, албатта. Луғатлар ҳақида гапирганда яна икки китобни тилга олишни истардим. Буларнинг бири аллақачон библиографик нодир асарга айланиб кетган, ҳатто илмий кутубхоналарда ҳам топилавермайдиган китоб — 1920 йилда Қозонда «Аср» деган китоб нашр этиш ширкатида босилган тўла рус-татар луғатидир. Уни С. Раҳмонқулов ва А. Қарам тузган бўлиб, луғат ҳозир ҳам ўзининг илмий қимматини йўқотган эмас. Иккинчи китоб эса 1959 йилда Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти томонидан нашр қилинган С. Иброҳимовнинг «Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси» деб аталган асаридир. Китоб сотувга чиққан кезларда «менга зарурати йўқ» деб харид қилмаган эдим, энди жуда афсусланяпман. Жуда катта меҳнатнинг, чинакамига илмга фидокорликнинг маҳсули сифатида майдонга келган бу асарда турли касбларда қўлланидиган сўзларнинг маъноси мукаммал очиб берилган. Бу луғатни ғаройиб бир

саргузашт романидек ўқиб чиқасиз. Табиийки, бундай асар ёзувчининг энг яқин ёрдамчиси бўлади, сўзларнинг сирини ўрганишда, соҳрнин кашф этишида унга ҳар жиҳатдан мадад беради.

Кутубхонадаги луғатлар орасида лотинча-русча, французча-русча, немисча-русча луғатлар ҳам бор эдики, уларни кўриб таажжуога тушдим. Чунки Абдулла Қаҳҳорнинг Европа тилларидан бирортасини билганидан беҳабар эдим. Шундоқ экан, бу луғатларнинг унга нима кераги бор? Қиорне ошанинг изоҳидан кейин масала равшан бўлди. Маълумки, урушдай кейинги йилларда Абдулла Қаҳҳор Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» асарини таржима қилган эди. Элонияда француз тилида ёзилган парчалар, персонажларнинг нутқи кўп учрайди. Афтидан, Абдулла Қаҳҳор айрим француз сўзларининг маъносини чуқурроқ англаш учун луғатларга мурожаат қилган.

Ҳа, Абдулла Қаҳҳор луғатлар устида кўп тер тўккан, қунт билан меҳнат қилиб, тил бобидаги маҳоратини чархлаган. Хилма-хил луғатларни варақлар эканман, уларнинг саҳифаларида адибнинг қалами қолдирган беҳисоб белгиларни кўздан кечирар эканман, бир фикр миямда тинимсиз чарх уради: бу дунёда ҳеч нарсага осон эришиб бўлмайди. Абдулла Қаҳҳор асарларини ўқиганда бизга адибнинг қалами осон ва равон югургандай, сўзлар ўз-ўзидан қуйилиб келгандай туюлади. Ҳолбуки, бу равонлик ва табиийлик заминида игна билан қудуқ қазишдек машаққатли меҳнат бор экан.

Абдулла Қаҳҳорнинг қизиқиш доираси ғоят кенг бўлгани ҳақида юқорида гапирдик. Абдулла Қаҳҳор ёзувчининг савияси жуда юқори бўлиши кераклигини кўп таъкидларди. Савиянинг пастлиги қизиқиш доирасини торайтиради, бу эса атрофингда содир бўлаётган воқеаларга лоқайд муносабат уйғотади ва шу тарзда аста-секин нодонлик ботқоғига ботиб бораётганини ҳис қиласан. Ҳолбуки, минглаб одамларга таъсир кўрсатишни мақсад қилиб олган, уларнинг қалбида яхшилик уруғларини ундиришга интилган ёзувчи, биринчи навбатда, мутафаккир бўлиши лозим. Унинг китобхонага айтадиган салмоқли гапи бўлиши шарт. Фикр ҳам, салмоқли гап ҳам осмондан тушмайди. Улар кўп ўқиш, кўп ўрганиш оқибатида, инсоният яратган билим захираларини имкони борича кенгроқ ва чуқурроқ ўзлаштириш оқибатида туғилади.

Абдулла Қаҳҳор адабиётдан ташқари жаҳон халқ-

ларининг ўтмишига, уларнинг маданияти тарихига, санъати босиб ўтган мураккаб йўлларга ҳам катта қизиқиш билан қараган. Унинг кутубхонасидаги ўн томлик «Умумжаҳон тарихи» деган фундаментал тадқиқот, олти томлик «Санъатнинг катта тарихи», Авдиевнинг «Қадимги Шарқ тарихи» каби асарлар шундан далолат беради. Адиб, айниқса, Ўрта Осиё халқлари тарихига алоҳида қизиқиш билан қараган. Шунинг учун ҳам бу масалаларга бағишланган китоблар нисбатан кўпроқ. Кутубхонадаги тарихий асарлар орасида шундайлари ҳам борки, улар бугунги кунда ғоят нодир асарлар ҳисобланади. Масалан, Н. Остроумовнинг Туркистон ўлкасининг генерал-губернатори К. П. фон Кауфман ҳақидаги хотиралари ёхуд Генри Говортнинг «Чингизхон» асари шулар жумласидандир.

Кутубхонада ижтимоий таълимотлар тарихига доир «Сен-Симон таълимотининг баёни», ижтимоият тарихига оид А. И. Тюменевнинг «Меҳнат тарихи», дин тарихига алоқадор Р. Шарлнинг «Мусулмон ҳуқуқи» ва Г. Иброҳимовнинг «Исломининг чиқиб келиши ва ижтимоий илдишлари» каби китоблар ҳам бор. Ниҳоят, Клаузевицнинг «1812 йил» ва Ф. Вительснинг 1925 йилда Ленинградда нашр этилган «Фрейд. Унинг шахсияти, таълимоти ва мактаби» деган китобларни ҳам айтиш керакки, булар ҳам адибнинг билимга чанқоқлиги нақадар зўр бўлганидан далолат беради. Албатта, шунчалик кўп китоб кўрган, шунчалик кўп нарсага қизиққан одамнинг нигоҳи ҳам жуда теран бўлади. Бундай одам инсониятнинг кечмиши ҳақидаги билимларга таяниб, унинг келажагига ҳам назар ташлай оладиган қудратга эга бўлади.

* * *

Ҳар гал минглаб томлардан ташкил топган кутубхоналарни кўрганимда қаршимда бир савол кўндаланг бўлади: кутубхона эгаси бу китобларнинг қанчасини ўқиганикин? Худди шу савол Абдулла Қаҳҳор кутубхонаси билан танишганимда ҳам қалқиб чиқди. Абдулла ака ҳаётлигида у киши билан бу мавзуда гаплашмаган эдик. Абдулла аканинг жуда кўп ўқиганини билардим-у, лекин кутубхонасидаги ҳамма китобларни ўқиганми-йўқми — буни билмасдим. Ҳозир ҳам — кутубхонадаги китоблар билан синчиклаб танишиб чиққанымдан кейин бу саволга узил-кесил жавоб беришга ожизман. Албатта, китобларнинг кўпида муайян белгилар

бор, уларга қараб ҳукм қилганда, Абдулла ака бу китобларни синчиклаб ўқиган. Лекин фақат шунга қараб ҳукм қилиб бўлмайди-да. Масалан, Пушкиннинг танланган асарларида ёхуд Гоголь асарларида биронта китобга белги қўйилмаган, биронта жумла ё биронта сўзнинг тагига чизилмаган. Шунга қараб, Абдулла Қаҳҳор Пушкин ёки Гоголь асарларини ўқимабди, деб хулоса чиқарсак кулгили бўларди-ку. Ахир, уларнинг асарларини ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилган эди. Масаланинг яна бир томони бор — умрининг сўнгги йилларида хасталик сабаб бўлиб, Абдулла ака китоб ўқишнинг янги усулига ўтиб олган эди. Бу усулга кўра, Абдулла ака ишдан толиққан пайтларида диванга ёнбошлар, Қибриё опа эса стулни диванга яқинроқ суриб, бурнининг устига кўзойнагини қўндириб, эскими-янгими бирор асарни овоз чиқариб ўқишга киришар эди. Абдулла ака диққат билан қулоқ солар, керакли ўринларда Қибриё опани тўхтатиб, мулоҳазаларини айтар, китоб ўқиб бўлингач, икковлари яна анча вақтгача уни муҳокама қилишар эди. Қибриё опа шу усул билан анча мунча китоб ўқилганини эслайдилар. Табиийки, бу йўл билан ўқилган китобларга ҳам қалам билан белги қўйилган эмас. Уйлайманки, «Адиб кутубхонасидаги китобларнинг қанчасини ўқиган?» деган саволга энди ҳеч ким узил-кесил жавоб беролмаса керак. Очигини айтганда, бу саволга жавоб қидиришнинг унча зарурати ҳам йўқ. Адиб ҳамиша кўп ўқишга интилан.

Ёшлар масаланинг яна бир жиҳатига эътибор беришса ёмон бўлмас эди. Бу «Абдулла Қаҳҳор китобни қандай ўқиган эди?» деган масала.

Агар одам бир кунда ўртача ҳисобда 50 бет китоб ўқийди десак, 70 йил умр кўрса, ҳар бири 250 саҳифалик 3—3,5 минг китоб ўқиб чиқиши мумкин. Ҳолбуки, шу пайтгача яратилган ва бундан кейин яратиладиган яхши китобларнинг сони бу рақамдан икки-уч баравар ортиқ. Хуллас, бугунги кунда ҳар бир китобхон олдида умуман ўқиш муаммоси эмас, танлаб ўқиш муаммоси кўндаланг турибди. Бугина эмас. Бугунги кун, китобхондан ўқиш техникасини мукаммаллаштириш, ўқилган нарсани хотирада пухтароқ сақлаб қолиш, оз вақт ичида кўпроқ нарса ўқишни ҳам талаб қияпти. Бу масалаларни самарали ҳал қилишда, шубҳасиз, Абдулла Қаҳҳордек юқори малакали китобхонларнинг тажрибаси, улар қўллаган ўқиш методикаси катта ёрдам бериши мумкин.

Абдулла Қаҳҳор кутубхонасидаги китобларнинг бирдан бир варақ қоғоз чиқди. Сарғайиб кетган бу бир варақ қоғозга зангори ҳарфлар билан лотинча ёзувда... тақриз ёзилган эди. Уни тўлалигича келтираман:

«“Ғилоф бандаси”

Чехов. Р. Исҳоқов таржимаси. 1935 й.

Таржима аслига яқин, шу билан бирга, бошқа кўп таржималарга ўхшаган ўзбекча жумла тузилишларига риоя қилинмаган эмас. Баъзи ерларида дарров тушуниб бўлмайдиган ўринлари бўлса-да, бу нахрий белгиларнинг қўйилишига диққат қилинмаганликдан келиб чиққан. Бу нарса ЎзГИЗ маҳсулотининг деярлик ҳаммасида учрайди, чунки солиштирувчилар, корректорларнинг кўпчилиги бу белгиларни билмайдилар. Масалан, ё ҳозирги китобларда тамом йўқ, мабодо учраб қолса ҳам нотўғри қўйилган бўлади. Яна шуларнинг айби билан бўлса керак, монолог ва диалог аломатлари нотўғри қўйилган. 13-саҳифада Беликовнинг гапини бошқа одам айтади. Беликовнинг бошлаган сўзи ярмига борганда бошқа одамга берилади. Китобда анчагина ҳарфий хатолар ҳам бор. Китобнинг кўриниши яхши. Ҳарфлар ўқимли...

6.XII.36».

Кўриниб турибдики, адиб Чеховнинг битта ҳикоясидан ташкил топган китобчани қўлда қалам билан синчиклаб ўқиган ва ўқиб чиқиб, ўзида туғилган мулоҳазаларни тақриз шаклида ёзиб қўйган. Тўғри, бу тақризда асарнинг ғоявий мазмуни, асосий қаҳрамонлари ҳақида гап йўқ, лекин шу аҳволда ҳам тақриз фойдали — унинг фойдаси шундаки, бу тақриз китобхонга ўқилган китобни чуқурроқ эслаб қолишга ёрдам беради. Йиллар ўтиб, ўқилган нарсанинг мазмуни хотирадан кўтарилиб кетса ҳам, тақриз ёрдамида уни қисқа муддатда қайта тикласа бўлади. Билмадим, Абдулла Қаҳҳор бу методни мунтазам қўллаганми, йўқми? Ёхуд ўқиган китобларини бирон дафтарга қайд қилиб қўйганми? Эҳтимол, Абдулла Қаҳҳор шундай қилгандир, бироқ кейинчалик «қоғоз кўпайиб кетди» деган баҳона билан ташлаб юборгандир. Ҳар ҳолда, унинг юқоридаги тажрибасидан келиб чиқиб, ёш китобхонларга бу нарсани тавсия этса бўлади.

Ўқиган нарсаларингизни чуқурроқ эслаб қолишни истасангиз, битта дафтар тутинг. Унга ёзувчининг фа-

миллясини, китобнинг номини, неча саҳифа эканини, суврати бор-йўқлигини, қайси йили, қайси шаҳарда, қайси нашриётда босилганини, таржима асар бўлса, таржимони ким эканини; китобга ким муҳаррир бўлганини, китобни неча кунда, қандай шароитда ўқиганингизни ёзиб қўйинг. Шундан сўнг китобнинг асосий мазмунини, сюжет ривожини, бош қаҳрамонларини, уларнинг тақдирини ёзинг. Ўзингизга жуда маъқул бўлган жойларни алоҳида таъкидланг, ҳатто китобдан парчалар кўчиринг, маъқул бўлмаган жойлари ҳақида танқидий мулоҳазаларингизни ёзиб боринг. Буларнинг бари 2—3 саҳифа бўлиши мумкин ва бунга кўп деса ярим соат вақт кетади. Аммо бир-икки йилдан кейин шу дафтарингизни қайта ўқисангиз, худди ўша асарни янгидан ўқиётгандай бўласиз. У ўзининг теран мазмуни билан, гўзал деталлари ва жозибадор тафсилотлари билан кўз ўнгингизда қайта гавдаланади. Фақат адабиётчилар, ижодкорларгина эмас, бошқа жамики китобхон ҳам шу тавсияга амал қилса, чакки бўлмас эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг китобхон сифатида яна бир ибратли усули бор эди — у кўп китобларини қўлда қалам билан синчиклаб, эътиборини тортган жойларнинг тагига чизиб ўқиган (у фақат шахсий китобларига белги қўйганини алоҳида таъкидлаш шарт бўлмаса керак). Бу ўринда, Абдулла Қаҳҳор бадий асарларни ўқиганда уларнинг мазмунига, сюжетининг ривожига, характерлар тасвирига, воқеалар ўртасидаги бошланишга алоҳида аҳамият берганини айтиш лозим. У, айниқаси, ўзбек ёзувчиларининг асарларики ўқир экан, улардаги тасвир меъёри бузилган ўринлардан, ҳаёт мантисига путур етган ўринлардан кўз юмиб ўтиб кетолмасди. Асар тилидаги ҳар қандай сохталик унинг диққатини тортар, гализ иборалар, ўринсиз ишлатилган сўзлар остини чизиб, ҳошиясига савол белгилари қўйиб қўярди. Бир адибнинг ҳикоясида қизгин жанг бораётган чоғда жангчи йигитнинг тўнка устида онасига мактуб ёзаётгани тасвирланган эди. Абдулла Қаҳҳор шу тасвир ёнига каттагина савол аломати қўйган. Кейинчалик ёшлар билан учрашувда шу ҳикояни ҳаётийликдан маҳрумлиги учун қаттиқ танқид қилган эди. Бошқа бир асарда эса «Қатта қишлоқни водийнинг қирғоғи бўлишига қарамай, икки областнинг киндиги деса бўлади» деган жумланинг остига чизган. Шунингдек, шу асарда яна «унинг чўзиқ оқиш юзи, кагта қора кўзлари, ўнг бетидagi холи, туташиб кетган қайрилма қоши, майда

ўрилган узун сочлари сув бетида ўйнаб турар эди» деган жумланинг остига чизилган. Кўриниб турибдики, бу жумлалар ғализлиги билан, маъносининг саёзлиги билан адибнинг ғашини келтирган. Ахир, қандай қилиб қишлоқни областларнинг киндиги дейиш мумкин ёхуд қандай қилиб ўнг бетидаги холнинг сув бетида ўйнаб турганини тасаввур қилиш мумкин. Бадий асарга ана шундай синчковлик ва талабчанлик билан ёндошилган мисолларни яна кўплаб келтирса бўлади.

Бадий асарларни профессионал ёзувчи сифатида ўқиган Абдулла Қаҳҳор илмий асарларни бошқачароқ ўқир эди. Уларни ўқишда, биринчи навбатда, асардаги илмий хулосаларга, янги мулоҳазаларга, баҳсли ўринларга эътибор берар, аввал хабари бўлмаган фактларга, маълумотларга дуч келганда уларнинг остини чизиб қўяр ва шу нуқталарни албатта эслаб қолар эди. Бу ўринда ҳам битта мисол келтириш билан чекланаман. Юқорида адибнинг китоблари орасида Генри Говортнинг «Чингизхон» деган асари борлигини айтган эдик. Бу асар қайси йилда нашр қилингани, қайси нашриёт чиқаргани ҳақида маълумот йўқ. Китобнинг охирига Абдулла Қаҳҳор қизил қаламда имзо чекиб, «7.XI.42» деган санани ёзиб қўйган. Бу китобнинг харид қилинган санаси эмас — 7 ноябрь куни магазинлар ишламаган. Бинобарин, шу куни китоб ўқиб чиқилган бўлса керак. Бу китобнинг ҳам жуда кўп жойига қалам теккизилган. Абдулла Қаҳҳор Чингизхон биографиясидаги кам маълум бўлган нуқталар остига чизган, унинг армиясидати тартибларни таъкидлаган. Уни, айниқса, Чингизхоннинг Мовароуннаҳрга юриши билан боғлиқ воқеалар, бу ердаги аҳолининг унга кўрсатган қаршилиги, Жалолиддиннинг Чингизхонга қарши кураши қизиқтирган. Шунингдек, Чингизхоннинг шафқатсизлигини кўрсатадиган фактлар ҳам алоҳида таъкидланган. Масалан, унинг Ҳиротга юриши, бир неча ой давомида уни қамал қилгани, шаҳарни олгандан сўнг унинг аҳолисидан 1.600.000 киши ўлдирилгани, фақат қирқ кишигина тирик қолгани ҳақидаги фактларнинг остига чизилган. Буларнинг барчаси Абдулла Қаҳҳорнинг китобни нақадар синчковлик билан ўқиганини ва ҳаминша ўқиган нарсасини пухта ўзлаштириб борганини кўрсатади. Базан суҳбат чоғида, хонаси келиб қолганда Абдулла ака Чингизхоннинг ҳаёти ва юришларига оид ғалати фактларни гапирса, уларни қаёқдан билишини англаёлмай

кўп ҳайрон бўлардим. Кейин маълум бўлишича, буларни у ноёб китоблардан ўқиб билиб олган экан.

Абдулла Қаҳҳорнинг китобхоналик бобидаги тажрибасидан чиқадиغان яна бир оддий, лекин гоят муҳим хулоса шундайки, ёзувчи тинмай маҳоратини ошириб бориши учун кўп ўқиши кифоя эмас, ўқиганини уқини ҳам зарур.

* * *

Абдулла Қаҳҳор кутубхонасидаги жовонлардан бирида дастхатли китоблар сақланади. Юзлаб ёзувчилар ва шоирлар, драматурглар ва мунаққидлар китобларига дил сўзларини ёзиб, адибга тақдим этишган. Улар орасида атоқли рус ёзувчилари ҳам, жаҳонга танилган украин ва белорус, арман ва озарбайжон, туркман ва қозоқ, қорақалпоқ ва тожик ёзувчилари ҳам, ҳатто бир қатор чет эл адиблари ҳам бор. Лекин, табиийки, дастхатли китобларнинг кўпи ўзбек ёзувчилариники. Улар Абдулла Қаҳҳорнинг жуда катта обрўга эга бўлганидан, ҳамкасб дўстлари ўртасида йирик санъаткор, талабчан устоз, ҳалол ва самимий инсон сифатида теран ҳурмат қозонганидан далолат беради. Дастхатлар Абдулла Қаҳҳорга ҳурмат ва муҳаббатнинг ҳароратини, юксаклигини ҳам, географияси кенглигини ҳам яққол кўрсатиб турибди.

Ўзбек ёзувчилари Абдулла Қаҳҳорга 30-йилларнинг бошлариданоқ китоб тақдим қила бошлашган. Бу китоблар орасида Мўминжон Муҳаммаджоновнинг «Турмуш уринишлари»ни, Туйғуннинг дostonларини, Олтой, М. Даврон, Ойдин, Ҳасан Пўлат, Қосимжон Ҳошим, Талас, Темур Фаттоҳ кабиларнинг китобларини кўрамиз.

Шу ўринда бир қизиқ фактга дуч келамиз: кутубхонада кўп ёзувчиларнинг китоблари бор-у, 30-йилларда актив ижод қилган, китобхон ўртасида анча-мунча шуҳрат қозониб қолган Усмон Носир, Амин Умарий, Боту, Элбек, Шариф Ризо кабиларнинг, шунингдек, Абдулла Қодирийнинг биронта дастхатлик китоби йўқ. Буларнинг ҳаммаси бўлмаганда ҳам, лоақал баъзилари Абдулла Қаҳҳорга китобини тақдим этмаган бўлиши мумкин эмас. Масалан, Шариф Ризо Абдулла Қаҳҳорга ҳамшаҳар бўлишидан ташқари, улар ўртасида муайян ижодий ҳамкорлик мавжуд эди — 30-йилларнинг иккинчи ярмида Шариф Ризо тўплаган Афанди латифаларини Абдулла Қаҳҳор таҳрир қилиб, олти китобча шаклида нашр қилдирган. Шундоқ экан, Шариф Ризо «Қор ёғди, из-

лар босилди» қиссасини дўстига тақдим қилмаслиги мумкинмиди? Ёки Абдулла Қодирийни олайлик? Абдулла Қаҳҳор бир неча суҳбатда уни жуда ҳурмат қилишини, ораларида яқин муносабатлар бўлганини, ёзувчининг руҳий дунёси ғоят бой, маданий савияси жуда юксак бўлганини гапирган эди. Абдулла Қодирий ҳам бирон китобини энди ўсиб келаётган, ёшлигига қарамай, зўр ижодий дадиллик билан қалам тебратаётган адашига тақдим қилган бўлиши мумкин. Лекин бу китобларнинг ҳеч қайсиси кутубхонада сақланиб қолмаган — у ё эски уйда қолиб кетган ёки бошқа бирон сабаб билан йўқолган.

Дастхатли китобларнинг бир қисми Абдулла Қаҳҳорнинг тенгдош дўстларига — у билан бирга ё олдинмакеин адабиётга кириб келган, ўзбек адабиётининг юксалишига катта ҳисса қўшган ижодкорлар қаламига мансуб. Булар Ойбек, Уйғун, Фафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Зулфия, Шайхзода, Миртемир, Собир Абдулла каби ижодкорлардир. Уларнинг дастхатлари бу адиблар билан Абдулла Қаҳҳор ўртасидаги бирда самвий, дўстона, бирда қуруқ расмий муомалалардан юқорига кўтарилмаган муносабатлар ҳақида тасаввур беради. Мана, Ойбекнинг дастхатини олайлик. Ойбек Абдулла Қаҳҳорга учта китобини совға қилган. Буларнинг биринчиси «Қутлуғ қон» романининг 1943 йилда Тошкентдаги русча нашри бўлиб, унга арабча ёзувда «Дўстим Қаҳҳорга! Севги билан юракдан Ойбек. 26. VIII. 43», деб ёзилган. Иккинчи китоб — «Қизлар» достони. Ундаги ёзув ҳам мазмунан биринчи ёзувни такрорлайди: «Қимматли дўстим Абдуллага юракдан эсдалик. 3. XII. 48».

Бу китобни совға қилганда Ойбек Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раиси эди. Учинчи китобни совға қилганда эса Абдулла Қаҳҳор раислик лавозимида эди. Бироқ шунга қарамай, бағишловлар оҳангидаги самимият сира ўзгармайди. Бу гал Ойбек дўстига «Олтин водийдан шабадалар»нинг украин тилидаги нашрини совға қилади ва рус тилида бағишлов ёзади: «Дорогому товарищу Қаххару с большим уважением и пожеланием творческих успехов 27. X. 56». Кўриниб турибдики, учала бағишловда ҳам Ойбек Абдулла Қаҳҳорга теран ҳурматини изҳор қилган ва ўрталаридаги самимий дўстликни таъкидлаган. Бу бежиз эмас эди, албатта. Икки улкан адиб ўртасида чиндан ҳам теран дўстона муносабатлар мавжуд бўлиб, улар кўпинча ижодий ҳамкорликда ҳам намоён бўларди. Бу ўринда бир фактни эс-

лаш кифоя; Абдулла Қаҳҳорнинг уруш йилларида ва урушдан кейинги дастлабки йилларда чиққан китобларининг деярли ҳаммасини Ойбек таҳрир қилган.

Ҳозир адабиётимиз оқсоқолларига айланиб қолган Саид Аҳмад, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом, Туроб Тўла, Шуҳрат ва яна бошқа кўпгина ёзувчилар 50—60-йилларда адабиётимизнинг ўрта авлод вакиллари ҳисобланарди. Юзлаб ижодкорлардан ташкил тонувчи бу авлоднинг бирорта вакили йўқки, у Абдулла Қаҳҳорга китоб тақдим этмаган бўлсин. Уларнинг баъзилари бир эмас, бир нечталаб китобларини совға қилишган. Табиийки, у бағишловларнинг ҳаммасини бу ерда келтириб бўлмайди. Шартли равишда уларни мазмунига қараб уч гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳдаги бағишловларда муаллифлар Абдулла Қаҳҳорни «устоз» деб аташади, ўзларини адибнинг шогирди сифатида таърифлашади, устознинг ибрати учун, ижодий сабоқлари учун ҳар хил шаклларда миннатдорлик билдиришади. Масалан, Абдулла Қаҳҳорга беш-олтита китобини совға қилган Саид Аҳмад деярли ҳамма бағишловида ўзини адибнинг шогирди эканини таъкидлайди: «Хурматли Абдулла ака! Сизга шогирдингиздан самимий эсдалик!» деб ёзади. у 1967 йилнинг 1 январь кунини адибга совға қилган «Уфқ» романининг бағишловида. Дарҳақиқат, Саид Аҳмаднинг ёзувчи сифатида камол топишида Абдулла Қаҳҳорнинг хизмати катта бўлган. Бу «Уфқ»га ёзилган сўзбошидан аниқ кўринади.

Яна бир мисол. Таниқли адиб Пиримқул Қодиров ilk романи «Уч илдиз»ни Абдулла Қаҳҳорга қўйидаги бағишлов билан тақдим этган: «Муҳтарам Абдулла ака! Ҳам адабиёт, ҳам одамиёт бобида ҳам таълим бериб, ҳам ўрнак бўлаётганингиз учун раҳмат! Шогирдингиз Пиримқул. 10 январь. 1959. Москва». Бундай бағишловларни жуда кўплаб келтириш мумкин. Шу муносабат билан яна бир мулоҳазани ўртага ташлаш керакка ўхшайди. Албатта, «Абдулла Қаҳҳорнинг шогирди» деган ном жуда юксак. Кўпдан-кўп қалам аҳли ўзининг шундай аталишини ич-ичидан жуда исташи мумкин. Бироқ одам ўзини шогирд деб атаган билан шогирд бўлавермайди-да. Шогирд бўлишнинг ҳам муайян шартлари, талаблари бор. Шогирд бўладиган одам устознинг ишини давом эттиришдан ташқари, устозидagi сифатларнинг ҳаммасини бўлмаса ҳамки, баъзи бирларини эгаллаган бўлиши, устозидай бағри кенг, талабчан, принципиал, мослашишни билмайдиган, ҳалол бўлиши керак.

Афсуски, бағишловларда Абдулла Қаҳҳорни «устоз» деб атаган, ўзини унинг шогирди деб эълон қилган юзлаб ёзувчиларнинг ҳаммаси ҳам шу мартабага муносиб эмасди. Бироқ ҳозир гап бунда эмас, гап 50—60-йилларда деярли ҳамма ўзбек ёзувчиларининг Абдулла Қаҳҳорга жуда теран муҳаббат билан қараганида.

Кўп бағишловларда Абдулла Қаҳҳорнинг ёзувчиларга яқиндан берган ижодий кўмаги ҳақида гап боради. Таниқли шоир Мамарасул Бобоев Мусо Жалил шеърларини таржима қилиб нашр этгирган ва шу китобини 1956 йилда Абдулла Қаҳҳорга тақдим этган эди. Шоир ёзади: «Ҳурматли Абдулла акамга! Маънавий ёрдамнинг билан чиққан шу китобни Сизга хотира учун тақдим қиламан. Таржимон М. Бобоев. 24.2.56». Ёзувчи Носир Фозилов ҳам «Қуш қаноти билан» деган китобини тақдим этар экан, «Ушбу китобчанинг юзага чиқишида берган устозлик маслаҳатларингиз учун раҳмат», деб миннатдорчилик билдиради. Носир Фозилов билан Абдулла Қаҳҳор ўртасидаги ижодий алоқа анча бақувват бўлса керак, Носир Фозилов баъзан бағишловларида ҳадди сиғиб ҳазил ҳам қилади. Габиден Мусреповнинг ўзи таржима қилган китобини Абдулла Қаҳҳорга қўйидаги бағишлов билан тақдим этади: «Ардоқли устоз Абдулла Қаҳҳорга — ўзбек адабиётининг генералига! «Қозоқ солдати»ни ағдариб ташлаган ўзбек солдатидан. Носир. 20. VIII. 63». Албатта, дастхатли китоблар муаллифларининг ҳар қайсисига Абдулла Қаҳҳор қандай ёрдам берган — асар қўлёзмасини ўқиганми, тақриз ёзганми ё ёзувчининг ниятини маъқуллаганми — аниқ айтиш қийин. Шуниси аниқки, бу улкан адиб қўлидан келган жойда ҳеч кимдан ёрдамини аяган эмас. Дастхатли китоблар ичида яна бир гуруҳ бағишловлар борки, улар ҳам ғоят ўзига хос. Маълумки, Абдулла Қаҳҳор ижодда ўзига ҳам, бошқаларга ҳам жуда талабчан эди. Унга бирон нарсани маъқул қилиш ғоятда қийин иш эди. Мабодо бирон асар маъқул бўлмаса, муаллифнинг ишидан кўнгли тўлмаса, у битта-иккита жумлада асарга шундай таъриф берардики, кейинчалик бу таъриф адабий доираларда тилдан-тилга кўчиб юрарди. «Адиб миҳ урибди-ю, лекин миҳи кайрилиб қолибди», «Бу асар чала дамланган ошга ўхшайди», «Бу роман ўқиб ёзилибди» қабилидаги таърифлар шулар жумласидан. Лекин қизиги шундаки, Абдулла аканинг чақиб оладиган таърифидан кўркмай, китобини совға қилиб, унинг фикрини эшитишни истаган ёзувчилар кўп бўлган. Бағишловлар-

нинг кўпда ана шу истак рўй-рост айтилади. Баъзи муаллифлар асар ёзаётганларида Абдулла Қаҳҳор кўз ўнгиде туришини, гўё ёзувчи елкаси оша қоғозга назар ташлаб, қаламиннинг юришини тергаб тургандек туюлишини таъкидлашади. Яна шоир Мамарасул Бобоевдан мисол келтираман. У 1958 йилда таъланган асарларига шундай бағишлов ёзган: «Хурматли адиб Абдулла Қаҳҳорга! Шу китобдаги маъқул топилган шеърларнинг ёзилаётганида донмо қаршимда турган талабчан муҳтарам сиймонгизга самимий миннатдорчилигимни билдираман, устоз. Автор. 7.VI.1958».

Услубдаги жиндай гализликни муаллифнинг ўта ҳаяжони билан изоҳлаш мумкин, лекин бағишловнинг самимийлиги шубҳа тугдирмайди. Раҳмат Файзий 1959 йилгача ҳам анчагина танилиб қолган эди. Лекин Абдулла Қаҳҳорга китоб берган эмас экан. Буни 1959 йилда «Кишиларимиз қиссаси» китобига ёзган бағишловида шундай изоҳлайди: «Хурматли устоз Абдулла ака! Шу вақтгача китоб ҳадя қилолмаганман. Бу гал шунга журъат этдим. Гашингизни келтирадиганлари бор, албатта, койиманг. Маслаҳат, насихатларингизга ҳаминша муҳтожман. Чуқур ҳурматим сизга. Таъзим билан Р. Файзий. 8. I. 60».

Бу бағишловларда теран эҳтиром билан бирга алданечук ҳайқиш ҳам сезилиб турибди. Шундай экан, нега улар Абдулла Қаҳҳорга китоб тақдим этишади? Бунинг сабаби битта: чин ёзувчи мақтовдан кўра кўпроқ адолатли, ҳалол гапга муҳтож. Абдулла Қаҳҳор эса адолатли гапи билан шухрат қозонган эди. Муаллиф ҳақида айтиладиган гап одил, ҳалол, беғараз бўлса, аччиқ бўлса ҳам билинмайди. Унинг устига, бундай фикр қадрли бўлади. Шунинг учун кўп ёзувчилар ўз ижодлари ҳақида Абдулла Қаҳҳордан фикр эшитишга муштоқ бўлишган.

Гап айлланиб, танқид масалаларига келаётганини сезаётгандирсиз. Дастхатли китоблар ичида танқидчиларники ҳам кўп. Уларга қараб адиб билан танқидчиларнинг муносабати жуда зўр бўлган экан-да, деб ўйлаш керак эмас. Аксинча, бу муносабатлар анча мураккаб бўлган. Адашмасам, Абдулла Қаҳҳор ўзбек ёзувчилари ичида танқиддан энг кўп «калтак» егани бўлса керак. Унинг йирикроқ асарларидан биронтаси ҳам тўғридан-тўғри тан олинган эмас — аввал танқидчилар бу асарларнинг бошига тўқмоқ билан бир уриб, ҳам тўқмоқнинг зарбини, ҳам асарнинг бардошини синаб кў-

ришган, шундан кейингина у асарларни тан олишган. «Сароб» ҳам, «Қўшчинор» ҳам, «Синчалак» ҳам, ҳикоялар ҳам, «Шоҳи сўзана» ҳам, «Тобутдан товуш» ҳам, ҳатто шапалоқдеккина келадиган «Хуснбузар» деган мақола ҳам шу қисматни бошидан кечирган. Энг ёмони шунда эдики, бу ҳолларнинг биронтасида танқид ҳақ бўлган эмас — унинг адибга қўйган айблари ё асарнинг табиатини тушунмаслик оқибатида тўқиб чиқарилган уйдирма айблар бўлган ёки ғаразли мақсадларда онгли равишда адибнинг юзига қора чаплашга хизмат қилган. Шундай бўлгач, адибдан танқидга яхши муносабатни кутиш анча қийин эди.

Лекин шунга қарамасдан, адибнинг адабий танқидга муносабати ижобий эди. У танқидчи ёзувчини тушунадиган, унга бўлишадиган кунлар келишига ишонарди, ҳақиқий танқидчини ҳурмат қиларди ва ундан адабиётга катта фойда келишини биларди. Шунинг учун Матёқуб Қўшжонов «Жизнь — характеры — мастерство» деган китобини адибга шундай бағишлов билан тортиқ этган эди: «Большому писателю Абдулле Каххару! В знак признания дружеских отношений к критике. С искренним уважением к Вам М. Кошчанов. 12. III. 64».

Баъзи бир танқидчиларнинг бағишловларида адиб олдидаги ўтмишда қилган гуноҳлари учун узр сўраш оҳанги ҳам сезилади. Баъзи ёзувлар ўта қисқа, ўта расмий. Яна баъзи бир ёзувларда танқидчининг қўли кўринса-да, юраги кўринмайди. Лекин шундай бағишловлар борки, уларда Абдулла Қаҳҳорнинг адабиётимиз тарихидаги ўрни, маданиятимиз ривожига қўшган ҳиссаси, характерининг, йжодининг бирор қирраси яхши очилган. Масалан, М. Юнусов «Традиция ва новаторлик» китобини шундай ёзув билан тақдим этган: «Ўзбек совет адабиётига асос солувчилардан бири, прозамизнинг наққоши Абдулла акага чуқур ҳурмат ва самимият билан автордан. 13. VII. 65».

И. Ғафуров илк китобларидан бирини совға қилар экан, «Сўз мулкининг сеҳргари устоз Абдулла акага ботинмай, автордан», деб ёзади. Бу қисқа таърифда Абдулла Қаҳҳорнинг бадий маҳоратига урғу берилган.

Адибнинг кутубхонасида менинг ҳам учта китобим турибди. Ўз вақтида мен уларни қўрқа-қўрқа, минг андишалар билан адибга тақдим этган эдим. Менинг китобларим ҳам, бошқа мунаққидларнинг китоблари ҳам адибнинг танқидга ҳурмати, унга мададкор бўлгани

учун қалбимизда жўш урган туйғуларимизнинг элчилари бўлган эди.

Кутубхонада ёш ёзувчиларнинг дастхатли китоблари ҳам анчагина. Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Улмас Умарбеков, Уткир Ҳошимов, Учқун Назаров, Шукур Холмирзаев... Булар ўша пайтларда эндигина биринчи китобларини нашр этган ижодкорлар эди. Маълумки, Абдулла Қаҳҳор ёшлар ижодига алоҳида эътибор ва ишонч билан қарар эди. Ўзининг иши ҳамиша бошидан ошиб-тошиб ётганига қарамасдан, бирор ёшнинг асари матбуотда пайдо бўлиши билан уни, албатта, ўқиб чиқар эди. Ўқиб чиқардигани эмас, баъзан муаллифга хат йўллаб, унга далда берар ёки асарларида заиф ўринлар бўлса қойир эди, баъзан Ёзувчилар союзидаги йигинларда, ёшларнинг семинарларида улар ҳақида гапирарди. Табиийки, тажрибали улкан ёзувчининг бундай муносабати ёш ёзувчини рағбатлантирар, унга мадад бўлар ва жиддий ижодий ишларга бошлар эди. Абдулла Қаҳҳор бир қанча нутқларида ва мақолаларида 60-йилларнинг бошларида адабиётга кириб келган ёшларга жуда катта ишонч билдириб, келажакнинг улуг адабиётини шу ёшлар яратишини башорат қилган эди. Устоздан бундай ғамхўрлик кўрган ёшлар, табиийки, ўз қалбларида унга нисбатан муҳаббат ва эҳтиром туйғуларини ҳис қиладилар. Кутубхонада ёшларнинг китобларидаги бағишлов бир-бирига жуда ўхшаб кетади: уларнинг ҳаммасида устоз ёзувчига миннатдорлик туйғулари ифодаланган. Бир-биридан шу билан фарқ қиладики, уларнинг баъзилари дадилроқ оҳангда, баъзилари ўта тортинчоқлик билан, истиҳола билан ёзилган. Мана, дадилроқ ёзилган бағишлов: «Ҳурматли Абдулла ака! Шу ҳикоялардан биттаси сизга маъқул бўлса, ўзимни бахтли ҳисоблар эдим. Автор». Бу — Улмас Умарбеков. Эркин Воҳидов эса «Тонг нафаси» деб аталган биринчи китобини туҳфа қилар экан, иложи борича қисқа гапирнишга интиланган кўринади: «Ҳурматли устоз Абдулла Қаҳҳорга. Эркин. 20. V. 62». Абдулла Орипов ҳам мухтасарликда Эркиндан қолишмайди: «Ҳурматли устозга эҳтиром билан Орипов. 28. XII. 65».

Албатта, бу ёшларнинг қалбида Абдулла Қаҳҳор ҳақида айтадиган гапи кўп бўлган, лекин улар ҳам баландпарвоз гаплардан қочишган ва устоз қошидаги андиша уларни ортиқча гаплар айтишдан сақлаб турган.

Моҳир ёзувчи ва ажойиб инсон сифатида Абдулла

Қаҳҳор катта ҳурматга эга эди. Кутубхонадаги турли шахарлардан келган дастхатли китоблар бу фикрни тасдиқлайди. Бу китоблар ва улардаги бағишловларга қараб, Абдулла Қаҳҳорнинг бошқа қардош адабиётлар билан ижодий ҳамкорлиги ҳақида фикр юритиш мумкин. Уларда ҳатто адиб биографиясининг айрим лаҳзалари ҳам муҳрланиб қолган. Бу китоблар орасида атоқли туркман ёзувчиси Хидир Деряевнинг «Қисмат» трилогияси, Мухтор Аvezовнинг танланган асарлари, озарбойжон ёзувчилари Сулаймон Рустам, Маммад Раҳим, Габил Имамбердиев, Иса Маликзодаларнинг китоблари бор. Сулаймон Рустам бағишловни рус тилида ёзган, чунки у адибга рус тилидаги танланган асарларини тақдим этган: «На добрую память, замечательному писателю, хорошему другу Каххару». Қозоқ ёзувчиси Сейдил Талжанов Сакен Сайфуллин ҳақидаги китобини тақдим этар экан, Абдулла Қаҳҳор биографиясидаги айрим нуқталарни эслатади: «Родному брату по языку, товарищу по Среднеазиатскому университету и его Восточному факультету, другу и единомышленнику по перу — Абдулле Каххару — крупнейшему прозаику современности, дарю свою эту скромную повесть. Ваш Сейдил Талжанов. 25.V.62. Алма-ата».

Кутубхонада яна белорус ёзувчиси Янка Бриллининг, украин шоири М. Терещенконинг, яна украин ёзувчиси Иван Ленинг, чечен ёзувчиси Магомед Мусаевнинг дастхатли китоблари бор. Булар орасида Абдулла Қаҳҳор, айниқса, Иван Ле билан яқин ижодий алоқаларда бўлган. Маълумки, Иван Ле мутахассислигига кўра инженер-мелиоратор бўлиб, 20-йилларнинг охирида Ўзбекистонга келган ва қишлоқни коллективлаштириш ишларида фаол иштирок этган эди. Сўнгра у жонли таассуротлар асосида «Тоғлар орасида» деган романини ёзган ва унда Ўзбекистондаги кураш жараёнини маҳорат билан акс эттирган. Абдулла Қаҳҳор романини ўша пайтдаёқ ўзбек тилига таржима қилган ва асар ўзбек китобхоналари ўртасида катта қизиқиш билан кутиб олинган эди.

Украин адиби бағишловда шу ижодий ҳамкорликни эслатади ва ўзбек адибига миннатдорлик туйғуларини изҳор қилади. «Дорогому другу — брату Абдулле Каххару. Первому переводчику этой книги на узбекский язык, хорошему товарищу, выдающемуся писателю, драматургу с любовью и признательностью. 31. X. 54. Киев».

Бундай мисол икки миллат ўртасидаги дўстликнинг

нишонасигина эмас, балки миллий адабиётларнинг ҳам-корлиги аллақачон ҳаётга сингиб кетган ҳодиса экани-нинг ҳам ёрқин далилидир.

Ҳозирги замон рус ёзувчиларининг айрим вакиллари ҳам Абдулла Қаҳҳорни йирик санъаткор сифатида тан олган ва бағишловларида адибга энг яхши тилакларини изҳор қилиш билан бирга, унинг характеридаги баъзи бир муҳим сифатларини таъкидлашади. Лидия Бать китобларидан бирини «Ҳақиқат учун ташаккур» деган қисқа, лекин маънодор бағишлов билан совға қилган. Ўзбекистон ҳақида китоб ёзган Виктор Виткович ҳам адибнинг шу сифатини эслатади: «Абдулле Каххару — человеку, который умеет говорить правду в лицо, замечательному писателю. 25. VIII. 51. Москва».

Атоқли шоир ва мунаққид Л. Озеровнинг бағишлови ҳам ғоят диққатга сазовор. У адибга 1963 йилда нашр этилган «Шоирнинг меҳнати» деган китобини тақдим этар экан, унга: «Насрда шоир, моҳир уста» деб таъриф беради. Абдулла Қаҳҳорга яна А. И. Дементьев, П. Сажин, М. Никитин, Сергей Бородин, Леонид Ленч каби таниқли адиблар ва таржимонлар ҳам китобларини совға қилишган.

Дастхатлар... Уларнинг кўчилиги адибга нисбатан муҳаббат ва эҳтиром билан тепган қалбларнинг садосидир. Улар ҳаётнинг мушкул йўлларида, ижоднинг мураккаб сўқмоқларида адибга мадад бўлган, унинг ўзи ҳам, ижоди ҳам дўстларига, халқига, ватанига зарурлигидан гапирган.

Адиб кутубхонаси бўйлаб саёҳатимиз охирлаб ҳам қолди — сўнги манзилга етиб келдик. Сўнги манзил — эшикнинг рўпарасидаги жавон. Унга адибнинг асарлари териб қўйилган. Улар орасида Абдулла Қаҳҳор асарларининг ўзбекча нашрлари, рус ва қардош халқлар тилларида босилганлари. Чет элларда нашр қилинган асарлар ҳам шу жавонда. Улардан ташқари, бу жавонда Абдулла Қаҳҳор таҳриридан чиққан анча-мунча китоб бор. Бу жавондаги китобларни кўздан кечирганда яна бир карра бу улуг адибнинг ҳаёти тинимсиз меҳнат билан ўтганини ўйлайсиз, унинг ўзбек халқи маданиятига қўшган ҳиссасини яққолроқ тасаввур қиласиз. Айни чоқда, бу жавондаги китоблар кўпчиликка бир дунё ғурур бахш этади, чунки уларга қараб ўзбек адибининг шуҳрати қанчалар узоқларга тарқалганини, унинг асар-

лари фақат қардош республикаларда эмас, ватанимиз сарҳадлари оша кўпгина ажнабий мамлакатларда ҳам довруғ солганини билиб олиш мумкин.

Жавоннинг юқоридаги тоқчасига адибнинг Москвада рус тилида нашр қилинган китоблари терилган.

Абдулла Қаҳҳорнинг асарлари илгари ҳам рус тилига таржима қилинган, газета ва журналларда босилган, ҳатто айримлари китоб ҳолида ҳам нашр қилинган. Лекин шундоқ бўлса-да, Абдулла Қаҳҳор асарлари халқаро миқёсда асосан 1959 йилдан кейин кенг тарқала бошлади. Бунда, шубҳасиз «Синчалак» қиссасини катта маҳорат билан рус тилига таржима қилган атоқли ёзувчи К. М. Симоновнинг хизмати катта. «Синчалак» «Звезда Востока» ва «Знамя» журналларида босилгандан кейин, «Роман-газета» саҳифаларида эълон қилинди ва кейинги йиллар мобайнида қатор бошқа асарлари Москвада етти-саккиз марта нашр қилинди. Буларнинг бари Абдулла Қаҳҳор ҳаётлигида нашр қилинган, бинобарин, бу жавонга уларни адиб ўз кўли билан териб қўйган.

Адибнинг «Ўтмишдан эртақлар» қиссаси ҳам К. М. Симонов билан Қ. Ҳақимовлар таржимасида анча кенг тарқалди. Жавонда бу қиссанинг 1971 йилда «Дружба народов» журнали кутубхонасида ва 1978 йилда «Советский писатель» нашриётларида чоң этилган нусхалари бор.

Адибнинг 60 йиллик тўйи муносабати билан Москвадаги Давлат бадий адабиёти нашриёти унинг икки жилдлик танланган асарларини, икки-уч йил ўтгач эса, «Искусство» нашриёти Абдулла Қаҳҳор пьесаларини босиб чиқарган эди.

Юқорида номлари тилга олинган китобларнинг ўзиёқ бир нарсадан далолат бериб турибди: Абдулла Қаҳҳор — асарлари Москвада энг кўп босилган ўзбек ёзувчиларидан бири эди, унинг ижоди энг талабчан меъёрлар билан ўлчанганда ҳам дош бера оладиган сара ижод. Бу ҳақиқатни адиб асарларининг қардош халқлар ва ажнабий тиллардаги таржималари ҳам тўла тасдиқлайди. Жавонда «Синчалак»нинг булғор тилидаги (1961) ва румин тилидаги (1963) нашрлари бор. Булардан ташқари форс, араб, суахили, бенгал тилидаги чиқарилган тўпламлари борки, уларда Мухтор Аvezов, Берди Кербобоев, Чингиз Айтматов каби йирик сўз санъаткорлари билан бир қаторда Абдулла Қаҳҳор ҳи-

қоялари ҳам ўрин олган. Жавонда Абдулла Қаҳҳор асарлари кирган бундай коллектив тўпламлар анчагина.

Абдулла Қаҳҳорнинг қардош халқлар тилларида босилган китоблари ҳақидаги гапни украинча таржималаридан бошлаган маъқул. Украин тилида унинг китоблари кўп босилган. Жавонда 1959 йилда босилган «Қўшчинор чироқлари» ва ҳикояларидан ташкил топган китоб билан, 1974 йилда «Қардош адабиётлар кутубхонаси» сериясида эълон қилинган «Қўшчинор чироқлари» билан «Утмишдан эртақлар» қиссаси бор. Болтиқ бўйи республикаларида ҳам Абдулла Қаҳҳор ижодига қизиқиш катта бўлган — Латвияда ҳам, Литвада ҳам, Эстонияда ҳам «Синчалак» эълон қилинган, ҳатто бу қисса Латвияда икки марта босилган. Жавонда «Қўшчинор чироқлари»нинг озарбайжонча нашри ҳам, «Синчалак»нинг арманча таржимаси ҳам мавжуд. Бироқ, Абдулла Қаҳҳор асарларини қардош халқлардан қайси бири кўпроқ нашр этган, деб сўралса, бу саволга тожиклар деб жавоб бериш керак. Жавондан Абдулла Қаҳҳорнинг Душанбеда 1960 йилда босилган ҳикоялари, 1962 йилда Асрори таржимасида босилган «Синчалак» қиссаси, 1973 йилда чоп этилган «Утмишдан эртақлар» қиссаси (у 1984 йилда қайта нашр қилинган), ва ниҳоят, 1980 йилда эълон қилинган «Қиссалар ва ҳикоялар» тўпламлари ўрин олган. Бунинг бир сири бор, албатта. Абдулла Қаҳҳор асарларини тожик тилига таржима қилишда унинг умр йўлдоши, ёзувчи ва таржимон Кибриё Қаҳҳорованинг хизматлари катта. Тожик адабиётининг зўр билимдони, ҳозирги тожик тилини жуда теран ҳис қиладиган, ўзбек тилида ҳам, тожик тилида ҳам катта маҳорат билан қалам тебратадиган Кибриё Қаҳҳорова Абдулла Қаҳҳор ҳикоя ва қиссаларини тожик тилига ағдаришда катта жонбозлик кўрсатди. Бунда фақат бир нарсани таассуф билан қайд қилиш мумкинки, адибнинг ўзи тожик тилида босилган китобларининг кўпини кўрмай кетди. Урни келганда шуни ҳам айтиш керак: бу жавондаги китобларни тўплашда ҳам Кибриё опанинг хизматлари катта. У киши, айниқса, адибнинг вафотидан кейин унинг бошқа республикаларда, чет элларда чиққан асарларидан бохабар бўлиб турдилар, турли нашриётлар билан хат орқали алоқа боғлаб, чиққан китобларнинг баъзи бир нусхаларини йиғишга, эшик рўпарасидаги шу жавонга жамғаришга ҳаракат қилдилар. Лекин у кишининг ҳар қанча ҳаракатига қарамай, жавонни тўлдиришнинг иложи бўлмади. Гап шундаки,

Абдулла Қаҳҳор ижоди бўйича тузилган библиографик кўрсаткичларга қараб ҳукм қилса, адибнинг нашр этилган асарларини бир жонга жамғарса, оитта эмас, оир нечта жавонга жон бўлади. Кутубхонадаги жавонда Абдулла Қаҳҳор китобларининг ярми ҳам мавжуд эмас.

Ҳозир Абдулла Қаҳҳор асарларини узбек тилида бир неча жылдда нашр қилиш бўйича таъсиргарлик ишлари кетяпти. Шу муносабат билан адибнинг 30-йилларда нашр қилинган ilk асарларини, «Қишлоқ ҳукм остида» қиссасини, «Қотилнинг туғилиши» тўпламини кўриб чиқиш зарурияти туғилди. Буни қарангки, мазкур китоблар адибнинг кутубхонасида йўқ экан. Фақат бу икки китоб эмас, унинг «Йўллар» деб аталган нисбатан тўла ҳикоялар тўплами ҳам кутубхонада йўқ. Мен бунинг сабабини сўрасам, Қибриё опа: «Абдулла акангизнинг кўп китоблари эски уйда қолиб кетган», деб жавоб бердилар. Менимча, бу изоҳ масалага тўла равшанлик киритмайди, шекилли. Чунки кутубхонада адибнинг нисбатан кейин нашрдан чиққан китобларининг ҳам анча-мунчаси йўқ. Бир вақтлар «Шоҳи сўзана» чет элларда ҳам қўйилган эди. Унинг Хитойда қўйилгани ҳақидаги материаллар адибга юборилган ва унинг қўлига етиб келган эди. Мен «Шоҳи сўзана» саҳналари тасвирланган фотосурат ва тақриз босилган газетани ҳам кўрган эдим. Бироқ, кутубхонада буларнинг ҳеч қайсиси сақланиб қолган эмас. Қизиқ, ахир, ҳар қандай ёзувчи чет элларда ёхуд қардош республикаларда босилган асарларини қандайдир ички мамнуният билан йиғиб қўяди-ку! Бунинг айби йўқ-ку! Нима учун китобни яхши кўрадиган, унинг қадрига етадиган Абдулла Қаҳҳордай одам жаҳон классикларининг, рус классикларининг, қардош адабиётлар намояндаларининг, ўз ҳамкасбларининг асарларини тўплаган, жавонларга расамади билан териб қўйган-у, ўзиникини йиғмаган, саришталамаган, уларнинг тақдирига бефарқ қараган? Ҳатто, уйига келган, қўлида бор китобларининг ҳам кутубхонада сақланиб қолишига эътибор қилмаган. Мен бунинг бош сабабини Абдулла Қаҳҳорнинг камтарлигида, камсуқумлигида кўрдим. Унинг бу хислати менга Н. А. Добролюбовнинг бир хислатини эслатди. Буюк мунаққид тўрт йиллик ижоди давомида бутун Россиянинг эътиборини жалб қилган уч юздан ортиқ мақола эълон қилган-у, уларнинг биронтасига ўзининг фамилияси билан имзо чеккан эмас. У буни цензурага чап бериш мақсадидагина қилмаган, албатта. Бунинг сабаби шу бўлса ке-

ракки, Добролюбов номи чиқишидан кўра мақолаларнинг теранроқ ва таъсирчанроқ бўлишини кўпроқ ўйлаган. Икки буюк ижодкор характеридаги ана шу яқинлик ҳақида ўйлар эканман, айрим ёшларимизда намоён бўлаётган баъзи бир нохуш сифатлар, янада аниқроқ антганда, шуҳратпарастлик касалининг хуружлари эсга тушади. Йўқ, мен ҳамма ижодкор ёшларни айбламоқчи эмасман. Аксинча, мен бугун ёшларимиз ижодини қувониб кузатиб боряпман, улардаги ғоявий соғломлик, чинакам халқчилликка интилиш, турмушни, одамлар характери яхши билиш, сўзга, ёзувчилик касбига ҳалол муносабат ҳаммамизни қувонтиради ва адабиётимиз истиқболга умид билан қарашга ундайди. Бироқ уларнинг орасида шундайлар ҳам борки, бир-иккита асар чиқаришга улгурмай, ўзларини даҳо ижодкор деб ҳисоблай бошлайдилар, ҳамманинг ўзларига қўл қовуштириб салом беришини, йўлларига ноёндоз тўшадини, ҳар қадамда қарсақлар билан қарши олиб, гулдасталар билан кузатиб қолишларини истайди. Бу хавfli касал — шуҳратпарастлик касали одамнинг истеъдодини кемирадиган занг. Бу иллат ёш ижодкорни субутсиз ва маслаксиз бир нарсага айлантириб қўйиши ҳеч гал эмас.

Абдулла Қаҳҳор ўзига бино қўйган одам эмасди. У китобларини томоша қилиб ўтириб, «Хўб қойил қилиб қўйганман-да!» деган фикрни бирон марта хаёлидан ўтказмаган бўлса керак. Шунинг учун ҳам ўзининг китобларига мундоқроқ қараган, уларнинг кетидан излаб юрган эмас, биттасини қўймай йиғиш пайига тушмаган. Мен бунини юқорида Абдулла Қаҳҳорнинг камсуқумлигига йўйдим. Камсуқум эдими у? Камтар эдими? Мен бу муаммони ҳам кўп ўйлаганман. Албатта, Абдулла Қаҳҳорнинг камтарлиги ўзига хос характерга эга. Аслини олганда, у жуда ғурури баланд одам эди. У адабиётни муқаддас деб билар, ёзувчилик касбини энг улуғ касблардан деб ҳисоблар ва ўзининг шу касбга дахлдорлигидан чексиз ифтихор қилар эди. Ундаги ғурур бир жиҳатдан шунга бориб тақаларди. У ўзининг инсонлик шаъни-шавкатини жуда улуғ деб билар, уни ҳамиша пок сақлашга, ҳар қандай доғлардан, нуқсонлардан холи сақлашга уринар эди. Одамлик қадр-қимматини юксак тутган одамнинг эса ғурури баланд бўлади. Ғурурининг баландлиги уни ҳар қандай бачканаликдан, майдаликдан юқори сақларди. Айни чоқда, у ўз шахсиятини сира биринчи ўринга қўймас, ўзлигини пеш қилмас эди. Мен

Ўн йил давомида бирон марта Абдулла аканинг жойининг тўрини эгаллашга ҳаракат қилганини билмайман. У ифтихор билан «адабиёт атомдан кучли» деган ҳикматни айтган экан, буни ўзининг асарларини эмас, умуман, адабиётни, ҳамкасблари яратган буюк асарларни кўзда тутиб айтган, Абдулла аканинг камтарлиги ўзига хос эди, деганимда шунинг назарда тутган эдим. Абдулла аканинг эшик рўпарасидаги жавонга териб қўйилган китобларига қараб ўтириб, шундай фикрлар хаёлимдан ўтди.

* * *

Адибнинг кутубхонаси... Бунда ҳар бир китобда адиб қўлининг тафти ҳали совимагандай. Китобларнинг саҳифаларида унинг иссиқ нафаси муҳрланиб қолгандай. Бу муқаддас даргоҳга кирган одам адибнинг китоблари билан танишиб, унинг ўзи билан суҳбатлашгандай, ижодкорнинг азиз сиймосини яна бир бор кўргандай бўлади. Унинг назарида улуғ адиб мийғида ним кулги билан, кўзлари маънодор чақнаб, «Қамолотнинг чеки йўқ, фақат шошилининг, фурсатни бой бериб қўйманг» деяётгандай бўлади.

1986.

«ГУРУҒЛИ» БАҲОНАСИДА

Урушдан аввал лотин алифбосида чоп этилган қалин муқовали бу семиз китоб кутубхонадаги энг ардоқли китоблардан. Ҳар гал уни кўрганимда бувим — керагида уришиб-сўкиб, қаттиқ тергаб, «шапшак» бўлиб кетишимга йўл қўймаган, керагида ширин гаплар билан тарбиялаб, мени «одам» қилган бувижоним кўз ўнгимда гавдаланади. Туркман тилидаги бу китобни бошдан оёқ бувим билан бирга ўқиб чиққан эдик, тўғрироғи, мен туркманча сўзларни ақлим етганича ўзбекчалаштириб ўқиган, бувим эса майда-чуйда ишларини йиғиштириб қўйиб, жон қулоғи билан тинглаган эдилар. Бу гапларни ўқиб, сиз ҳойнаҳой «мақтанчоқлик ҳам эвида-да! Йўрғакдан чиқмасданоқ туркманчани ҳам ўзлаштирган эканлар-да!» деб энсангиз қотаётган бўлиши мумкин. Йўқ, гапимга ишонаверинг, мен мақтанмоқчи эмасман. Мен ўша кезларда, албатта, туркман тилини билмас эдим. Ҳозир ҳам билмайман. Лекин бувим иккимиз бу китобни ўқиб чиққанимиз

рост. Келинг, яхшиси, ҳаммасини бир бошдан гапириб берай.

«Гўрўғли» китобини харид қилганимда, адашмасам, 14—15 ёшларда эдим. Уша пайтларда қўлим бўшаб қолди дегунча ё ўзим, ё биронта ўртоғим билан янги шаҳарга сафарга чиқар эдик. Бу сафаримиз ҳам зиёрат, ҳам тижорат қабилида бўларди. Йўл-йўлакай кўча-кўйини томоша қилиб, кўнгил ёзиб, ўнг келса, кино-пинога тушиб, бир йўла китоб магазинига ҳам кириб келардик. Марказий китоб дўконида ўзбек китоблари бўлимида ишлайдиган одам бизни ҳамиша очиқ чеҳра билан кутиб олар, қандай янгиликлар чиққанини, қайси китоб қандай мавзуда эканини, уни харид қилсак, бизга қандай нафи тегишини эринмай гапириб берарди. Албатта, кўпинча, янги китоблар ҳар қанча яхши бўлмасин, уни харид қилишга пулимиз бўлмасди. Бундай пайтларда анча руҳимиз тушиб, юввош тортиб қолардик. Китобфуруш амаки эса ҳар гал бирор йўл билан кўнглимизни кўтариб чиқариб юборарди. Бир куни у «уйда ўқиб чиққан китобларинг бўлса, майли, олиб кел, мен уларнинг ўрнига янгиларидан бераман» деди. Мен шундай қилдим. Шу йўл билан анча вақтгача янги китоблардан баҳраманд бўлдим. Кейин йиллар ўтиб, билдимки, бу иш совет савдосининг қондаларига сира тўғри келмас экан. Нима учун ўша китобфуруш бунақа қилган экан — ҳанузга қадар билмайман. Лекин буни билмасам-да, ҳатто у кишининг исми-шарифидан беҳабар бўлсам-да, унинг сиймоси хотирамда муҳрланиб қолган. Бу ажойиб одамни ҳозирча чин юракдан ҳурмат билан эслаб юраман.

Китоб дўконига навбатдаги сафарлардан бирида пештахтадаги «Гўрўғли» деган китоб кўзимга оловдай кўриниб кетди. Сабабки, урушдан кейинги йилларда «Алпомиш», «Малика айёр», «Равшан», «Балогардон», «Хушкелди» каби беш-олтита халқ достони босилиб чиққан эди. Мен уларни ўқиб чиқиб, халқ дostonларини жон-дилимдан яхши кўриб қолгандим ва китоб дўконларидан янгиларини қидирадиган бўлиб қолгандим. Шунинг учун «Гўрўғли» кўзимга оловдай кўриниб кетди. Уни кўриб, варақлай бошладим. Варақлай бошладиму, тарвузим қўлтиғимдан тушди. Унинг нархини кўргандан кейин эса бутунлай хафсалам пир бўлди. Китобфуруш амаки дарров аҳволимни тушунди:

— Яхши китоб. Туркманча бўлса ҳеч нарса қилмайди. Туркман тили ўзбек тилига жуда яқин. Уни тушун-

моқ учун луғат керак эмас. Нархи масаласига келсак, уни қиммат дема. Китоб ҳеч қачон қиммат бўлмайди. Мана, мени айтди дерсан, йиллар ўтиб бу китобнинг қиммати ортса ортадики, сира камаймайди. Пулинг ўзинг билан кетади.

Бу одамнинг гаплари тўғри чиқди. Ҳақиқатан ҳам, бугун ўша «Гўрўғли» ноёб китоб бўлиб қолган — му-тахассислар уни жуда катта пулга сотиб олиши мумкин. «Гўрўғли» мисолида мен бир мақолда ифодаланган ҳақиқатнинг чинлигига амин бўлдим:

Асал айнимайди, китоб эскимайди.

Китобнинг туркманчалигидан хавотир олганим ҳам беҳуда экан — унинг деярлик ҳаммасини бемалол, луғатсиз тушундим. Ҳатто шу баҳона туркман китобларини ҳам харид қила бошладим. Матожи, Сенди, Зелилий, Муллонафас, Камина каби шоирларнинг китоблари шу йўл билан бизни кига келиб қолган. Уларда тасвирланган айрим воқеалар ҳозирга қадар эсимда. Мана, улардан бири: Камина кўпгина туркман шоирлари каби мадрасани Хевада ўқиган экан. Бу ерда унинг бир кўзи кўр мулла ошнаси бор экан. Бир куни Камина уни кўргани келса, мулла одамлар ўртасида Каминани масхара қилипти:

— Ҳа, галбмисиз?

Туркманча ва хоразмча талаффузда бу «келдингизми» деган маънони билдиради экан. Лекин араб тилида «галб» дегани «ит»ни англатар экан. Ҳажвиёт бобида донг чиқарган Камина ҳозиржавоблик билан депти:

— Сизни бир кўрсак деб келиб эдик.

Бундаги сўз ўйинига эътибор беринг — бу иборанинг «сизни бир кўр ит деб келдик» деган маъноси ҳам бор.

Хуллас, «Гўрўғли» китоби туфайли анча-мунча туркман шоирларининг асарлари билан ҳам яқиндан таниш бўлиб олдим. Лекин бу гал мен бу улуғ китобнинг бит-мас-туганмас фазилатлари ҳақида, юксак санъати, кишини тўлқинлантирадиган жиҳатлари тўғрисида гапир-моқчи эмасман, балки «Гўрўғли» баҳонасида бувим тўғрисида ҳикоя қилиб бермоқчиман.

Шундай қилиб, бир неча кун давомида уйимизда «Гўрўғли»хонлик давом этди. Бизда Гўрўғли ҳақидаги асарлар қирқта дostonни ташкил қилади. Туркманларда унинг туғилишидан бошлаб вафотига қадар бутун ҳаёти ўн иккита асарда ифодаланиб, шу биргина китобга жо қилинган экан. Бувим буларнинг барини ўзича

шарҳлаб, ўзича завқланиб, шунақа эътибор билан эшитдики, қўяверасиз. Афтидан, бувим болалигидами ёхуд кейинроқми бу халқ қаҳрамони ҳақидаги эртак ёки достонларни эшитган бўлсалар керак, чунки уни «Гўр-ўғли — султон» деган ном билан атар эдилар ва унинг Ғиркўк оти, хотинлари Мисқолпари ва Юнуспари, ўғиллари Авазхон билан Ҳасанхонга алоқадор саволларни кўп берардилар. Табиийки, мен уларнинг ҳаммасига ҳам жавоб топиб беролмасдим, лекин бувимнинг бу қизиқишига, ҳар қандай майда тафсилотларни ҳам билиб олишга интилишига ҳайрон қолардим.

Бувим китоб ўқитиб эшитишгина эмас, театр томошаларини кўришни ҳам ёқтирардилар. Уйимиз Ҳамза театрига яқин, билмадим — шунинг учунми ё бошқа бирон сабабданми — «театрда янги томоша қўйилипти» деб эшитишлари билан ё аямни, ё мени қисташга тушардилар. Томошани кўриб келгандан кейин эса анчагача уни «тахлил» қилиб юрардилар: «Ҳабаш ўлгур гулдай хотинини ўлдириб қўйди-я! Жиндай шошмаганида ҳамма сир очиларди-ку! Ҳовлиқмай ўл!» Ёки: «Кўзинг дўлаймай қиронга учрагур Чингиз бунча қонхўр бўлмаса! Жалолиддиндай йигитга кун бермади-я!»

Йиллар ўтган сари у кишининг санъат ва адабиётга ишқибозликларини кўриб, таажжубим ортгандан ортиб борди. Ахир, таажжубланмай бўлармиди? Бувим умрида мактаб юзини кўрмаган, алифдан калтакни ажратолмайдиган, ғирт саводсиз, оми бир аёл эди. Уқиш бир ёқда турсин, ҳисобни ҳам зўрға элликкача эплардилар, холос, ундан нарийғини «уч йигирма», «тўрт йигирма» деб ҳисоблардилар. Соатни ҳам тузукроқ билмасдилар. Бир кун уйга ярим кечадан ошганда қайтдим. Ҳовлининг гувала деворида жиндай нураган жойи бор эди — уйдагиларни уйғотиб юбормаслик учун астагина девордан ошиб, ёғоч сўри устига солиб қўйилган ўринга кирдим. Бувим уйғоқ эканлар.

— Қаёқларда дайдиб юрибсан, жувонмарг? Соат неча бўлди?

— Ун икки бўлди, бувижон, — дедим гуноҳкорона оҳангда.

— Ун икки?! Ун иккини боғлаб қўйиптими? Ун бўлди, ярамас, ўн!

Гап қайтармай ўзимни ухлаганга солдим.

Бувим китобга ёки театр томошаларига ҳар қанча қизиқмасин, невараларига эртагу ривоятлар айтиб бермас эдилар. Фақат у киши мақолга уста эдилар, мақол-

ни ҳам деҳқончасига яланғоч қилиб айтаверардилар. Умуман, жаҳллари чиққанда оғизларидан шалоқ сўкишлар ҳам чиқиб кетарди.

Бувим бизга нафақат эртагу ривоятлар айтиб бермас, балки ўзларининг ҳаёт йўлларини, бошларидан кечган турли воқеаларни ҳам бир бошдан гапириб берган эмаслар. Фақат у кишининг ҳар хил муносабат билан айтган узук-юлуқ гапларидан ҳаётларининг баъзи қирраларидан тасаввур ҳосил қилганман.

Қўқоннинг биқинида Яйпанга кетаверишда Охунқайнар деган кичикроқ бир қишлоқ бор. Қишлоқ ўзининг булоқлари билан донг чиқарган. Бири кичик, бири катта, бири совуқ, бири иссиқ беш-олтита булоқ ёнма-ён жойлашган. Уларнинг биттаси сарҳовуздай келади, суви шунақа шиддат билан вақирлаб қайнайдики, ёнида турган одамнинг ваҳми келади. Булоқларнинг баъзилари шифобахш — шунинг учун бу ер зиёратгоҳга айланган, айниқса, ёз ва куз фаслларида одам гавжум, ҳақиқий сайллар бўлади. Бувим шу қишлоқда туғилиб ўсган, аммо у кишининг ота-оналари ким бўлган, қанақа турмуш кечиришган — буни билмайман. Бувим бу қишлоқдан қачон бош олиб чиқиб кетгани ҳам менга аён эмас. Ҳар ҳолда, бу воқеа 20-йилларнинг ўрталарида рўй берган бўлиши мумкин. Бувимни Сирожиддин деган одамга узатишган экан. У киши анча машҳур полвон бўлган экан. Бобом билан довлашгани ҳар хил полвонлар келиб турар экан. Бир куни зўрроқ бир полвон келипти-ю, бувам ундан енгилпти. Шу кўйи ўзларига келмаптилар. Йиқитган полвон икки тирсаги билан бувамнинг кўкрагини қаттиқ қисиб қўйиб, анча зиён етказган экан. Бувам бир қанча вақт тўшақда ётиб, дунёдан кўз юмиптилар.

Бувим ҳали бўй етмаган бир қизу, бир ўғил билан қолиптилар. Қишлоқда бувимнинг қариндош-уруғлари кўп бўлганми-йўқми — буни ҳам аниқ билмайман. Лекин бувим битта укаси ҳақида бир-икки гапириб берганлар. Бувим бева қолганидан кейин укаси у кишининг хolidан хабар олиб турган бўлса керакки, бу оиладаги ҳамма ишлар рисоладагидек бўлмоғи учун ўзини масъул ҳисоблаган кўринади. Кунлардан бирида бувим укасига қишлоқ қизларининг сайлга бормоқчи эканини, аямнинг ҳам қизлар билан бориб келгани маъқул эканини айтипти. Укаси «қиз бола сайлда нима қилади, ўтирсин уйда» деб жеркиб берипти. Лекин бувим «қизим жуда сиқилиб кетган, жиндай яйраб келар»

деган умидда рухсат бериптилар. Қизлар сайлдан қайтгандан кейин эса баджаҳл тоға «сайлга борган оёқларинг шуми?» дея аямнинг тўғиқларини теша билан уриб синдирган экан. Шундан кейин бувим укаси билан юзкўрмас бўлиб кетишган.

Орадан ўттиз йиллар ўтгач, бу фожиа анча унут бўлиб, доғлари юракдан ўчиб кетгач, тоғам Тошкентга, бизникига келиб, бош эгиб кечирим сўраган эди. Биз у кишининг иззатини жойига қўйиб кутиб олдик, уч-тўрт кун меҳмон қилиб, яна кузатиб қўйдик. Лекин бувим туғишган укаси билан бир оғиз ҳам гаплашмади.

Ўшанда бувим қишлоқдан бош олиб чиқиб кетиб, икки бола билан Кўқонга келиб қолганлар. Бироқ Қўқондаги турмушдан ҳам тузукроқ рўшнолик кўрган эмаслар. Аям тузалиб улгурмай, бувимнинг ўғли — Рўзмат тоғамнинг машмашалари бошланган. Тоғам отасиз ўсгани сабабли — безорилик йўлига кириб кетган ва кисавурларга қўшилиб, неча йиллар мобайнида онани кўйдириб адои-тамом қилган. Бувим шўрлик ёлғиз ўғлининг тепасида ҳарчанд гирдикапалак бўлиб жон кўйдирмасин, тоғам тез-тез уйдан қочиб кетар ва уч-тўрт ойлаб ундан дом-дарак бўлмас эди. Бувимнинг суриштирмаган жойи, сўрамаган одами қолмас, ниҳоят, излай-излай, унинг аллақайси ўғрилар тўдасига қўшилиб кетганидан хабар топар, кейин бу тўда тупканинг тагида бўлса ҳамки, топиб бориб, тоғамни ажратиб олиб келарди. Тоғам сочлари ўсиб кетган, башараларини қасмоқ босган, усти-боши кир, одам қараб бўлмайдиган бир аҳволда уйга кириб келарди. Бувим уни ювиб-тараб, сочларини олдириб, тоза кийимлар кийдириб, қоғонини тўйгазиб, одам ҳолига келтирар эди. Аммо бирикки ой ўтмай, машмаша бошидан бошланар, тоғам яна ғойиб бўлиб қолар, бувимнинг оху фиғони яна оламни тутарди. Ниҳоят, армия ёшига етганда тоғамни ҳарбий хизматга чақирдилар, уруш бошлангандан кейин эса ўшанақаси урушга кетди, уруш охирида қаттиқ жароҳатланиб, ногирон бўлиб қайтди. Кейин тоғам уйланди, рўзғор қилди, икки фарзанд кўрди. Шундан кейингина бувимнинг дарди бироз пасайгандек бўлди.

Бундай оғир кўргиликлар, тақдирнинг аёвсиз зарбалари ҳар қандай одамнинг ҳам қаддини букиб, фақат юзида ажинларгина эмас, юрагида кўзга кўринмас чандиқлар ҳам қолдириши табиий. Одам умидсизланиши, асаблари қақшаши, юраги торлашиб, ҳаммага заҳарини сочадиган бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Албатта, бу-

вим ҳам бундан бутунлай бенасиб қолган эмас. Лекин шу билан бирга, мен бувимнинг бирор марта биздан — невараларидан аламини олганини, бизга заҳар сочганини, беҳуда уришганини билмайман. Тўғри, шўхлик қилсак, бемаъни ишлар қилсак, бувим бизни қаттиқ койир, ўрни келганда, қарғишларни ҳам аяб ўтирмасди. Мабодо каттароқ гуноҳ қилиб қўйсак, кучлари етмаслигига кўзлари етса, пўписага ўтардилар:

— Ҳали аянг келсин, ҳаммасини айтиб бераман. Бир таъзирингни берсин. Ушанда кўрасан...

Кечкурун аям ишдан келарди, овқатланиб бўлмасларидан бувим дийдосини бошларди:

— Уғлингни тийиб оласанми, йўқми? Улар бўлсам, ўлиб бўлдим. Бирор очиқ мозор йўқки, унинг дастидан ўша ёққа кетсам...

Табийки, аям бир пастда тутоқиб кетар ва бизга «тарбия» беришни бошларди. Баъзан овозлар кўтарилиб, болаҳонадор сўкишлар янграр, жиддий таҳдидлар ва дўқлар устмизга ёғиларди. Улар бир оз меъёрдан ошиб кетганини сезган бувим яна ўзи жонимизга оро кирарди:

— Бўлди-да энди! Ҳадеб уришаверасанми?! Эзилиб кетди-ку бола бечора! Ҳе, бола боқмай ўл!

Бувимнинг бунақа аралашувидан кейин бизнинг бошимизда данак чақилиши тўхтаб, она-бола ўртасида даҳанаки «жанг» бошланарди.

Бувим жаҳли тез, қаҳри қаттиқдай кўрингани билан аслида кўнгли кенг, меҳрга, муҳаббатга тўла эди, у кишининг бизга муҳаббати ҳамиша ўзига хос тарзда намоён бўларди. Масалан, Тошкентга кўчиб келиб, мен мактабга кирганимдан кейин бувим ҳам мактабга серқатнов бўлиб қолдилар. Уйда ҳар кун дарсни тайёрлаганимни суриштирардилар, бирор дарсни ўқимаган бўлсам, ўтқазиб қўйиб ўқитардилар. Уйда тергаганлари етмасдан ҳар ўн-ўн беш кунда бир марта мактабга бориб, кураторга ёхуд илмий мудирга учраб, менинг ўқишиму ахлоқимни икир-чикиригача текшириб келардилар. Илмий мудиримиз Қудрат Аҳмедов бувимга байни ўғилдек бўлиб қолган, у киши билан менга ва оиламизга тегишли ҳар қандай гапни ошкора гаплашаверар эдилар. Қудрат ака ҳам бувимнинг феълени тушуниб қолганидан у кишига бирда ҳазил, бирда жиддий муомала қилар эдилар. Икки томонлама қаттиқ таъқиб остида бўлганиндан кейин унча-мунча шўхликларни ҳам қилолмай қолар экансан. Дарслар биринчи сме-

нада бўлар, баъзан китоб ўқиб ё дарс тайёрлаб кеч ётадиган бўлиб қолсам, вақтлироқ уйғотиб қўйишни бувимдан илтимос қилардим. Эрталаб тонг отиб, атроф ёришиши билан бувим тепамга келадилар, кўрпани очиб елкамдан туртадилар:

— Қани, турақол, улим. Айтган вақтинг бўлди. Тур. Кўзингни оч. Кеч қоласан.

Мен, албатта, кўрпани бошимга буркаб олиб ухлашда давом этардим.

— Тур деяпман! Қанақа боласан, ахир! Пешин бўлаяпти-ку!

Бувимнинг дағдағаси кучайган сари менинг ҳам кўрслигим қайнаб тошарди.

— Кўясизми, йўқми? Бирпас ухлай, тураман.

Жиғи-бийрон бўлиб, мени турғизолмагач, бувим тўпини бутунлай тескари кийиб оларди:

— Э, бор-е! Турмасанг турмай ўл-а! Менга нима? Кеч қоладиган, гап эшитадиган сен экансан! Билганингни қилмайсанми? Энди яна уйғот деб кўргини! Уйғотиб бўпман, жувонмарг.

Яна нималарнидир зарда билан гўлдирай-гўлдирай хонадан чиқиб кетарди. Мен тўйиб ухлайдиган бўлдим энди, деб мацца қилишга улгурмай, бувим яна хонага кириб келардилар:

— Болам, кўп гапиртирма, турақол! Чойингни дамлаб қўйдим. Жон болам, тур, ювиниб-нетиб, чойингни ич. Кечикмай ўқишингга борақол!

Аям эрта кетиб, кеч келардилар. Биз — болалар уззукун бувимнинг қарамоғида қолардик. Бувим нафақат ўқишимизу дарс тайёрлашимизга, балки усти-бошимизу иссиқ-совуғимизга ҳам қараб турардилар. Уруш пайтлари овқат масаллиқларидан, нондан жуда қийналганмиз. Лекин бувим бирор куни бизни иссиқ овқатсиз қолдирганини эслолмайман. Нималарнидир арчир, тўғрар, жиз-биз қилар, жуда бўлмаганда, лавлаги қайнатиб бериб, нафсимизни қондирарди. Бувим овқатни еб бўлмагунимизча назорат қилиб турардилар. Ёнимизда бирон ўртоғимиз бўлса, бизга қараб, «ол, лалайиб ўтирма, ўртоғинг еб қўяди ҳаммасини» деб қистар эдилар. Ўртоғимизнинг ўзига овқат алоҳида сузилган бўлса, уни ҳам қистар эдилар: «Олинг, ҳаммасини еб қўйинг, сиздан қолганини ким ейди?» Биз хижолатга тушиб, «бувижон, нега ундай дейсиз. Ахир, ўртоғим бу ерга овқат егани келмаган-ку! Гапингизни эшитиб, хафа бўлмайдами?» дердик. Бувим эса гўё ҳеч

нарса бўлмагандек, «нима бўпти, тўғриси айтяпманда! Нимасига хафа бўлади?» деб пинагини бузмас эди. Масаллиқ бемалол бўлса, бувим яйраб-ййраб овқат қилар ва қилган овқатларининг ҳаммаси ҳам ширин бўларди. Бувим айниқса, паловни ўхшатар эдилар. Гуручлари дона-дона, олтиндай тобланиб ўйнаб турарди, пишмай ҳам қолмаган, эзилиб ҳам кетмаган, бирам хушбўй. Хуллас, еб тўймайсиз.

Бувимнинг менга сингган хизматлари айтган билан тамом бўлмайди. Лекин яна бир воқеани эслаб ўтмасам сира бўлмас.

1951 йилнинг ёзида университетни тугатдик. Эркин Юсунов, Музаффар Хайруллаев, Маҳаммад Воҳидов, Убайдулла Бозоров каби дўстларим Москвага аспирантурага кетадиган бўлишди. Мен оилавий шароитимни рўқач қилиб, шу ерда қоладиган бўлдим. Август ойининг ўрталарида ҳовлида гаплашиб ўтирар эканмиз, тўсатдан бувим сўраб қолди:

— Ўртоқларинг Масковга кетяптими?

— Ҳа.

— Сен-чи?

— Ўзингиз биласиз-ку! Мен кетиб қолсам, оилага ким қарайди?

— Нималар деяпсан! Эркин Масковда ўқийди-ю, сен Тошкентда ўқийсанми? Сенинг Эркиндан қаеринг кам? Йўқ, сен ҳам борасан! Хотининг билан қизингга ўзим қараб тураман. Сен сира ҳам хаёлингга бўлмай, яхшилаб ўқиб келавер.

Бувимнинг гапи билан эртасига тегишли ташкилотларга учрадим ва августнинг охирида Москвага жўнадим. У ерда уч ярим йил Жаҳон адабиёти институтининг тупроғини яладим. Ёмон бўлмади, шекилли.

Ана шунақа! Ўқимаган, оми, аммо қалби меҳрга тўлиқ оддий қишлоқ аёли менинг одам бўлиб етишишимда катта роль ўйнаган. Шунинг учун у кишининг ёрқин сиймоси бир умрга қалбимга муҳрланиб қолган.

«ҚУТЛУҒ ҚОН»НИНГ ШАРОФАТИ

Китобларим орасида «Қутлуғ қон» романининг лотинча ёзувда босилган биринчи нашри бор. Муқовада бир қўлини кўксига қўйиб, иккинчи қўлини мушт қилиб осмонга ўқталиб турган қариянинг суврати. Бу қалин китоб уйимизга келганига салкам олтмиш йил бўлди. Бу муддат ичида китоб ҳам менга ўхшаб қари-

ди — варақлари титилиб кетди, қоғози ўнғиб сарғайди, салга йиртиладиган бўлиб қолди, янгилгида атласдек товланадиган коленкор муқова хира тортиб, ҳар хил доғлар билан қопланди. Бироқ, олтмиш йил аввал бу китоб юрагимда ёққан олов ҳали сўнгани йўқ. Ҳар гал китобни қўлга олсам, бу олов янгидан ёлқинланади, уни ўқиганда қалбимда чарх урган ҳислар яна вужудимни чулғаб олаётгандай бўлади. «Қутлуғ қон» мен ўқиган ўзбек романларининг биринчиси эди. Адабиётнинг алифини шу романдан ўқиганман.

«Қутлуғ қон»ни 5-синфда ўқиб юрган кезларимда— 1941 йилнинг 1 майида сотиб олгандим. Бу кунни аниқ эслаб қолганимнинг боиси бор, албатта. Воқеа бундай бўлган эди:

1941 йилнинг кўкламида Тошкент мактабларининг баъзиларида «Ёш армиячилар» отрядлари тузилди. Уларга юқори синф ўқувчилари орасидан яхши ўқийдиган, жисмонан бақувват болалар танлаб олинарди. Албатта, бизнинг синфдан ҳеч кимни олишмади. Лекин синфимиздаги болалар ҳар нарсага кўниб индамай кетаверадиган анойилардан эмас эдик. Уша кезларда замонанинг зайли биланми, кўрган киноларнинг таъсириданми ёхуд болалигимизга борибми, «уруш-уруш» ўйнашни жуда яхши кўрардик. «Қизиллар» билан «оқлар» ўртасидаги шиддатли «жанглар»да биронтамининг бурнимиз қонамаган, лунжимиз шишмаган, кўйлагимиз ситилмаган кун камдан-кам бўларди. Кўпчилигимиз катта бўлганда ҳарбий бўлишни, ҳарбий бўлганда ҳам, албатта, маршал бўлишни орзу қилардик. Фақат, Пўписгина ўзидан маршал чиқишига кўзи етмасди, шекилли, баъзан бўйинини қисиб, хўрсиниб гапириб қўярди:

— Ворошиловнинг оти бўлсам ҳам майли эди. Жангда шамолдек чопардим. Оқларнинг генералини тепиб, жойида абжақ қилардим...

Шундоқ бўлгандан кейин отрядга кирмаслигимиз мумкинмиди? 5—6 та бола директорга хиралик қилиб юриб, отрядга ёзилиб олдик.

Отряд ҳар куни машқ қиларди. Баъзи кунлар сафда юришни ўргансак, баъзи кунлар найзабозлик жанглари бўларди. Машқимиз бир оз қиёмига етгач, шаҳар ташқарисига чиқиб, росмана жанг ҳам қилиб қайтдик.

Бу орада май байрами ҳам яқинлашиб қолди. «Ёш армиячилар»га ҳарбий форма бериладиган бўлди. Уйдан пул келтириб, уни олдик. Форма анча-мунча чирой-

ли эди: ҳаммамизда бир хил қора шим, оқинш-қўкимтир кўйлак, ёқада ҳарбийларникадақа қизил петлица, бошда учувчилар киядиган пилотка. Формани кийиб, саф тортиб Қизил майдон сари борар эканмиз, одамлар, айниқса, ўзимизга тенгқур болалар ҳавас билан қарашади. Ўзимиз ҳам салобатлик бўлиб кетгандик, гурс-гурс қадамларимиздан кўчалар ларзага келгандек бўларди. Кўнгилда бир дунё қувонч ва гурур билан ҳарбийчасига шахдам қадам ташлаб, честь бериб, Қизил майдондан ўтдик.

Намойишдан кейин ҳаммамизга жавоб тегди. Болалар билан бирга Навоий кўчаси бўйлаб уйга йўл олдик.

У пайтларда Навоий кўчаси ҳозиргидек муҳташам эмас эди. Ҳадрадан Ўрдагача уч-тўрттагина янги қурилган баланд иморат бўлиб, қолган биноларнинг кўнчилиги эски, пачоқ ва япасқи эди. Кўримсизлиги устига кўча анча тор, ўйдим-чуқурлар сероб эди. Шундай бўлса ҳам байрам кунлари бу кўчада сайр қилишни яхши кўрардик, айниқса, Шайхонтаҳурга бир кириб чиқмасак, кўнгил таскин топмасди. Шайхонтаҳур Навоий кўчасидаги энг обод, энг баҳаво, энг гавжум гузар эди. Киностудиянинг турманикига ўхшаш баланд деворига туташган ҳарсанг зиналардан кўтарилиб, залворли ўймакор дарвозадан ичкарига кирасизу кўз ўнгингизда олақуроқ сайлгоҳ намоен бўлади. Бир томонда чойхўрлар тўлиб тошган чойхоналар, тўрқовоққа солиб илиб қўйилган беданалар бири олиб—бири қўйиб сайраб турипти. Чойхоналар қаторида димоғни қичитиб, иштаҳани қўзғайдиган ҳид аңқитиб турган ошхоналар, яна бир томонда ҳар хил майда-йирик дўкону дўкончалар, нарироқда гирдида анвойи гуллар очилиб ётган каттагина чорбурчак ҳовуз, унинг қаршисида олағовур бозорча — Найзонгул деган кўзбоғлағич атрофидаги томошабинларни анграйтириб ҳунарини намойиш қилади, ҳолвапазлар, қандолатфурушлар, новвойлар бири биридан ўтказиб молини мақтайди. Қўйингчи, ёнида ҳайитлик тангасини жиринглашиб, бу ерга келган ҳар қандай бола ҳам кўзи ўйнаб, ақли шошиб, оғзи очилиб қолади.

Биз ҳам ҳайитлигимизни мириқиб харжлаш учун Шайхонтаҳурга бурилдик. Бироқ, бу гал ҳар галгидек мазза қилиш насиб этмаган экан.

Зинадан кўтарилиб, дарвозадан ичкарига кирсак, гумбаз остида икки-учта тумордеккина дўкончалар бор экан. Уларнинг биттаси китоб дўкони бўлиб, бугун

байрам бўлишига қарамай очиқ экан. Табиийки, шерикларимдан ажралиб қолиб, дўконга кирдим ва китобларни томоша қила бошладим. Уларнинг орасида биттаси кўзимга оловдек кўриниб кетди. Китобфурушдан уни кўрсатишини сўрадим. Гардиши думалоқ кўзойнак таққан, чўққи соқол, кўк духоба дўппи кийган китобфуруш қўлимга китобни тутқазар экан, уни мақтай кетди:

— Яхши китоб. Янги. Келганига 3—4 кун бўлди. Юзта эди, оз қолди. Уқисанг, мазза қиласан-да...

Китобнинг кўринишиёқ мени маҳлиё қилган эди. Унинг силлиқ муқовасини силаб, оҳиста варақларини очдим, ичидаги сувратлари қизиқишимни яна орттирди. Олишга қатъий аҳд қилиб, муқованинг орқасига қарадим. Қарадиму, юрагим шув этиб кетди — китобнинг нархи ўн бир сўм эди. Ўн бир сўм у пайтларда катта пул эди — ўртача бир оила бу пулга бемалол икки-уч кун тирикчилигини ўтказиши мумкин эди. Ундай бўлса, ҳали она сути оғзидан кетмаган боланинг ёнида шунча пул қаёқдан келиб қолди деб ҳайрон бўлаётгандирсиз? Ҳайрон бўлманг — ўша куни эрталаб мактабда форма беришаётганда ҳар биттамитизга пулимизнинг қайтимини беришган эди. Менга ўттиз сўм тутқазишди — қўл қўйиб олдим. Ёнимда бундан ташқари яна бир-икки сўм ҳайитлигим ҳам бор эди. Табиийки, мен ўттиз сўмни уйга олиб бориб беришим керак. Лекин юракка ўт солиб қўйган, иштиёқимни аланга олдириб ловуллайтиб юборган мана бу китоб нима бўлади? Албатта, уйдагилардан сўрамоғим керак. Аям китобга пул сўрасам йўқ демайдилар — шу пайтгача қачон сўрасам, бир сўм-ярим сўм бериб келганлар. Бироқ, «Қутлуғ қон»ни тушмагур бир сўм-ярим сўм эмас экан-да! Ўн бир сўм-а! Аям «йўқ» дейиши мумкин. Мабодо, аям «хўп» деб рози бўлганларида ҳам, то мен уйга бориб аямдан ижозат олиб, қайтиб келгунимча китоб тугаб қолса нима бўлади? Ё байрам муносабати билан дўконни эртароқ ёпишса-чи? Нима қилмоқ керак? Шартга олаверайми ё сабр қилайми? Менинг тарадудланиб қолганимни кўриб китобфуруш яна бир миқдор «керосин сепди»:

— Бунақа китоб камдан кам бўлади, ўғлим. Гапимга ишонавер. Ҳеч пушаймон қилмайсан.

«Таваккал, нима бўлса бўлар» дедиму ёнимдаги пулдан ўн бир сўмни санаб бердим. Китобни олгандан кейин ўйин-қулғию сайллар ҳам кўзимга кўринмай кетди. Тезроқ уйга борсам, ҳамма ишни йиғиштириб,

китобни ўқишга киришсам. Уйга йўл олдим. Осмон тип-тиник, қуёш чарақлаб турипти. Баҳор бўлса ҳамки, кун ана иссиқ. Бирпасда қўлим терлаб кетди — китобнинг ҳали қуриб битмаган қўланса елими коленкор орасидан сизиб ўтиб қўлимга ёпишди. Ёнимда дастрў-молимни олиб, китобни ўраб олдим. Кўчада одам кўп. Айниқса, ёш-яланглар кўчаларни қувонч садоларига тўлдириб юборишган. Гул кўп. Чучмомалар, настарин, ҳатто эртаки атиргуллар. Менинг ҳам бутун вужудимни байрам кайфияти чулғаб олган. Ўзимдан-ўзим жилмаяман. Оёғим ерга тегмай кетиб боряпман. Ҳаммаси яхши, ҳаммаси жойида-ю, лекин, барибир, юрагимнинг бир чеккасида жиндай хиралик бор. Ниҳоят, уйга етиб бордим, мактабдан қайтган пулнинг қолганини бувимга бердим. Аям уйда йўқ эканлар. Апил-тапил овқатланган бўлдим-у, китобни ўқишга киришдим.

Романнинг биринчи саҳифалариданоқ ажойиб бир ҳаёт манзараларига бошим билан шўнғиб кетдим. Мана, саратон манзарасида билқ-билқ тупроқни босиб Йўлчи қишлоқдан келмоқда. Биринчи учрашувдаёқ у ўзининг келбати билан эртақлардаги паҳлавонни эслатади. Мана, у Мирзакаримбойнинг ҳузурида — супада қимтиниб, тортиниб омонатгина ўтирипти. У тоғасининг болаларига совға қилиб қурт олиб келган. Бека эса унинг совға-саломини писанд этмай киноялар қилади. Мирзакаримбой ҳол-аҳвол сўрашиб, ерни зинҳор-базинҳор сотмаслик ҳақида насиҳатга қиришади. Мана, Йўлчи тоғасининг буйруғи билан биринчи кунданоқ тўнка кавлашга киришади. Қўйинг-чи, романнинг ҳар бир саҳифаси одамни ҳаяжонга солувчи, хотирасида умрбод муҳрланиб қолувчи бири биридан ажойиб, бири биридан мароқли воқеаларга бой. Ҳар бир воқеа оқибатида тасаввурингизда роман қаҳрамонлари бутун суврату сийратлари билан жонли одамлар сифатида чуқурроқ гавдалана боради. Сиз уларнинг қиёфаларини, ранги рўйларини, феълу атворларини худди ўнгингизда тургандек аниқ ва тугал кўрасиз. Мен, албатта, у замонларда характер, образ, миллийлик, бадий умумлаштириш ва ҳоказо каби адабиётшунослик категорияларидан беҳабар эдим. Ҳатто китобхон сифатидаги тажрибам ҳам йўқ даражада эди — ўқиган бўлсам, Том Соьер қиссасинию, Алпомиш ва Гўрўғли тўғрисидаги бир-иккита достонни ва яна уч-тўртта ҳикояни ўқиган эдим, холос. Лекин шундай бўлса-да, «Қутлуғ қон» романида тасвирланган ҳаёт бениҳоя ўзбекона ҳаёт эканига ақлим

етди. Асарнинг ҳамма қаҳрамонлари нечукдир аввалдан ганишга ўхшаб кетишарди, улар аллақайси қариндош-таримизни ёхуд таниш-билишларимизни эслатар эдилар. Минг афсуски, Йўлчи билан Гулнор вафот этиб кетишди, ҳаёт қолишганда ҳозир уларни Тошкентнинг бирор жойидан қидириб топиш ва роса мириқиб суҳбатлашиш мумкин бўларди. Роман қаҳрамонлари шу даражада жонли, ҳаётий тасвирланган эди. Романнинг маҳорат билан ёзилгани кейинчалик менга педагогик ишимда ҳам жуда қўл келди. Мен одатда талабалардан асар ҳақидаги мақола-ю китоблардан кўра романнинг ўзини ўқишни талаб қилардим ва буни қаттиқ тергардим. Талабанинг китобни ўқиган-ўқимаганини аниқлаш учун асар сюжетида айрим лавҳаларни сўрашдан ҳам тортинмас эдим. Одатда қитмир талабалар домланинг олдига похол солиш ҳаракатида бўлишади, «романни ўқидингми?» деган саволга пинагини ҳам бузмай, «Ҳа, албатта, ўқидим, домлажон» деб жавоб берарди-да, кинофильм ёки спектакль бўйича асар мазмунини гапиршига киришади. Мен уни тўхтатаман-да, «Яхшиси, Йўлчининг Қора Аҳмад билан муштлашганини айтиб беринг» дейман. Романни ўқиган талаба бир зумда воқеани айтиб беради, ўқимагани эса «домлажон, эсимда қолмапти» деб чайналади. Мен хуноб бўламан, негаки бунақа эпизодлар хотира ҳар қанча чатоқ бўлмасин, умрбод одамнинг эсидан чиқмайди. Рост-да! Каттакон шаҳарнинг ит топмас тор кўчасидаги ҳовли. Қошлари мушукбачанинг думидай қалин Қора Аҳмад. Девдай-девдай икки йиғитнинг кимсасиз бир жойда жон-жаҳди билан олишуви. Йўлчининг қўли баланд кела бошлаши билан Қора Аҳмаднинг фирромлик қилиб пичоқ ишлатиши. Йўлчининг чапдастлик билан пичоқни уриб тушириши. Жанг тугагач, ерда ётган пичоқни олиб рақибига узатиши. Қора Аҳмаднинг Йўлчининг мардлигига тан бериб, Гулнорни яшириб қўйган жойидан олиб чиқиб, унинг қўлига тутқазиши. Шаҳар кўчаларида бемалол кетиши учун опасининг эски паранжисини олиб чиқиб бериб, қайтариб ташлаб кетишини илтимос қилиши... Ахир, бу воқеаларни мудраб ўтириб, лоқайдлик билан ўқиб бўлмайди-ку! Уни ўқир экансиз, хаёлан ўзингиз ҳам муштлашувга аралашиб кетганингизни, Йўлчи томонида туриб, Қора Аҳмаднинг тумшугига бир-икки тушириб қолганингизни билмай қоласиз. Йўқ, буни унутиб бўлмайди. Кимки буни «унутдим» деса, демак, у романни ўқимаган. Асосий мавзуга қайтайлик.

Шундай қилиб, уч кун ичида романни ўқиб тугатдим. Лекин унинг таассуротида яна анча кўп юрдим. Қитобни харид қилиб, уйга қайтаётганимдаги хижиллик унутилиб кетган эди. Мен неча кунлар мобайнида роман нурларидан шуълаланиб турган бир афсонавий дунёда яшамокда эдим. Бир куни кутилмаганда ҳавони булут қоплади, чақмоқлар чақилди, момагулдирак гулдиради. Ногаҳоний бўрон бошланди.

Уша куни оқшом чоғи аям ишдан қайтди. Аммо негадир у ҳар кунгидек очиқ кайфиятда эмас, қовоқлари солиқ, қарашлари қаҳрли эди. Аям бирров биз ўтирадиган хонага бош суқдилар-у, ўз хоналарига кириб кетдилар. Бир оз ўтгач, мени чақирдилар. Овозлари таҳдидли эди. Мен нима гаплигини аввалдан сезгандай юрагимни ҳовучлаб олдиларига кирдим.

Аям нигоҳлари билан еб қўйгудек бўлиб менга қарадилар. Мен кўзимни олиб қочдим.

— Мактабда қанча қайтим беришган эди?

— Бувимга олиб келиб берганман...

— Қанча эди?

— Ун беш сўм...

— Ун беш сўм? Шунақами? Ун беш сўммиди? Ҳали ёлғон гапирадиган ҳам бўлиб қолганмисиз? Қилғиликни қилиб, энди алдамоқчи бўлиб қолдингизми?

Бир нарса ҳавони «виз» этиб кесиб ўтди.

Думбамга қайиш зарб билан урилди. Кейин яна. Яна. Яна. Гўёки иккала думбамга ҳам қизган темир босилаётгандай. Оғриққа чидаб бўлмади. Уст-устига калтак еяшман, жоним огрияпти-ю, хаёлимдан бир бемаъни фикр ўтди: «Яхши ҳам одамнинг думбаси бор! Агар шу зарблар бошга тушса борми?» Калтак зарбидан ҳақиқатни айтишга тўғри келди, чунки аям, барибир, ҳақиқатни билиб олган экан — мактаб директори аямни кўчада кўриб қолиб, ўттиз сўм қайтим бериб юборганини айтишти, уни олган-олмаганини сўрапти.

— Қолганини нима қилдинг, ярамас?

— Китоб олдим. Қолган тўрт сўми ҳайитликка кетди...

Ҳавода яна қайиш визиллади.

— Кимдан сўрадинг? Нега бировнинг пулини беш сўроқ ишлатасан? Бу ўғрилик қилгандай гап-ку! Яшшамагур, шунчалик куйдирасанми?

Кейин уришлар тўхтади. Тўхтади-ю, аям бирдан ҳўнграб йиглаб юборди.

— Мен худога нима ёзганман-а! Сенларнинг ки-

йимингга қарайми, қорнингга қарайми? Биттангнинг топиб келишингни тайини йўқ. Сенларни боқаман деб ўлиб бўлдим-ку! Хўкиздай бўлиб қолибсан. Ёнимга кириш ўрнига пул ўғирлайсан, ёлғон гапириб алдайсан, жувонмарг! Йўқол кўзимдан!

Мен аямнинг гапини икки қилмай, аста тисарилиб ўзимизнинг хонага чиқдим.

Ана шунақа! «Қутлуғ қон»нинг шарофати билан мен аямдан бир марта ана шунақа калтак еганман. Аммо бунинг учун мен заррача ҳам хафа бўлганим йўқ, чунки чиндан-да айб ўзимда эди. Бундан ташқари, еган калтагимни «Қутлуғ қон»нинг елкасига ағдариш ҳам тўғри бўлмаса керак. Аксинча, орадан ўн-ўн беш кун ўтиб, калтак захри битиб кетди, лекин бир умрга юрагимга бир ҳақиқат сингишиб қолди — ҳеч қачон бировнинг пулига, ўзганинг молига қўл уриш керак эмас. Ҳеч қачон ёлғон гапириш керак эмас. Булар гуноҳи азим.

Бутун умрим давомида шу ақида билан яшаб келялман. Демак, «Қутлуғ қон» менга бир олам ҳузур бахш этгангина эмас, балки менинг ахлоқан бир баҳя улғайишимга ҳам сабаб бўлган. Буни эса чиндан-да «Қутлуғ қон»нинг шарофати деса арзийди. Шунинг учун ҳам бу улуг китоб мен учун ғоятда азиз ва ардоқли!

ДАРЕДИЛ ШОИР

Китобларим орасида 1959 йили Тошкентда рус тилида босилган «Гимн времени» («Замон мадҳи») деган тўплам бор. Йўқ, у қидирса топилмайдиган ноёб китоб эмас. Унда ишқибозларнинг кўзини ўйнатиб, юрагини ўртайдиган зарҳал нақшлар, ноёб безаклар, қимматбаҳо расмлар ҳам йўқ. Қалин кўк муқовали оддийгина тўплам. Бундай китоблар босмахоналарда ҳар кун минглаб нусхада босилади. Уларни кутубхоналардан, адабиёт мухлисларининг жавонларидан бемалол топиш мумкин. Шундай бўлса-да, бу оддийгина китобни мен ҳеч қайси нодир китобга алмашмайман. У мен учун ғоят азиз, ғоят қадрли. Негаки, бу китобни менга унинг муаллифи Фафур Ғулумнинг ўзи совға қилган. Ҳар гал китобни қўлга олсам, кафтимда Фафур ака қўлининг тафтини ҳис этаман. Уни варақласам, саҳифалар орасидан Фафур ака савлат тўкиб, жилмайиб чиқиб келатгандек бўлади. Тўпламдаги шеърларни ўқисам, қулоғимда Фафур аканинг овози жаранглаётгандек туюлади. Китоб менга 1962 йилнинг сўлим баҳорини эслата-

ди — кўз ўнгимда қардош Қозоғистоннинг гўзал шаҳарлари, фаровон қишлоқлари, ям-яшил майсалар тўшалган яйловлари жонланади. Хотирамда Ғафур ака билан бирга сафарда ўтказган унутилмас ўн кун гавадаланади.

1962 йилнинг баҳорида қардош Қозоғистонда ўзбек адабиёти декадаси бўлди. Ғафур ака, Собир Абдулла, Миртемир, Зулфия, Воҳид Абдуллаев, Пиримқул Қодиров, Раҳим Муқимов, Носир Фозиловдан иборат ўзбек ёзувчилари делегацияси Яшин бошчилигида Олмаота, Қарағанда, Целиноград, Балхаш каби шаҳарларда бўлиб, қозоқ халқининг ҳаёти билан танишди, ўнлаб адабий учрашувлар ва йиғинларда ўзбек адабиёти эришган ютуқларни намойиш қилди. Шундай учрашувлардан бири Балхаш шаҳрида Металлурглар маданият саройида ўтди. Учрашувдан олдин кун бўйи металлургия комбинатида бўлиб, корхона ҳаёти билан танишдик. У Европа ва Осиёдаги энг йирик комбинат ҳисобланиб, йиғирма икки хил навдаги мис ишлаб чиқарар экан. Корхона билан танишишни беш-олти қаватли иморатнинг бўйига тенг келадиган тегирмондан бошладик. Вагон-вагон рудалар шу ерга келиб тушар, ҳар бири туядай харсанглар тегирмонда майдаланиб, кукунга айланар эди. Кейин цехдан цехга, станокдан станокка ўтиб, сараланиб, қуйқалари тушиб қолиб, охирида асл мис бўлиб чиқар эди. Сўнгра у эритилиб, зарур қотишмалар, моддалар қўшилиб, халқ хўжалиги учун керакли буюмлар тайёрланар экан. Руданинг мисга айланиш жараёнини кўрар эканмиз, Ғафур ака ҳазиллашди:

— Металлург дегани ҳам ўзимизнинг шоирдай гап экан... — Кейин фикрини аниқроқ қилиш учун давом этди: — Маяковский эсингдами? «Бир мисқол сўз жавоҳири учун шоир тонналаб сўз рудасини титиб чиқарди...»

Бой таассуротлар билан адабий кечага бордик. Кенг зал лиқ тўла одам — тангадек бўш жой йўқ. Уларнинг кўпчилиги металлурглар. Залда руслар ҳам, украинлар ҳам, қозоқлар ҳам бор. Шеърхонлик бошланди. Залдагилар минбарга чиққан ҳар бир шоирнинг дилдан айтган самимий гапларини, ўқиган шеърларини жон қулоғи билан тингларди. Мана, минбарда Ғафур ака. Залдагилар уни эски танишдек қарсақлар билан олқишладилар. Ғафур ака шоир билан металлург меҳнатининг муштараклигини айтганда, зал жонланиб кетди. Ғафур ака ўзбек тилида шеър ўқиди. У киши ҳаминша

шеърни яхши ўқирди. Бу гал эса, назаримда, ҳар қачонгидан ҳам яхшироқ ўқиди. Билмадим, залдагилардан қанча одам ўзбекча шеърни тушунди экан, лекин, аминманки, ташқи безаклардан холи босиқлик, шоир қалбидан қуюлиб чиқаётган ҳаяжон, энг яқин дўстига дилдаги теран розини айтаётган одамнинг гапига хос самимият залдагиларнинг ҳаммасига етиб борди. Бир лаҳзада бутун зал Ғафур акага маҳлиё бўлди қолди. У шеърини ўқиб тугатганида, завқ-шавқ билан чалинган қарсақлардан вазмин қандиллар ҳам қимирлаб кетгандек туюлди. Мен бу йиғинда Ғафур аканинг бирор шеърини рус тилида ўқиб беришим керак эди. «Турксиб йўлларида»ни танладим. Ғафур акадан кейин шеър ўқиб, бировга маъқул қилиш осон эмас. Бунинг устига, шунча одам қаршисида рус тилида биринчи марта шеър ўқишим... Юрагим ўйнаб, хавотирланиб, ҳаяжон ичида ўқидим. Билмадим, қанчалик ўринлатдим экан. Афтидан, мазмуннинг чуқурлиги, ҳиснинг теранлиги, образларнинг пишиқлиги декламаторнинг унча-мунча нўноқлигини сездирмай кетди шекилли, зал бу шеърни ҳам завқ билан эшитди. Шеър ўқиб бўлингач, Ғафур ака бир неча марта таъзим қилишига, миннатдорлик билдиришига қарамай, қарсақлар анчагача тўхтамади. Ниҳоят, қарсақлар тинди, минбарга навбатдаги шоир кўтарилди. Ғафур ака мендан уч-тўрт одам нарида ўтирган эди. Бир неча дақиқа хаёлга чўмди-да, кейин мен томонга қараб, имо билан кўлимдаги китобни сўради. Узатиб юбордим. Китобни олиб, очиб қўйди-да, яна бир муддат хаёлга толиб, кейин тез-тез бир нарсаларни ёзди. Сўнг мен томонга узатди. Китобни шоша-пиша очдим. Унинг биринчи саҳифасига зангори сиёҳда аввал арабча, кейин ҳозирги ёзувимизда бир байт шеър ёзилган эди:

«Жаҳонда ақлу идрок, зеҳну дониш бирла Озод бўл,
Ҳамиша халқ билан бирга шарафлан, яъни обод бўл!»

Байтнинг остига «Балхаш. 21.V.62. Ғафур Ғулом» деб имзо чекилган эди. Жуда севиниб кетдим. Ушандан бери бу китобни энг азиз нарсдай ардоқлайман...

* * *

«Ғафур Ғулом» деган ном менга тенгқур авлод қонига она сути билан бирга кирган. Бизнинг танглайимизни Ғафур Ғулом шеъри билан кўтаришган. Менга тенгқур авлоднинг руҳий оламини, маънавий дунёсини

Ғафур Ғуломсиз тасаввур этиш мушкул. Ғафур Ғулом бўлмаганида бу олам анчагина ғариб, кемтик бўларди.

Мен бахтли одам эканман, чунки Ғафур акани болалигимданоқ таниш бахтига мушарраф бўлганман.

Мен ўқиган мактаб Охунгузар билан Ғиштқўприкнинг ўртасида Қорасарой кўчасининг қаршисида жойлашган. Тахтапул кўчаси (ҳозирги Собир Раҳимов кўчаси) билан Қорасарой кўчаси кесишган жойда чоғроқ майдонча бўлиб, у ерда кўпинча бричка арава турарди. Биз шу майдончада арава атрофида ўйнашни яхши кўрардик. Лекин мириқиб ўйнаш ҳамма вақт ҳам насиб этавермасди. Чунки бу майдончани, у ердаги бричка аравани биздан бошқа... Ғафур ака ҳам яхши кўрарди.

У пайтларда Ғафур ака Қорасарой кўчасидаги Қадват маҳалласида истиқомат қиларди. Кўпинча кечки пайтлар бошида чуст дўппи, эгнида оппоқ яктакми, бойтар чопонми, оёғида кавуш кўча айлангани чиқар, уч-тўртта улфати билан арава устида гоҳ чордона қуриб, гоҳ оёғини осилтириб ўтириб, анчагача гурунглашар эди. Ғафур аканинг доимий улфатларидан бири араванинг эгаси бўлиб, у қорачадан келган ўрта бўй, бақувват, серзардароқ одам эди. Иккинчиси эса — майдончанинг ёнгинасида турадиган болалар доктори Абдуазим ака эди. Уларнинг гурунги хушчақчақ бўларди. Ғафур ака доим аллақандай қизиқ саргузаштларни гапириб бериб, улфатларини кулдириб ўтирарди. Улфатлари қизиқ хангомаларни ҳикоя қилганда, ўзи ҳам қаҳқаҳлаб куларди. Ғафур аканинг кулгиси ажойиб эди. Бу кулги ҳаётга ташна қалбнинг теран жойларидан чиққан очиқ, самимий кулги эди.

Катталар арава устида ўтирганда биз пастда уймалашиб юрардик. Баъзи-баъзида Ғафур ака бирортамининг номимизни айтиб чақирар, чой келтириш ёки бирор одамни уйдан чақириб чиқишга ўхшаш юмушни буюрар эди. Бундай пайтларда оғзимиз қулоғимизда, оёғимизни қўлимизга олиб, топшириқни бажаргани югурдик...

Ғафур аканинг ҳовлиси мактабга яқин бўлгани учун мактабимизга тез-тез келиб турарди. Ғафур ака келганида дарров атрофини болалар қуршаб олишар, жонҳолига қўймай, ундан шеър ўқиб беришни илтимос қилишар эди. Ғафур ака ҳам махсус мажлис тузилишини кутиб ўтирмай, баъзан ҳовлида, баъзан йўлакда оёқ устида шеър ўқиб берар, кейин таниш болаларга ҳар хил ҳазил гаплар айтар эди. Бундай пайтларда қўнғи-

роқ чалиниб қолса, болаларнинг синфга кириши амри-маҳол эди.

Унинг синфда ўқиб юрган кезларимизда Ғафур акани расмий адабий кечага таклиф қилдик. Кечада у киши «Олтин медаль» деган шеърини ўқиди. Назаримда, бу шеър атайин шу кеча учун, махсус бизнинг мактабдагиларга атаб ёзилган эди. Чунки шеърда айтилган гапларнинг ҳаммаси бевосита бизнинг ўша пайтдаги ҳаётимизга, кўнглимиздаги ўйларга, ниятларимизга алоқадор эди. Орадан кўп ўтмай, синфимиздагиларнинг ҳаммаси бу шеърни ёд айтадиган бўлди.

Афтидан, Ғафур аканинг одати бўлса керак, бирор адабий кечага борадиган бўлса, қуруқ бормас, албатта, шу кечанинг руҳига мос келадиган шеър ёзиб борар эди. Буни мен кейинчалик яна бир марта сездим. 1948 йилда Ғафур ака билан Ўрта Осиё давлат университети филология факультети талабаларининг учрашуви бўлди. Ғафур ака шу учрашувга филолог талабаларга бағишлаб «Сизга» деган шеърини ёзиб келган экан. Шунини ўқиб берди. Бу шеър ҳам ҳаммамизнинг юрак-юрагимизга сингиб қолди. Айниқса:

Сиз ахир осмонни олмоқ бўлсангиз,
Не учун елками тугиб бермайин.
Илму балоғатнинг шотуларидан
Юксала берингиз секундлар сайин, —

деган сўзлар қалбимизни ифтихор туйғулари билан тўлдирди ва илм соҳасидаги изланишларимизда мададкор бўлди.

Йиллар ўтди. Болалик ва ўсмирлик чоғи ортда қолди. Эсимиз кириб, ҳаётнинг паст-баландини озми-кўпми тушуна бошладик. Қасбимиз адабиётшунос бўлганидан, адабиёт ҳақида, шоир ва шеър тўғрисида ҳам баҳоли қудрат фикр юрита бошладик. Шунда кўз ўнгимизда Ғафур Ғулом сиймоси билан боғлиқ бир янги ҳақиқат намоён бўлди: биз яхши кўрган, биз яхши танийдиган, учрашиб қолганда, тап тортмай, қўлини олиб кўришадиган, баъзан ҳазил қилса, ҳайиқмай ҳазилига жавоб берадиган Ғафур ака қудратли истеъдодга эга бўлган буюк шоир ва буюк инсон экан. Унинг ҳар бир янги китоби шундан далолат берарди, унинг ҳаётдаги кўпгина ишлари, одамлар тилида дoston бўлиб кетган одатлари шу буюклик оқибати эди.

Мен Ғафур аканинг буюкликига кўп марта шохид бўлганман. Буюклик унга оламшумул шухрат келтир-

ди. Ватанимизда ҳам, чет элларда ҳам уни танимайдиган одамлар кам топилади. Бир мисол: 1968 йили Татаристонга бир ойлик ижодий командировкага бордим. Татар қишлоқларида, колхозларида бўлдим. Қайси қишлоққа тушмай, қаердан эканимни эшитишлари билан дарров Ғафур Ғуломдан гап бошланаверди. Олисолис татар қишлоқларида ҳам Ғафур аканинг номи машҳурлигига таажжубланиб, бунинг сирини суриштирдим. 1966 йили Қозонда Абдулла Тўқай юбилейида Ғафур ака жуда жўшқин, бениҳоя теран нутқ сўзлабди. У татар тилида сўзлаган нутқида татар халқи, татар адабиёти ҳақида шу қадар ҳаяжонли, самимий сўзлар айтибдики, бу сўзлар залдагиларнинг ҳам, ўз уйида телевизор қаршида ўтирган минглаб одамларнинг ҳам қалбига етиб борибди. Шунинг учун ҳам орадан икки йил ўтиб кетганига қарамай, мени Ғафур Ғуломнинг юртдоши деб хўп сийлашди.

Буюкликка қолип йўқ. Ғафур Ғуломнинг буюклиги, даставвал, унинг истеъдодида, илҳом уфқининг кенглигида, поэтик образларнинг ёрқинлигида, поэзиясининг ҳаётийлиги ва халқчиллигида, ҳаққонийлигида эди. Айни чоқда, унинг буюклиги шахсиятида, характерида, одатларида ҳам намоён бўларди. Ғафур ака кўпинча ўртача мезонга сиғмайдиган ишлар қиларди.

Ғафур аканинг менга чуқур таъсир этган, хотирамда ўчмас из қолдирган фазилатларидан бири шуки, у бениҳоя қувноқ одам эди. Ғафур ака бор жойда дарҳол давра ҳосил бўлар ва бу даврадан анча вақтгача қаҳқаҳа, кулгу аримас эди. Ғафур ака ҳатто энг жиддий жойларда ҳам ўринли ҳазил-мутойибалар билан ҳамманинг вақтини чоғ қиларди. Бир куни ёзувчилар Пленуми бўлди. Докладдан сўнг Ғафур ака нутқ сўзлади. Нутқ тугагач, билмадим, Ғафур ака бирор ёққа шошиб турган эканми, мажлис аҳлига мурожаат этиб, кетишга ижозат сўради:

— Биласизлар, аёлманд одамман. Энди менга жавоб. Сизлар мажлис қилиб турунглар, мен ров бориб, болалардан хабар олиб келаман.

Зал гуриллаб кулиб юборди ва Ғафур акага ижозат берди.

Ғафур акада манманлик деган иллатдан асар ҳам йўқ эди. У тенгқурлари ва ўзидан ёшларга сенсираб муомала қилса-да, бунинг замирида дўстларига нисбатан чуқур самимият ва ҳурмат борлигини пайқаш қийин эмас эди. Тўғри, баъзида Ғафур ака ҳеч кутил-

маганда одамга қаттиқ гап айтиб, ранжитиб қўйиши ҳам мумкин эди. Бироқ беҳудага ранжитган бўлса, бир-икки кундан кейин бирон ҳазил-мутойиба билан кўнглидан чиқариб юборарди.

1956 йил эди, шекилли. Чорсуда трамвай кутиб турган эдим. Тўсатдан оқ «Волга» келиб, шундайгина ёнимда тўхтади. Қарасам, Ғафур аканинг машинаси.

— Қани, машинага чиқ! — деди Ғафур ака.

Ғафур акани овора қилишдан нийманиб, қисиниб-қиминиб машинага чиқдим.

— Йўл бўлсин?

Мен Революция сквери тарафга — университетга кетаётганимни айтдим.

— Уша ёққа ҳайда! — деди Ғафур ака шофёрга ва бир лаҳза мени янги кўраётгандек тикилиб қолди. Уша кезларда менинг шеърят ҳақида мақолам чиққан эди. Ғафур ака уни ўқиган экан: — Дурустсан-ку! — деди.

Табийи, хурсанд бўлдим. Йўл бўйи адабиёт ҳақида, шеърят тўғрисида гаплашиб кетдик. Кейин Ғафур ака менга аялақандай иш топширди. Афсуски, дарсим бор эди. Бандлигимни айтдим. Ғафур ака бирдан ранжиди.

— Машинани тўхтат! — деб буюрди у шофёрга. Машина тўхтади. Пионерлар саройига етиб келибмиз. — Қани, бу ёнига пиёда кетавер, — деди Ғафур ака.

Гап нимадалигини англамай машинадан тушдим. Ғафур акани ранжитганимни ўйладим ва очиги, ўзим ҳам ўкиндим.

Орадан икки кун ўтди. Ёзувчилар союзида Ғафур акани учратиб қолдим. Ғафур ака ҳеч нарса бўлмагандек очик чеҳра билан қўл узатиб кўришар экан, ҳазиллашди:

— Ҳа, юрибсанми? Ғафур аканинг машинасида мазза қилганингни эслаб юрадиган бўлдинг.

Мен ҳам кулиб юбордим. Шу-шу эслаб юраман...

Ғафур Ғулом бағри кенг, дарёдил одам эди. У бутун ижоди давомида инсонни улуғлади, инсонга муҳаббатни куйлади. Шеърларидаги инсонийлик ўз табиатига хос эди. Ғафур ака иложини топса, бутун дунёдаги яхши одамларга қалбини очишга тайёр эди. Ғафур аканинг бағри кенглигини дўстларидан ҳам билса бўлади. Унинг дўстлари орасида жаҳонга донғи кетган Пабло Неруда ва Нозим Ҳикматдан бошлаб, Самарқанднинг олис қишлоғидаги оддий ҳунарманд косибгача бор эди. Ғафур ака Ўзбекистоннинг қаерига бормасин, албатта, шу дўстларини топар, улар билан гурунглашар, баъзан

уларга ўргатар ва кўпинча улардан ўрганар эди. Фақат дил-дилидан халқчил бўлган, ҳаммадан ортиқ халқини ўйлаган одамгина шундай бўлиши мумкин. Зотан, Фафур аканинг ўзи шоирликни шундай тушунар эди. «Шоир» нима деган сўз? — деб ёзади Фафур Фулом. — У суҳбатнинг гули ёки боғнинг булбулими? Шоирлик газетада қуоқ ҳарф билан қўйилган имзо ёки китобнинг биринчи бетида илжайиб турган сурат учунми? Йўқ! Йўқ! Қўшнисининг юкини енгил қилган, йироқ-йироқлардаги нотаниш замондошига офтоб бўлиб юрак тафтининг етказа олган, гўдаклар қаршисида оламини дастурхондай ёйиб, мўйсафидлар кўзига йигитлик нурини қайта бахш эта олган ижодкорни шоир деймиз...»

Азизларим! Агар сиз дўконга кириб, Фафур Фуломнинг китобига дуч келсангиз, агар сиз шу пайтгача унинг китобини уйингизнинг тўрига қўймаган бўлсангиз, уни олишга шошилинг. Чунки муқовасига «Фафур Фулом» деб ёзилган китобда бутун умрини халқига, юртига бахшида этган буюк зотнинг оташин қалби уриб турибди. Чунки шоир айтгандай:

Камалакдай неча рангли дарёларни у
Жамлай олган бир ўзида денгиз мисоли.

БАРДОШ ВА САДОҚАТ

Ёзувчи адабиёт домовойига кўпроқ одам ёзмоғи керак, дер эди Абдулла Қаҳҳор. Яъни ёзувчи асарларида шундай образлар яратилсинки, улар китоб саҳифаларидан чиқиб, ҳаётдаги одамлар сафига қанча кўп қўшилса, шунча яхши. Саид Аҳмад бутун ижоди давомида устознинг бу ўғитига қатъий амал қилишга интилди. Мана, эллик йилдирки, у ҳикоялар, очерклар ёзиб, фельетонлар ва ҳажвиялар яратиб, қиссалар ва романлар барпо этиб, комедиялар ижод қилиб уларда одамларнинг қалбига кира оладиган, уларнинг яқин дўстларига, ҳамдардларига айланиб, оғирини енгил қила оладиган, руҳига мадад берадиган жонли характерлар силсиласини яратди. Бугун Ўзбекистон Халқ ёзувчиси Саид Аҳмад 70 ёшга тўлди. Бу қутлуғ санани у чўлда ўсган якка чинордек ёлғиз бир ўзи қарши олаётгани йўқ. Назаримда шундай туюладики, бугун унинг қаторидан уни қутлаб, хизматига мунтазир бўлиб, қўлини кўксига қўйиб чўл бургутлари, Урик домлалар, Икромжонлар, Азизхонлар, Фармонбиллар туришибди. Ўзбек

китобхонларига кўпдан бери яхши таниш бўлган бу қаҳрамонлар нечоғли машаққатли изланишларнинг ҳосиласи бўлганини, қандай ижодий тўлғоқлар ва дардлар натижасида дунёга келганини адибнинг ўзи билади.

Саид Аҳмад қаҳрамонларининг кўпчилиги алланечук инжа бир санъат билан яратилган. Уларнинг характерида ҳаёт ҳақиқатининг салмоқли қирралари ифодаланган, улар бетакрор миллий рангларга эга, кўплари юморга йўғрилган. Буларнинг бари қўшилиб, уларга бетакрор ўзига хослик, теран инсоний жозиба, латиф бир самимият бахш этади. Саид Аҳмад қаҳрамонларининг ҳар қайсиси тўғрисида анча кенг гапириш мумкин. Аммо мен бугун фақат бир қаҳрамон ҳақида, унинг бир сифати тўғрисида гапирмоқчиман. Бу — Икромжон. Икромжон — «Уфқ» трилогиясининг марказий қаҳрамони, Саид Аҳмад алоҳида меҳр билан яратган образлардан бири. Икромжон Саид Аҳмад ижодидаги энг етук, энг баркамол образлардандир. У ғоят ҳаётий. Унинг хатти-ҳаракатлари, қилиқлари, гап-сўзлари руҳий жиҳатдан чуқур далилланган. Мен Икромжон образининг ҳаётини таъминлаган бир омил ҳақидагина тўхтамоқчиман, холос.

Менинг назаримда, Икромжон образи автобиографик образ. Саид Аҳмад ўз ҳаётиданми, ўз характериданми ёхуд ўз тақдириданми бир бўлагини шундай олгану, Икромжонга бахш этган. Шунинг учун Икромжон Саид Аҳмаднинг ўзига ўхшаб чиққан. Табиийки, бу ўхшашлик муаллиф билан қаҳрамоннинг ташқи қиёфасида ёхуд бирон-бир қилиқларининг муштараклигида эмас. Мен Икромжон образининг автобиографик жиҳати ҳақида гапирдим. Аммо бундан муаллиф билан қаҳрамон биографиясининг қай бир нуқталари ўхшаш экан-да, деган хулоса чиқмаслиги керак. Аксинча, уларнинг ҳаёт йўллари батамом бир-биридан узоқ. Хўш, унда нимага асосланиб, юқоридаги фикр айтиляпти? Эътибор берсангиз, Икромжон жуда қатъиятли, ғоят бардошли, ўз эътиқодига, ўз дўстларига, яқин одамларига садоқатли бир шахс сифатида кўрсатилган. У ҳаётда ҳар қадамда ҳал қилиб бўлмайдиган мушкул саволларга рўпара келади, тақдир унинг бошига ўта шафқатсизлик билан зарбаларини йўллайди, ҳатто ўғли Турсунбой қочоқ бўлиб қолганида бу иснодни кўтаришга ҳам мажбур бўлади. Тақдирнинг бағритошлигини қарангки, Икромжоннинг ўз жигарбандига қарши милтиқдан ўқ узишга мажбур қилади! Бундан ортиқ бедодлик, бундан даҳ-

шатлироқ фожиа бўлармикан? Аммо энг ҳайрон қоладигани ва балки энг қойил қоладигани ҳам шундаки, Икромжон тақдир зарбаларининг ҳаммасини мислсиз бир бардош билан енгиб ўтади, уларнинг таъсирида ағаладай ёйилиб кетмайди, эътиқодидан кечмайди. Бардош ва садоқат Икромжонга инсоний жозиба ато этган асосий қудратдир. Икромжон билан Саид Аҳмад ўртасидаги яқинлик ҳам айни шу нуқтададир. Гап шундаки, ҳаёт тегирмонида ўзи обдан синовдан ўтмаган, тақдир зарбаларининг аёвсиз қудратини ўзи татиб кўрмаган, бир-биридан шафқатсиз ҳаёт синовлариға ўзи дош бериб кўрмаган одам Икромжондаги бардош ва садоқатни бу қадар ишонарли тасвирлай олмас эди. Ҳа, Икромжондаги бардош ва садоқат, аслида, Саид Аҳмадники, Икромжон образининг автобиографик характери ҳақида гапирганда шуни назарда тутмоқдамиз. Бунга амин бўлиш учун адибнинг ҳаёт йўлиға бир назар ташлаш kifоф. Ажабки, ҳар қадамда «бахтлар водийси» ястаниб ётган бизнинг гулшан замонамизда Саид Аҳмаддек адибнинг ҳаёти драмаларға, нафақат драма, чинакамиға аламли, аччиқ фожиаларға тўла бир тарзда кечди.

Саид Аҳмаднинг биринчи ҳикоялари босилиб чиққанда бўлажак халқ ёзувчиси 17 ёшда эди. Биринчи асарнинг босилиши одам учун катта бахт. Албатта, трамвай бекатида кимнидир кутиб турган йигит сенинг ҳикоянг босилган газетани ё журнални кўздан кечирётганини кўриб, бир дунё қувончға тўлмаслигинг мумкин эмас, ҳатто ўша йигитнинг олдига бориб, «ҳикоя — меники, уни мен ёзганман!» деворишдан ҳам ўзингни зўрға тўхтатиб қолишинг мумкин.

Булар — бари тушунарли. Айниқса, 17 яшар йигитнинг қувончини тушунса бўлади. Аммо Саид Аҳмад қачон 17 ёшға тўлган эди? 1937 йилда! Шу жавобнинг ўзинёқ ёш муаллифнинг илк қувончи қандай аламларға қоришиқ бўлганини кўрсатмайдими? Ахир, бутун дунёға ўт кетиб ётган бўлса, теварак-атрофингда «қамақама» ҳавоси тўлқин ураётган бўлса, «устоз» деб юрган одамларнинг «душман» чиқаётган бўлса, юзлаб ва балки минглаб танишларинг, қариндош-уруғларинг бегуноҳ қамалаётганларидан ёхуд ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ изсиз йўқ бўлиб қолаётганларидан фарёдлари кўкка чирмашиб ётса, қандай қилиб, сен якка ўзинг бахтли бўласан? Қувончинг қанчаға етади? Аксинча, сенинг ҳам кўнглиннга қўрқув уя қўя бошламайдими? Сен ҳам умум қатори ваҳимаға туша бошламайсанми? Ўзингни мутла-

қо бегуноҳ ҳис қилсанг-да, аллақандай ёвуз кучлар сени ҳам тобора зичроқ ўраб келаётганини ҳис қила бошламайсанми? Ҳа, 1937 йилда устига «Бахтлар водийси» деган ялтироқ қоғозлар ёпиштирилган, аслида эса ҳар гўшасида кўрқоқлик ҳукмронлик қилган зулм-истибод диёри узил-кесил қуриб битказилган эди. Бу диёрда истиқомат қиладиган одам ё виждонини ютган, яқин дўстларига, хеш-ақраболарига хиёнат йўлига кирган бўлмағи ёхуд эса мислсиз мушкулотларга, таҳдидларга дош бериб, бардош қилмоғи лозим эди. Саид Аҳмад иккинчи йўлни таъналади.

Машъум 1937 йил Саид Аҳмадни четлаб ўтди, бироқ унга раҳми келгани учун шундай қилгани йўқ. Афтидан, «17 яшар боланинг нимасини зулм тегирмонига ташлайман, ҳали жуда ёўр-ку, юратурсин, пишсин, ўз фурсати келар, менинг қўлимдан қаёққа ҳам қочиб қутуларди» деган ўйга борди, шекилли. Бироқ, Саид Аҳмад 1937 йил сиртмоғидан омон қолган бўлса-да, унинг кейинги ҳаёти ҳам осон кечмади. У Низомий номидаги педагогика институтида ўқиб юрганида ҳам, кейинчалик рўзнома ва жаридаларда, радиода, ёш томошабинлар театрида ишлаб юрган кезларида ҳам ўзини қаноти қайрилган қушдек, тили боғланган одамдек ҳис қилди. Ахир, энди кучга тўлишиб, ғайратинг жўш уриб, кучинг ичингга сиғмай келаётган одам учун бундан ҳам оғирроқ ҳолат бўладими? Бундай шароитда илҳом париси ҳам кўздан нарироқ юришга уринади. Саид Аҳмад бу йиллар мобайнида кам ёзди. Бир неча йил қаттиқ уриниб, урушдан кейинги йили «Қадрдон далалар» қиссасини ёзди. Лекин ёш ижодкорнинг омадсизлигини қарангки, бу қисса чиқиб улгурмай, ВКП(б) Марказий Комитетининг «Звезда» ва «Ленинград» жаридалари ҳақидаги машъум қарори чиқди, адабиётда яна ур-йиқит бошланди. Яна оқ калтак, қора калтак авж олди. Буларнинг бари 50-йилда «қама-қама»ларнинг янги тўлқинига олиб келди. Бу галги тўлқин Саид Аҳмадни ҳам ямлаб кетди. Уни, аксиланқилобий фаолиятда айблаб, 10 йилга ҳукм қилдилар. Зигирдек айби йўқ, бирон-бир гуноҳ қилмаган, бировнинг мушугини «пишт» демаган Саид Аҳмад 5 йил давомида қамоқнинг қора нони билан қўланса бўтқасини еб, кун кечирди. 1956 йилда шахсга сиғиниш фoш қилингандан кейингина у турмадан чиқди. Албатта, турмада ҳам ҳаёт давом этади, одам бир кунини кўради. Аммо турмадаги ҳаёт тескари ҳаётдир, инсон моҳиятига батамом зид ҳаётдир, турма қадриятлари

аксил қадриятлардир. Солженициннинг «Иван Денисович ҳаётининг бир куни» деган қиссасини эсланг — одам бир кунимни кўрай деб, бир тишлам нондан маҳрум бўлиб қолмай деб не-не хўрликларга чидашга мажбур.. Бу шароит инсондаги жами инсонийликни маҳв этишга, уни топташга қаратилган. Бу дўзах азобидан покиза имон билан, мустаҳкам эътиқод билан эсон-омон қутулиб чиқиш учун одам ғоят бардошли бўлмоғи керак. Саид Аҳмад бу азоблардан омон чиқди, инсоний сифатларини, юрагидаги меҳрни йўқотмай чиқди. У ёруғ дунёга қайтиб чиққач, ёвузлик майлларига берилмади, кимлардандир ўч олиш пайига тушиб, бутун дунёга зарда қилмади, зоҳиран, тақдирга тан бергандай кўринса-да, енг шимариб ижод қилишга киришди ва ўша йилларда сарфланмай йиғилиб қолган меҳрини асарларида қаҳрамонларга ҳовучлаб сочди.

Саид Аҳмаднинг бардоши, вафоси, садоқати ҳақида гап кетаркан, бир нарсани айтмоқ жоиз. Биз бу масалада кўп вақт эрларнинг хотирасига содиқ қолган аёлларнинг вафодорлигини гапирамиз-у, хотинига содиқ қолган эркекнинг вафодорлигини кўпда тилга олмаймиз.

Аввало эр-хотинни бир-биридан бевақт жудо қилмасин. Аммо ҳаёт — ҳаёт, ҳеч ким дунёга устун бўлмайди, қазо — ҳақ! Шуниси борки, эридан ажралган аёлнинг ёлғиз яшаб кетиши осонроқ. Бироқ эркек одам, айниқса, ёши улғайиб қолганида ёлғиз қолса, ўзи рўзгор тебратиши ўн чандон қийин. Тақдир бу масалада ҳам Саид Аҳмадни жуда қийин синовга дучор қилди. Унинг рафиқаси Саида Зуннунованинг умри қисқа экану, элик ёшга тўлмаёқ оламдан кўз юмди. Уларнинг яккаю ягона қизлари бор эди — ҳали 16 га тўлмаган қизнинг бутун ташвишию тарбияси рўзгор ишларида мактаб кўрмаган Саид Аҳмадга қолди. Билмадим, бундай шароитда Саид Аҳмад қозон-товоқни, кир-чирни, супурсидирни қандай эпладийкин, ўзини қандай эпладийкин? Ҳар ҳолда, жуда қийналиб кетгани яққол сезилиб турарди. Ўша кезлари Саид Аҳмад кўзлари киртайиб, ўзи озиб-тўзиб, ҳатто бурни ҳам бир қадар кичрайиброқ қолгандай эди. Бир куни уч-тўрт киши бирлашиб, уни ўртага олдик, ўзимизча унга ҳар томонлама насиҳатлар қилдик. «Саиданинг чироғини ёқиб ўтирганинг яхши, лекин ҳали олтмишга кирмаган эркекнинг бўйдоқ юриши ҳам раво кўрилмайди, орқа-олдинга қараб, наст-баландини суриштириб, ўзингга муносиб бирон аёлга уйлан. Орқаваротдан сенга оғиз солаётган суқсурдек аёллар

ҳам йўқ эмас», дедик. Саид Аҳмад кулди-ю, индамади. Кейин яна шундан оғиз очган эдик: «Қўйинглар, акалар, бўлмайди», деб гапни қисқа қилди. Кейин эса бошқа бир суҳбатда ёрилди: «Тўғри, ёлғиз эркакнинг аҳволи оғир бўлади. Мана, ёқалар ҳам кир бўлиб кетган. Лекин шундай бўлса-да, мен Саиданинг хотирасига хиёнат қилолмайман, унинг вафодорлигини оёқ ости қилолмайман!» Лоп этиб кўз ўнгимдан эллигинчи йилнинг охирлари ўтди. Мен ўшанда дорилфунунда ўқирдим. Саида биздан бир курс паст ўқирди. Биз ҳаммамиз уни жуда ҳурмат қилардик. У пайтларда шоирлар ҳозиргидек гуррос-гуррос эмас, бармоқ билан санарли эди. Саида Андижондан келиб, «Қизингиз ёзди» деган биринчи китобини чиқариб, ҳамманинг ҳурматини қозонганди. Уни Ёзувчилар уюшмасига қабул қилишди. Адашмасам, ўша кезларда талабалар орасида ёзувчилар уюшмасининг аъзоси ёлғиз Саида эди. Бунинг устига феъл-атвори ҳам жуда гўзал, камтар, камсуқум эди. Орадан кўп ўтмай, Саида Саид Аҳмадга турмушга чиқди. Биз жуда хурсанд бўлдик, чунки куёвни ҳам яқиндан билардик, у билан улфатчилик қилганимиз ҳам бор эди. Улар бир-бирларига жуда муносиб эдилар. Улар дostonларда мақтаса арзийдиган рисоладаги келин-куёв эдилар. Аммо ҳаётнинг нотантилигини қарангки, улар бир-бирларининг меҳрига қониб улгурмасдан, даҳшатли фожиа юз берди: ҳе йўқ, бе йўқ, куёв халқ душмани сифатида қамалди. Саид Аҳмад-ку қамоқда насибасини тотиб ётгандир — у пайтларда биз бундан беҳабармиз. Аммо кўз ўнгимизда бизнинг дўстимиз, факультетдошимиз Саиданинг бошига оғир кунлар тушди. Уни Ёзувчилар уюшмасидан ҳайдашди, ўзини сиёсий жиҳатдан ишончсиз, деб баҳолашди, асарларини босмай қўйишди. Факультетда ҳам муҳокама қилишда унга қўйилмаган айблар, айтилмаган таъналар қолмади. Унинг бош айби — халқ душманининг хотини бўлгани эди. Шу туфайли ўзи ҳам... Ҳатто икки йил аввал кимгадир дафтарини бериб турмаганини ҳам сиёсий вайдан деб баҳолашди. Тасаввур қилинг, кечагина истиқболи порлаб турган, кўнглида не-не ижодий режаларни пишираётган 24 яшар жувоннинг қаршисида ҳамма эшиклар бирданига ёпилганди.

Айтганча, бу азобларнинг ҳеч қайсиси Саиданинг бошига тушмаслиги мумкин эди. Бунинг учун Саида кичкинагина бир шартга кўнса кифоя эди — у эридан ажралиши, «Менга мунақа халқ душмани керак эмас»,

деб ҳаммага жар солиши талаб қилинарди. Афтидан, бундай қилиш унча қийин ҳам эмас эди, шекилли. Чунки ўша кезларда биз танийдиган баъзи бир зиёли аёллар қамалган эрларидан осонгина ажралиб кетишган, улар қайтиб келгач эса, яна осонгина уларга тегиб олишган эди. Аммо Саида ҳам ўлгудай ўжар аёл экан — «бошимда тегирмон тоши юргизсанг ҳам, эримнинг душман эканлигини исбот қилиб бермагунигча, мен ундан юз ўгирмайман!» деб туриб олди. Ҳеч қандай дўқ-пўписа уни аҳдидан қайтаролмади. Ўшанда Саиданинг бутун келажаги довга тикилган эди. У ХХ съезд бўлишини ҳали билмас эди. «Шахсга сиғиниш» деган гаплар қораланажагидан беҳабар эди. Унинг адабиёт даргоҳидан бутунлай қувилиши, бир умр хор-зорликда ўтиб кетиши шубҳа қилинмайдиган ҳақиқат эди. Бўйи паст, жуссаси кичик, «Синчалак»ка ўхшайдиган Саида ўшанда инсонийлик бобида, вафодорлик бобида, садоқат бобида ақлимиз бовар қилмайдиган чинакам қаҳрамонлик кўрсатганди. Ҳозиргача билмайман — бундай одамларнинг зуваласи лойданмикан ё олтинданми?

Саид Аҳмад «Саиданинг хотирасига хиёнат қила олмайман» деганида шуни назарда тутган эди. Шу гапдан кейин таклифимиз нечоғли ўринсиз ва бачкана бўлганини ҳис қилиб, иккинчи бу масалада оғиз очмайдиган бўлдик. Мен ўшанда яна бир карра Саида билан Саид Аҳмаднинг бир-бирига жуда муносиб бўлганларига ишонч ҳосил қилгандим. «Қаноатда Саида филча бўлурму, ҳай-ҳай», деган мисраси бор эди шоиранинг. Уни «Қаноатда Саид Аҳмад филча бўлурми, ҳай-ҳай», деса, шоиранинг руҳи ранжимас.

Ҳа, бардош, қаноат, садоқат Саид Аҳмад характерининг ички моҳиятини ташкил қилади. Бу эса покликдан, ҳалолликдан, виждонийликдан туғилади. Буларсиз эса ҳеч қандай ижодкор ижодда бирон маррани эгаллай олмайди. Бугун Саид Аҳмад эришган юксак марраларни кўз олдимга келтирар эканман, унинг халқимиз тилига тушган, дилидан жой олган энг яхши асарларини ўйлар эканман, адибнинг қаноат ва бардош билан босиб ўтган машаққатли умр йўлини хаёлимдан ўтказаман.

Адибнинг суратига бир қаранг: кўкиш қировга ўхшаб қолган сочлар, туртиб чиққан ёноқлар, юзни замон омочининг ўткир тишлари қолдирган ажин излари қоплаган. Лекин кўзлар ҳамон тийрак, ҳамон нурли. Бу чехраддан нуронийлик барқ уриб турипти...

Агар Чархий домлани чиндан-да, жаннати одам эди десам, бунга эътироз билдирадиган бирон киши топилмас керак. Мусичадек ювош дейсизми, қўй оғзидан чўп олмаган дейсизми, боладай содда, бегубор, самимий дейсизми — бу сифатларнинг ҳаммаси у кишида мужассам эди. У киши шоир эдилар, шоир бўлганда ҳам шунчаки юзаки, шеърни қорнидан сиқиб чиқарадиган зўраки шоир эмас, бутун туриш-турмуши шеърга тўлиб кетадиган, ҳар қадамидан шеър тўкиладиган туғма шоир эдилар. У кишининг таъблари ғоят юксак ва нозик бўлиб, ўзларини Муқимийнинг шогирди деб ҳисоблар ва ҳаминша ижодда ҳам, турмушда ҳам устозларига содиқ бўлишга ҳаракат қилардилар. Худди устозларига ўхшаб, лирик шеърлар ёзиш билан чекланмас, ҳажвиётда ҳам ўз сўзларини айтишга ҳаракат қилардилар. Чархийнинг шеърини тўпламлари тез-тез бўлмаса-да, ҳар ҳолда босилиб турар ва сотувга чиқиши билан мухлислар ўртасида қўлма-қўл бўлиб кетарди. Билишимча, Чархий домла, айниқса, «Муштум» журналининг таҳририяти билан иноқ эдилар, чунки «Муштум»нинг доимий муаллифларидан бири ҳисобланардилар. Ўзбекистон ҳукумати адабиёт соҳасидаги катта хизматларини ва элу юрт орасидаги ҳурмат-обрўсини инobatга олиб, Чархийга халқ шоири деган юксак унвон берган эди. Буни қарангки, бу юксак унвон туфайли домланинг яна бир ажойиб фазилати намоён бўлди. Гап шундаки, баъзи одамлар унвон олсалар ёки тақдирлансалар, бутунлай ўзгариб қоладилар. Ёки бошқа бир тоифа бор — булар кўпроқ ижодкор аҳлига мансуб — улар нашриётларнинг эшигини оёғи билан очиб кириб, албатта, ўзларининг мукамал асарлари тўпламини босиб чиқаришни талаб қиладилар. Буларнинг бари Чархий домлага бутунлай ёт эди. У қандай камтар бўлса шундайлигича қолаверди. Назаримда, ўзбек шоирлари орасида иккита хокисори, камсуқуми бўлса, биттаси Чархий домла эди. Унинг камсуқумлиги биров билан гаплашиш тарзидаёқ яққол сезилиб турарди — у киши гапларини тортиниб, ийманиб, худди сизга озор бериб қўйишга хижолат бўлаётгандай оҳангда гапирар эдилар. Қўқонликлар одатда жуда хушфёъл, серманзират, сертакаллуф бўлишади, уларнинг биронтаси ҳам суҳбатдошига «боринг, келинг, қўйинг, олинг» дея буйруқ бергандай оҳангда гапирмайди, аксинча, «борсин-

лар, келсинлар, қўйсинлар, олсинлар» тарзида ҳурмату илтимос оҳангини аралаштириб, сизга қаттиқ ботмайдиган қилиб гапиришади. Чархий домла ҳам таг-туғи билан қўқонлик, табиийки, қўқонча хушмуомалалик, қўқонча манзират, қўқонча талаффуз у кишининг қонқонига сингиб кетган эди. Сингиб кетгангина эмас, Чархий домлада бу сифатлар янада тўлароқ намоён бўларди, чунки у кишининг муомаласида бу сифатлар ёнига ҳар доим ўта мулойим табассум ҳам қўшилиб кетарди. Табассум шу қадар самимий бўлар эдики, Чархий домланинг бирор манзирати кишига малол келмасди.

Чархий домла ҳадеганда Тошкентга келавермас эдилар — йилда бирми ё ундан камроқми жуда зарур ишлари чиқиб қолганда, келмаса бўлмайдиган вазият туғилиб қолгандагина Тошкентда пайдо бўлар эдилар-у, шунда ҳам апил-тапил ишларини битириб, «қайдасан, Қўқон?» деб отни қамчилаб қолардилар. Биз — у кишининг тошкентлик мухлислари эса кўпинча бирров кўришганча, суҳбатларига тўймай қолаверар эдик. У кишининг суҳбати эса жуда мароқли бўларди. Чархий домла адабиётдан, тарихдан, Қўқоннинг кечаги ва бугунги ҳаётидан жуда кўп нарса билар эдилар, билганларини эса шундай чиройли гапириб берар эдиларки, эшитиб маза қилардим. Шунинг учун Чархий домланинг суҳбатларини доим қўмсаб юрардик.

Кунлардан бирида йўлимиз Қўқонга тушиб қолди. Ҳамроҳим—дўстим Абдусалом Латипов эди. Биз у билан дорилфунунда бирга ўқиганмиз. Тўғри, у физика-математика факультетини тугатган, астроном, кейин нафақага чиққунига қадар Тошкент обсерваториясида ишлади, ҳатто бир неча муддат унга директорлик ҳам қилди. У астроном бўлса-да, юлдузимиз-юлдузимизга тўғри келиб қолган — талабалик йиллари бошланган дўстлик ҳамон давом этиб келяпти. Бунинг боиси шу бўлса керакки, Абдусалом ўз соҳасининг устаси бўлиши билан бир қаторда ниҳоят бағри очик, қувноқ, ҳазил-мутойнабани яхши кўрадиган дилкаш ва зукко йигит. Хуллас, Қўқондаги ишларимизни битирди-у, Чархий домлани бир кўриб келиш ниятига тушиб қолдик. Абдусалом ҳам Чархий домла билан шахсий танишлиги бўлмаса-да, унинг лирик ғазалларини ўқиган бўлиб уларнинг анча-мунчасини ёқтирар экан. Бизни қўқонлик Маъмуржон Абдуллаев деган шогирдим бошлаб борадиган бўлди.

— Айтмасдан, дабдурустан кириб бораверадиган бўлсак ноқулай бўлмасмикин? — дея сўрадим ундан.

— Ноқулайлиги борми? Чархий домла ҳамиша биров йўқлаб борса, хурсанд бўладилар.

Биз Гишткўприкдан тор кўча бўйлаб, Муқимий мадрасаси томон юриб кетдик. Чархий домла кўп йиллардан бери Муқимий ўқиган мадрасада шоирнинг ҳужрасига қараб, унинг чироғини ёқиб ўтирарди. Дарҳақиқат, Чархий мадрасада экан. Бизни эски қадрдонлардек қучоқ очиб кутиб олди. Фотиҳа ўқилиб, соғ-омонлик сўрашилгандан кейин, Муқимийнинг ҳужраси билан танишдик. Ҳужра ғоятда кичкина, ичида ўчоғ-у, бир-иккита тоқча, палос, унинг устига тўшалган кўрпачалардан бўлак ҳеч вақо йўқ. Ўтган шоирларнинг камсуқумлигидан ёқа ушлаб, торгина ҳовлига чиқдик. Аллақачон супа устига дастурхон ёзиллипти.

Чой устида суҳбат қизиб кетди. Табиийки, гап Муқимий ҳақида, унинг дўстлари тўғрисида кетди. Шоирларнинг аҳволи анча ночор бўлгани, ҳар бир шоир тирикчилигини ўтказиш учун бирор касб-кор билан машғул бўлгани, шундан ортган вақтда ижод қилгани, қалам ҳақи деган нарсалар бўлмагани тўғрисида суҳбатлашдик. Шу муносабат билан Завқийни эсладик. Чархий домла Завқий тўғрисида дарсликларда ёзилмаган, кўпчиликка таниш бўлмаган бир воқеани айтиб берди.

— Завқий маҳсидўзлик қилар эди. Аммо унинг маҳсиларини сотадиган савдогарлар Завқийни кўп ранжитишар, қадрига етавермас эдилар. Умуман, Завқий савдогарлар билан унча чиқишмас, уларнинг молу дунёга муккасидан кетганига ғаши келиб юрар эди. Хуллас, кунлардан бирида шсир «Аҳли раста» деган ҳажвия ёзипти-ю, унда Қўқоннинг таниқли савдогарлари ва пулдорларидан қирқ олти кишини номма-ном санаб, роса пўстагини қоқипти. Ҳажв қилгани ҳам майли-я, уни Мўймаракда бир баланд жойга илиб кетганини айтмай-сизми? Мўймарак — аслида Мўйи муборак дегани экан. Ривоят қилишларича, ҳазрат Алининг мўйи муборакларидан бир донаси шу ерга тўкилган эмиш. Бу жой ўша кезларда бозорбоши бўлиб, шу десангиз, бир зумда бутун бозор «Аҳли раста»дан хабардор бўлади, уни ўқиб кулмаган одам қолмайди. Табиийки, ҳажв қилинган бойларнинг фиғони фалакка чиқади, нима қилишларини билмай, хуноб бўлишади. Қайси бирларидан маслаҳат чиқади:

— Ҳаммамиз ҳокимга борамиз. Ҳоким бизни ҳақорат қилдириб қўймайди. Боплаб ҳажвчининг жазосини беради.

Ҳажв қилинган бойлар ясан-тусанини қилиб, зарбоф чопонларини кийиб ҳокимнинг идорасига боришади. Уша кезларда Қўқонда Мединский деган чор генерали ҳокимлик қилар экан.

Мединский генерал бўлса ҳамки, ўқимишли, ижод, шеърят, ҳажвиёт деган нарсаларнинг фаҳмига етадиган, ўзи ҳам ҳазил-мутойибага мойилроқ одам экан. Боёнларнинг арзини эшитиб, бир оз ҳайрон бўлиб туради-да, кейин мулозимига буйруқ беради.

— Қани, топиб келинглари-чи, ўша Завқий деганини.

Завқийни топиб, оёғини ерга теккизмасдан олиб келишади. Мединский Завқийни боёнларга рўпара қилиб сўрайди:

— Шуми сенларни ҳажв қилган?

— Ҳа, тақсир, худди ўзи.

— Бир ўзи ҳаммангни ҳажв қилдимми?

— Шундай, тақсир...

— Ундай бўлса, қани, сенлар ҳам ҳамманг бир бўлиб Завқийни ҳажв қилинглари-чи...

Боёнларнинг дами ичига тушиб кетади, чунки уларнинг ичида шеър ёзиш қўлидан келадигани йўқ эди. Рост-да, улардан пулни пулга чақишни, чўт қоқишни сўрамайдими?..

Бу орада биз «меҳмоннинг иззати битди» деган маънода қўзғалмоқчи бўлдик. Лекин мезбон жиддий хафа бўлди:

— Озиб-ёзиб бир келиб қолибсизлар. Ҳозир бир чўқим ош қиламан. Кейин, сизларга жавоб...

— Йўғ-е, қўйинг, овора бўлманг. Кейинги келганимизда ош ермиз...

Шундоқ дедиг-у, лекин ичимда «домла яна бир қистай қолсайди» деб турибман. Негаки, Чархий домланинг бениҳоя пазанда эканини, айниқса, паловга уста-лигини билардим — илгари Тошкентда домланинг ошини еганман — таъми оғзимда қолган. Домлани кўп ҳам қистатмай, ош еб кетишга кўна қолдик. Зум ўтмай, ҳаммамиз масаллиғни тайёрлашга киришдик. Жиз-биз бошланди. Яна ҳаммамиз қозон теварагида гирди капалак. Ош баҳона, Чархий домланинг ҳангомаларини эшитишни истаймиз. Домла Қўқон ўтмишини яхши билади, турли-туман ажабтовур қўқонликларнинг ҳангомаларини бошласа, шундай ҳикоя қиладики, кулавериб ичагингиз узилади. Домла нега уларни қоғозга туширма-сикин — билмадим. Жуда ажойиб китоб бўларди-да. Мана, ўша ҳикоялардан бири:

«Кўқонда Отажон рўмол деган одам ўтган экан. У тилмочлик билан кун кўрар экан. Рўза кунларидан бирида Акрам ҳожи деган бадавлатроқ одам (асл номи эсимда йўқ, тахминан бўла қолсин) уни уйига ифторликка айтипти. Отажон рўмол айтилган вақтга етиб борипти, аммо қараса... кенгина меҳмонхонанинг ўртасида хонтахта, устига дастурхон тузалган. Хонтахтанинг тўрт томонида атлас ва беқасам кўрпачалар. Девор томондаги кўрпачалар устида Акрам ҳожи пар ёстиққа суяниб ёнбошлаб ётган эмиш. Ёнида эса... бир ҳурилик. Сув ичса томондан, сабзи еса биқинидан кўрпача экан. Юзи оппоқ. Худди қаймоққа чайиб олгандай. Кўзлар осмон ранг, сочлари пишган беҳининг тўнига ўхшаш малла. Акрам ҳожи Отажон рўмолнинг кўнгли суст кетиб, анграйиб қолганини кўриб, уни ҳушига қайтарипти:

— Мунча анграясиз! Нима бало, умрингизда маржа кўрмаганмисиз? Мен сизни тилмочлик қилиб ўтирасиз деб айтган эдим.

Отажон рўмолнинг кўнглидан «қўлингда пулинг бўлса, чангалда шўрва» деганлари шу бўлса керак-да... Бўлмаса, улуғ айём кунлари маржага бало борми?» деган фикр ўтипти-ю, лекин Акрам ҳожига сир бой бермай, «чой кушат, чай давай, лепешка бери» деб тилмочлик қилиб ўтирипти. Овқатлар ейилиб, дастурхонга фотиҳа ўқилгач, Акрам ҳожи Отажонга депти:

— Бунингга айт, шу ерда ётиб қола қолсин...

Отажон рўмол ўзини анча-мунча тилмочларни бир чўқишда қочирадиган зўр тилмочлардан деб ҳисоблаб юрарди. Лекин буни қарангки, аксига олиб шу топда «ёт, ётиб қол» дегани ўрисчада қанақа айтилиши сира эсига келмаса-да. Нима ҳам дерди-я! У шўрлик думини тутқазмаётган иборани кетидан қувиб зўриқиб кетди, пешонаси терга ботди, охири бир амаллаб топти:

— Хўжайин говорит сегодня длинный садись...

Орадан уч-тўрт кун ўтди. Отажон рўмол кўчадан кетиб бораётиб қараса, рўпарасидан тунов кунги ҳурилик кўчани тўлдириб, босайми-босмайми деб таманно билан келяпти. Отажон рўмолнинг оғзи қулоғига етиб илжайди-да, уни йўлдан тўхтатди. Маржа уни танимади. Шунда Отажон рўмол ўзини танитди:

— Узбекский ураза, Акрамхожи дом, середина суп. Мен — Отажон рўмол...

Маржа «Пошел к черту...» деб ўтиб кетаверди...»

Бу орада ош ҳам дамланди. Супада ошнинг дам

ейишини кутиб, чой хўплашиб гурунгимизни давом эттирдик. Маъмуржон Чархий домлани яна қитиқлади.

— Домла, артист бўлганингизни айтиб беринг. — Кейин бизга қараб кўз қисди. — Чархий домла бир вақтлар театрда ишлаганлар. Эшитмаганмисизлар?

— Йўғ-е! Қандай қилиб? Ростми шу гап?

Чархий домланинг артист бўлганига, саҳнага чиқиб роль ижро этганига сира ақл бовар қилмасди. Шунақа мўмин-қобил, шунақа юввош, содда одамнинг саҳнадан монолог ўқиётганини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди.

— Э, қўйинг, эслатманг ўша сабилни!

Домла ёқимсиз бир нарса эсига тушиб, ранжигандек бўлди. Бироқ биз бўш келмадик. Қистовимиз туфайли домла ҳикоясини бошлади:

— Уруш йилларида театрда адабий эмакдош бўлиб ишлаганман. Эркакларнинг кўпи фронтда, одам етишмайди. Спектаклларнинг қўйилиши ҳам қийинлашди. Театр ёпиладиган ҳолга келиб қолди. Театрни оёққа тургазиш учун бир одамни директор қилиб юборишди. Унинг раҳбарлик бобида тажрибаси «катта» экан — сўнги йилларда қайси бир сувоқчилик артелида раис бўлган экан. Янги директор бир-икки кун у ёқ-бу ёқни кўриб ўрганган бўлди-да, кейин жамоани тўплади.

— Аҳвол чатоқ, интизом бўшашиб кетипти. Спектакллар қўйилмай қолипти. Одам йўқ эмиш. Бўлмаган гап. Мен аҳволини ўрганиб чиқдим — театрда анча-мунча бекорхўжалар бор экан. Мана, масалан, ўртоқ Георгиади... Ким у? Мажлисда борми ўзи?

Георгиади мажлисда бор эди. Бу грек театрда либос тикиш бўйича ишлар, ўзбекчани чала-чулпа биларди. У ўрнидан турди.

— Сиз кийим тикасизми? Яхши. Кийимларни кундузи бичиб, кундузи тикасиз. Хўш, кечқурунлари-чи? Нима иш қиласиз? Эртадан бошлаб саҳнага чиқасиз? — Георгиади эътироз билдиргани оғиз жуфтлади. — Утиринг, Георгиади! Ҳозир уруш вақти — ҳеч қанақа баҳона кетмайди. Тамом! Давом этамиз. Хўш... Ҳамралиев... Чар... хий. Ким бу киши? Борми? Ҳа, сизмисиз? Нима бало чархчимсиз? Қани, нима иш қиласиз? Лаббай? Адабий эмакдош? Буниси нима бўлади? Ҳой, менга қараш. Ҳозир қанақа замон эканини биласизми? Уруш пайтида матн-патн нима қилади! Йиғиштиринг майда гапни! Эртаданоқ саҳнага чиқасиз. Тамом!

Гап қайтарганининг фойдаси йўқ. Шўрлик, адабий эмакдошни тушунмас экан. Жанжал қилгандан фойда

йўқ. Эртасига саҳнага чиқишга тўғри келди. Аллақайси спектаклда хон аскарлари бўлиб чиқишимиз керак. Олдинда Георгиади, барваста, йўғон. Кетидан каминангиз, озғин, пакана. Қиличимизни яланғочлаб, «биз хоннинг шавкатли аскарлари» деб қўшиқ айтиб, кейин қиличини қинига солиб саҳнадан чиқиб кетмоғимиз керак. Саҳнадаги бош қаҳрамонлар биз чиқиб кетгандан кейин гапларини давом эттирмоқлари лозим. Биз гурс-гурс қадам ташлаб саҳнани айландик, овозда қўшиқни айтдик, мана, шеригим Георгиади қиличини қинига солиб саҳнадан чиқиб ҳам кетди. Мен бўлса ҳеч қиличини қинига солмайман-да! Шунча уринаман, қилич қурғур сира жойига тушмайди. Тўғри чиқиб кетаверишга режиссёрдан қўрқаман. Аллақачон гапини бошлаши керак бўлган қаҳрамон газабдан кўзи қинидан чиқиб кетай деб менга ўқрайди. Менинг хунобим ошади. Шу пайт залдан таниш овоз янгради:

— Нима бало, Чархий домла, мастмисиз?

Қарасам, эрта-ю кеч умри бозорда ўтадиган такасалтанг Нормурод. Бутун вужудимдан ўт чиқиб кетгандай бўлди, бу тухматга чидаёлмадим.

— Кўзингни ёғ босганми, такасалтанг! — деб бақирдим саҳнадан. — Нега маст бўларканман. Қини қиличдан кичкина бўлса, нима қилай?

Эртасидан янги директор мени саҳнага яқинлаштирмай қўйди...

Чархий домланинг ҳангамасини эшитиб, роса мириқиб кулишдик. Бу орада ош ҳам сузиб келинди, уни мақтаб-мақтаб охиригача туширдик. Кейин яна чойга ўтдик. Шунда ҳам гурунгимиз тинмайди — ўртага бир қувноқ гаплар тушади-ю, ҳаммамиз қаҳ-қаҳ отиб куламиз, бир эса жиддий гаплар қўзғолади-ю, уларнинг мағзини чақиб хаёлга толамиз. Ҳа, ўша кун жиддий гаплардан ҳам анча-мунча гаплашдик. Чархий домла нафақат ҳазил-мутойибага моҳир эди, балки ҳар қандай мураккаб мавзуда фикрлай биладиган, ўз фикрини чиройли қилиб ифодалай оладиган закий одам ҳам эди.

Йиғинимизга якун ясалишидан аввал домладан янги шеърларидан ўқиб беришни илтимос қилдик. Бу гал ҳам Чархий домла даврага энди кираётган ҳаваскор шоирдек қимтина-қимтина бир-иккита шеър ўқиди. Шеърлар анъанавий услубдаги газаллар бўлиб, одатдагича муҳаббат мавзусига бағишланганди. Аммо улар тақлидчиликдан холи, ҳар бири шоир қалбининг энг тегран жойларидан чиққан, шоир изтироблари, дардлари

ҳақида самимий ҳикоя қилувчи ёниқ шеърлар эди. Шундоқ бўлса-да, мен қитмирлик билан савол бердим.

— Домла, муҳаббат деганлари одатда ёшларнинг маҳрига тушган. Одам ёши ўтгандан кейин табиий майлларининг таъсирида бошқа ташвишлар асоратига тушиб қолади. Шундоқ экан, ёш ўтинқираб қолганда, муҳаббат ҳақида куйлаш, ғазал ёзиш бир оз эриш кўринмасмикин?

Феълим қурсин — тўғрилиқ қиламан деб, домлага малол келишини ўйламабман ҳам. Лекин Чархий домла бу гапимни оғир олмади. Фақат саволга дарров жавоб бермай, бир оз ўйланиб қолди. Кейин кўпдан бери бир тўхтамага келган одамдай, камоли ишонч билан салмоқлаб деди:

— Агар чинакам шоир бўлса, унинг кўнгли қаримайди. Шоирлик ёшда эмас, кўнгилда...

Шу гаплар бўлиб ўтганига ҳам анча йил бўлди. Бу орада Чархий домланинг ўзлари ҳам дунёдан кўз юмдилар. Мен ўша учрашувимизни, унда айтилган гапларни ва, айниқса, домланинг ўтиришимиз сўнгида айтган гапини тез-тез эслаб тураман. Бу гап зоҳиран қараганда анчайинки жўн гапга ўхшайди, лекин тузукроқ ўйлаб кўрилса, унинг тагида катта маъно бор. Ахир, яшаш санъатининг энг инжа томонларидан бири ҳам ана шунда — кўнгилни қаритмасдан яшай билишда эмасми? Биз тақдирин азалда белгилаб қўйилган муҳлатгача ҳаёт кечирамиз. Лекин, афсуски, кўпларимиз муҳлатидан олдин қариб, мункиллаб қоламиз, ҳаётдан тўйиб кетдим деб нолалар чекамиз ва бунга сабаб қилиб дунёнинг носозлигини, одамларнинг нобоплигини, покизалик қолмаганини, ҳамма ёқда қинғирлик ва эгрилик ҳукмронлигини кўрсатамиз. Аслида, шундаймикин? Бизнинг қариб қолишимизга, ҳамма нарсадан совиб, қўлимизни ювиб қўлтиғимизга уришимизга биринчи навбатда, ўзимиз сабабчи эмасмикинмиз?..

Чархий домла том маънода жаннати одам эди — у бу дунёга келиб дунё молларига кўнгил қўймади, ҳасад, фисқу фасод, гийбат ва бўҳтон кўчаларига юрмади, бировнинг оёғидан чалишни ўйламади. У болалардай беғубор ва самимий эди, тўғри ва ҳақпараст эди, шунинг учун ҳам у дунёни, атрофидаги одамларни тўғри ва покиза одамлар деб билиб яшади. Умр бўйи унинг кўнгли гўзалликка муштоқ бўлган, яхшилик ва эзгулик учун очиқ бўлган. Шунинг учун ҳам унинг кўнгли умрининг охиригача, энг сўнги нафасига қадар қаримаган бўлса, не ажаб?!

1999.

ЧУШОННИ АНГЛАН

Айтишларича, олим бирор оламшумул кашфиёт яратса, уни халққа англлатмоқ учун бу кашфиётни тафаккур юксакларидан кундалик турмуш заминига олиб тушмоғи, мавҳум ва мураккаб формулалар тилидан жўн, кўникилган тушунчалар, оддий тасаввурлар тилига кўчирмоғи лозим. Санъатда эса бунинг акси... Шоир ҳам оламшумул кашфиётлар қилади — бетакрор рангларга, мафтункор жилоларга, сеҳрли маъноларга, дурдона ҳикматларга тўла гўзал дунё яратади. Бироқ бу дунёни англлатмоқ ва англамоқ учун жўнлаштириб, оддий маинат тилига кўчириб бўлмайди. Жўнлаштиришимиз биланоқ гўзаллик гойиб бўлади, асарнинг сеҳру жодуси йўқолади, ҳозиргина сизни ларзага солиб турган поэтик мисралар бетаъсир оддий сўз тизмаларига айланади... Шоир яратган кашфиётни англамоқ учун одам, албатта, ўша кашфиёт юксаклигига кўтарилмоғи шарт. Одамнинг юраги шоир юраги билан бир маромда тепсагина, одамнинг юраги ҳам шоир юрагидек нафосатга ташна бўлсагина, шоир юрагидек гўзалликка эшикларини ланг очиб қўйсагина инкиншоф этилган олий гўзалликни идрок этмоғи мумкин. Бу эса ғоят мураккаб иш... Албатта, ҳамма ҳам шоир кўтарилган юксакларга кўтарилиш бахтига муяссар бўлавермайди. Ахир, «халқ» деган тушунча тез-тез тилга олиниб турилса-да, у ҳеч қачон ҳар жиҳатдан тенг, яхлит бир кучни англлатмайди. Ҳамиша халқ бор, оломон бор, авом бор, орифлар бор... Одатда, қалби уйғоқ, ҳақиқатга ва гўзалликка ташна орифларгина шоир яратган нафосат оламини идрок қиладилар ва ғофилларни унинг гўзалликларидан огоҳ этадилар. Шу тарзда, шоирлар яратган гўзаллик халқ мулкига айланади ва унинг маънавий дунёсининг юксалишига хизмат қилади. Афсуски, юқорида айтилганидек, бу жараён сира-сира осон кечмайди — ўзининг англанилмаганидан зорланган, қадрсизлигидан шикоятлар қилган, замондошларининг меҳрсизлигидан изтироб чекиб ўтган шоирлар озмунчами?! Ҳатто, Пушкиндай шоир ҳам қатор шеърларида гўзаллик кўчасига яқин юролмайдиганларни «авом» («чернь») деб атаб, уларга нафратини

изҳор қилган эди. Ўз вақтида Пушкинини «буюк халқ шоири» деб атаган «марксист» адабиётшунослар эса шоирнинг бундай «шаккоклигини» «халққа нисбатан мутакаббирлигини» «синфийлик» қолипларига сиғдиролмади роса хуноб бўлган эдилар. Ҳолбуки, буни изоҳлаш қийин эмас эди — бунинг учун «гўзалликнинг илоҳий даргоҳларига кўтарилиш ҳаммага ҳам насиб этавермайдиган» деган ҳақиқатни эътироф этиш кифоя эди.

Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон ҳам ўзига хос бетакрор шеърят оламини яратишга қодир бўлган ва шундай оламини яратган улуг шоирлар сирасидандир. У ижодини 1914 йилдан бошлади, бироқ унинг парвози 20-йилларга тўғри келди. Айниқса, 1920—1927 йиллар мобайнида Чўлпон илҳоми жўшқин булоқдай қайнаб-тошди, пўртанадай киргоқларга сиғмай кўпириб жўш урди — у учта шеърини тўпламидан ташқари, кўплаб шеърлар, ҳикоялар, мақола ва очерклар яратди, ўнлаб драматик асарлар барпо этди, адабиётимиз хазинасини баркамол таржималар билан бойитди. Ана шу асарлари баъзи бир олимларга уни фавқуллода юксак баҳолашга асос бўлди. Айниқса, хориждаги баъзи бир адабиётшунослар шоир ижодининг моҳиятини холислик билан тўғри белгилашга ҳаракат қилишди.

Улар Чўлпонни ҳароратли, айни пайтда, ниҳоятда ҳассос, қалби нозик, шу билан бўлса ажаб эмаски, қўрқмас санъаткор эди деб баҳолашди. Уларнинг фикрича, Чўлпон ўзини халқдан айри ҳолда — шеърини илҳом булоғи бўлиб хизмат қилган замондошларининг ҳаёти, маънавий дунёсидан ташқарида деб тасаввур ҳам эта олмайди. Чўлпон лирикасининг бутун оҳанглари ана шу ҳолатдан келиб чиқади. Энди ана шу буюк шоирнинг тақдирига бир назар ташлайлик. Дунёдаги истаган адабиётнинг ифтихори бўлишга арзийдиган, ҳар қандай маданиятда жамиятда Худо ато этган буюк истеъдод эгаси тарзида қабул қилинадиган «устоз», «муаллим» сифатида эъзозланиши мумкин бўлган Чўлпоннинг қисмати қандай бўлди? Маълумки, «ўзини халқдан айри ҳолда, замондошларининг ҳаёти, маънавий дунёсидан ташқарида деб тасаввур ҳам қилолмайдиган» бу шоир деярли стмни йил давомида қораланиб келипти. Бу давр мобайнида шоир шаънига айтилмаган бўҳтон қолмади; уни қораланиб таҳқирлаш бобида ким ўзар мусобақалар авж олди. Юзлаб мақолаларда, китобларда, маърузаларда уни «буржуа шоири», «жадид», «мафкураси бузуқ», «босмачилар куйчиси», «мпллатчи», «ак-

силниқилобчи», «Октябрь инқилобини тушунмаган овар», «ёшлар онгини заҳарловчи ёт унсур», «халқ душмани» ва яна алланима балолар деган тавқи лаънат ёпиштирилди. Бир йил эмас, ўн йил эмас, салкам етмиш йил давомида-я! Савол туғилади: наҳотки, шунча йил мобайнида ўзбек халқидай кўп сонли халқ ичидан Чўлпонни англай оладиган унинг чинакам улуғ шоир эканини идрок этган ва бу ҳақиқатни айтишдан чўчимайдиган биронта ҳам ориф одам топилмади? Наҳотки, бизнинг халқимиз ўз олдидан оққан сувнинг қадрига етмайдиган бу қадар ношукур халқ? Наҳотки, бизнинг одамларимиз гўзаллик қаршисида шунчалар сўқир ва кар?.. Ғоят қийин ва мураккаб саволлар. Негаки, совет замонасида биз халқ тўғрисида кўпинча умумий, тумтароқ, баландпарвоз гаплар гапириб ўрганиб қолганмиз — халқ доно, халқ улуғ, халқ бағри кенг, халқ яратувчи, халқ ижодкор ва ҳоказо... Аммо халқнинг тафаккури чекланган, маданий савия чатоқроқ, халқ ўзининг асл фарзандларини унча эъзозламайди деган гапларни айтиб бўлмасди ёки айтилмасди. Бунақа гаплар ҳақми, ноҳақми эканидан қатъи назар — халққа хурматсизлик, унинг шаънига туҳмат деб ҳисобланарди. Ҳолбуки, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Фитрат, Усмои Носир, Ҳабиб Абдулла... Яна қанчадан қанча умри фожиалар ичида кечган буюклар номини эслаш мумкин. Уларнинг ҳаёти, фожиаси халқнинг кўз ўнгида кечди-ку! Бироқ халқ оғзинга талқон солиб олгандай, чурқ этмай сукут сақлади, оддий томошабин бўлиб тураверди, туравердигина эмас, кези келганда, масаланинг моҳиятига етмай, билиб-билмай, чапаклар чалиб. «миллатчиларга ўлим!» дея бўғила-бўғила ҳайқирди. Кўзлари ғазабдан қонга тўлиб, оғизларидан тупуклар сачратиб, жазавага тушиб ҳайқирди. Афсуски, «Ҳай биродарлар! Нима қиляписизлар? Булар, ахир, миллатнинг гули-ку! Булар миллат йўлида жон фидо қилувчи қаҳрамонлар-ку!» дея овозини кўтарган биронта азамат чиқмади.

Ҳа, бу — факт, бу — кўз юмиб бўлмайдиган ҳақиқат. Бироқ, ана шу аччиқ ҳақиқатга қарамай, «етмиш йил давомида халқимиз ичидан Чўлпонни англашга қурбн стадиган одамлар мутлақо чиқмади» деган гапни айтишга ҳам тил бормайди. Негаки, жуда кам бўлса-да, бундай азаматлар бўлган. Юқорида мақоласидан парча келтирганимиз Боймирза Ҳайит билан бир қаторда татар-бошқирд маданиятининг йирик арбоби Заки Валидий, ўзбек муҳожирларининг раҳнамоларидан бири Вали

Қаюмхон, 20-йилларда Берлинга ўқишга бориб, ўша ёқларда қолиб кетган доктор Иброҳим Ёрқин ва бошқалар Чўлпон ҳақида жуда юқори фикр билдиришган. Уни XX асрнинг энг истеъдодли санъаткорларидан бири деб аташган. Аммо шуниси борки, уларнинг ҳаммаси ўз фикрларини хорижда туриб айтишган ва бизнинг социалистик Ватан билан хориж ўртасида ўрнатилган ғоят баланд, ғоят юксак темир девор туфайли уларнинг фикрлари бизгача етиб келган эмас. Хўш, бизда-чи? Ўзимизда Чўлпон тўғрисида бирон бир холис фикр, бирон бир илиқ гап айтилганми? Ҳа, ўзимизда ҳам айтилган бундай фикрлар. Шундай замонлар ҳам бўлганки, Чўлпон асарлари танқидчилар томонидан илиқ кутиб олинган, уларга ижобий муносабат билдирилган.

Чўлпон ҳақида матбуотда биринчи бўлиб илиқ фикр билдирган олим Зариф Баширий бўлган эди. Бу одам асли Татаристондан бўлиб, 20-йилларда Ўзбекистонда яшаган, ўзбек тилида кўплаб мақолалар ёзган, ҳикоялар эълон қилган, табдиллар қилган, ўша давр мунозараларида фаол қатнашган, ҳатто замонавий ўзбек адабиётидан мажмуа тузиб, уни 1929 йилда Қозонда бостириб ҳам чиқарган эди. Зариф Баширий 1923 йилнинг 4 май куни «Туркистон» газетасида Чўлпоннинг биринчи тўплами «Уйғониш»га тақриз эълон қилади. У тақризининг бошидаёқ «Чўлпон ўртоқ кейинги даврдаги ўзбек шоирларидан энг олдингиси ва чин маъноси билан шоир деб аталишга лойиқ бўлганидан унинг шеърларини чин адабиёт ва шеър кўзи билан кўриб, текшириш ва танқид қилишга ярайдир» дейди ва шундан сўнг «Чўлпон ўртоқнинг чин юрак ва ҳис шоири», яъни ҳас-се лириклигини айтиб, бу фикрни тасдиқловчи мисоллар келтиради. Мунаққид таҳлил ёрдамида Чўлпон шеърларидаги тасвирийликни, туйғулар теранлигини, сўз қўллаш маҳоратининг юксаклигини кўрсатади.

Бошқа бир мунаққид Вадуд Маҳмуд ҳам «Булоқлар» тўпламига ёзган тақризида «бугунги ўзбек адабиётига янги бир тўн кийгизилди» дейди ва бу «тўнни кийгизган» одам Чўлпон эканини маълум қилиб, «Булоқлар» тўламининг бадний сифатлари ҳақида мулоҳаза юритади. Мунаққид «Амалнинг ўлими» деган шеърдан парча келтириб, унда «қанча шеърят, қанча оҳанг уйғоқ» эканини тасдиқлайди-да, шу билан бирга, «юртнинг дардини, қулларнинг инграган жонлар бўлишини, кўнглида йиғлаган малакларнинг шарқ оналари, жувонларидан иборат эканини қанча очиқ, муассир ва ижод би-

лан тасвир этадир» деган фикрни билдиради. Бу парчада Вадуд Маҳмуд жиндай баёнчиликка йўл қўяётган эса-да, у Чўлпон шеърятининг моҳиятига анча кириб борган дейиш мумкин.

1924 йилда «Зарафшон» газетасининг икки сониди «Ўзбек ёш шоирлари», «Чўлпон» деган мақола босилди. Унинг муаллифи Абдураҳмон Саъдий Чўлпон ижодини анча батафсил текширади ва шоирни жуда «қисқа бир таъриф билан» «у ёнадур ҳам ёндирадур» деб таърифлайди. Мақолада Чўлпоннинг «чин маъноси билан романтик бир юрак шоири (лирик)» экани ҳам далиллар билан очиб берилган.

Худди шунингдек, жуда ихчам шаклда бўлса ҳам Абдулла Қодирий Чўлпоннинг «Тонг сирлари» китобига ёзган шарафномада сўзбошида матбуотда Чўлпон шаънига айтилган «Чўлпон йиғлоқи шоирдир» деган таъна-дашномларни рад этади, шоир шеърларида кўз ёши кўп учраса-да, Чўлпон «улардан чечаклар ундирмоқчи эканини» айтади.

Чўлпон ҳақидаги илк мақолаларнинг яна бир муштарак хусусиятлари шундаки, уларнинг муаллифлари шоир шеърятини ҳақида батамом ҳолис фикр юритишга интиладилар. Шунинг учун тақризларда Чўлпоннинг кучли томонлари билан бирга нуқсонлари, заифликлари ҳақида ҳам фикр юритилади. Бу заифликлар ҳар хил, ammo икки мақолада бир нуқсон таъкидланадигани, кейинчалик айни шу «нуқсон» Чўлпон шеърятининг бутунлай қоралаш учун асосий далиллардан бўлди.

Зариф Баширий ёзади: «Чўлпон ўртоқ «эл» ва «халқ» сўзларини қанча кўп ёзса ва сўзласа ҳам, ул халқ шоири эмас, халққа яқин бўлган зиёлилар шоирдир. Унинг услуб ва руҳида халқчиллик жуда оз».

Орадан бир йил ўтказиб мақола эълон қилган Абдураҳмон Саъдий ёзади: «Чўлпон омма — халқ шоири эмас, ўқинишлилар, зиёлилар шоирдир. Уни омма-жалпи халқ тез англайди. Лекин шунинг баробаринда, у халқ қайғуси билан (фақат ҳеч бир синфга айирмасдан) ёзғувчи «халқчи» (народник) бир шоирдир. Чўлпонда асл кўзга қаттиғ берилиб турғон туб хусусият ҳам шундадир».

Бу ўринда шунини айтмоқ жоизки, бу гаплар ёзилган вақтда, яъни 1923 ва 1924 йилларда ҳали «халқ шоири эмас, зиёлилар шоири» деган тасдиқ сиёсий айбдай қабул қилинмас эди. Шунинг учун бу «айблар» унча катта аке садо бермай ўтиб кетган. Кейинчалик эса «халқ

шоирни эмас, зиёлилар шоир» бўлиш ижодкорни гап-сўзсиз ўлим чоҳининг лабига олиб борадиган даҳшатли сиёсий айбга айланган. Бу тўғрида ўз ўрнида батафсил гаплашамиз. Ҳозир эса, Чўлпон ҳақидаги илк тақризлар муносабати билан юритган мулоҳазаларимизга яқун ясайлик — бу тақризлар ҳар қанча холисона ёзилган бўлмасин, уларнинг ҳаммасидан ҳам янги чиққан ёш шоирга нисбатан меҳр ва эътибор ҳар қанча барқ уриб турмасин, уларни биз Чўлпонни англаш йўлидаги бирон-бир жиддий ютуқлар деб атай олмаймиз. Улар жуда ёрлақганда Чўлпон юксаклигига олиб борувчи улкан зинанинг биринчи пиллапоялари эди, холос. Эҳтимол, муайян шароит бўлса, жамиятнинг манфаатдорлиги сезилиб турса, балки бу пиллапоялардан кўтарилиб бориб, Чўлпон яратган оламнинг баъзи бир жиддий қирраларини кашф этиш ҳам мумкин бўларди. Аммо бундай бўлмади, аксинча бўлди. Чўлпонни англаш йўлида илк қадамлар қўйиб улгурилмай, шу он қирқилди. Чўлпонни англаш учун унинг юксаклигига кўтарила олган шеърят шайдоси, юраги том маънода гўзаллик ва нафосат иштиёқида ёнган оташин ориф одам яна топилмади. Нега? Йўлимизда яна кўндаланг бўлаётган бу қонуний саволга жавобни кейинга қолдирайликда, Чўлпон те-варагида ўша кезларда юз берган ғаройиб воқеаларга юз бурайлик.

* * *

«Тонг сирлари»да Абдулла Қодирийнинг муқаддиси эълон қилингандан кейин бир йил ўтар-ўтмас, 1927 йилнинг 14 февраль куни «Қизил Ўзбекистон» газетасида Айн имзоси билан «Ўзбек шоирлари. Чўлпон» деган мақола босилди. Мақола сўнггида илова тарзида босилган изоҳда таҳририят шу мақола билан Чўлпон ҳақида баҳс бошлаганини маълум қилган ва «барча қизиққан ўртоқлар»ни баҳсда иштирок этишга даъват этган эди. Бундай*«ўртоқлар» кўп зориқтирмай топила қолди — орадан кўп ўтмай, газета саҳифаларида 22 ёшлик Ойбек «Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак?» деган мақола билан чиқди. Ундан кейин эса Усмонхон баҳсга аралашди—у «Мунаққиднинг мунаққиди» деган мақоласида Ойбекнинг қарашларини кескин танқид остига олди. Ойбек мунозарада яна бир марта сўз олишга мажбур бўлади—у газетанинг 1927 йил 29 август сонидида «Мунаққиднинг мунаққиди» мақоласининг эгасига» деган мақола билан чиқиб, ўз қарашларини ҳимоя

қилади. Шу мақола билан баҳс тўхтайдиган — унинг якуини ўша йили октябрь ойининг 4—5 кунларида Самарқандда ўтган Ўзбекистон маданият ходимларининг II қурултойида маъруза қилган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Биринчи котиби Акмал Икромов ясайди.

Мен қатъий аминманки, фақат Чўлпон тақдиридагина эмас, балки бутун ёш ўзбек адабиётининг кейинги ривожини белгилашда, шунингдек, адабиётшунослик ва адабий танқидчиликдаги йўналишларни маълум изларга солиб юборишда бу баҳснинг роли бениҳоя катта бўлади. Шунинг учун унинг мазмуни ҳақида, қандай масалалар атрофида баҳс кетгани тўғрисида, қандай хулосаларга келинган ва адабиётга кириб келаётган ёш ижодкорларга қандай йўл-йўриқлар берилгани борасида батафсилроқ мулоҳаза юритсак, фойдадан холи бўлмас. Чунки ўзбек адабиётининг социалистик реализм адабиёти сифатида орттирган анча-мунча «фазилатлари»нинг томири худди шу мунозарага бориб тақалади.

Юқорида айтганимиздек, газета саҳифаларидаги мунозара Айнинг мақоласи билан бошланди. «Айн» — адабиётшунос ва мунаққид Олим Шарафиддиновнинг тахаллуси эди. Шуниси муҳимки, Олим Шарафиддинов адабиёт оламига шахсий манфаатларини ўйлаб кириб қолган тасодифий одам эмас эди. Кейинчалик у ўзининг кўпгина тадқиқотларида адабиёт тарихини чуқур билишини, адабиётнинг моҳияти ҳақида анча маънодор ва ибратли мулоҳазалар юрита олишини исбот қилган. Айниқса, унинг 1940 йилда нашр қилинган ва кейинчалик бир неча марта чоп этилган «Алишер Навоий» деган танқидий биографик очерки ўша давр адабиётида катта воқеа бўлди. Бу китоб ҳозир самарали ижод қилаётган кўпгина адабиётшунослар учун жуда яхши қўлланма бўлган эди. Шунинг учун 1943 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси тузилганда, адабиётшунослар ичида биринчилардан бўлиб, Олим Шарафиддиновнинг мухбир аъзоликка сайланиши ҳеч кимни ажаблантиргани йўқ. Бу одам кўнгилли равишда фронтга кетади ва жанг майдонларида ҳалок бўлади. Бу факт ҳам Олим Шарафиддиновнинг шахсиятига беихтиёр эҳтиром уйғотади. Лекин «Афлотун, сен менинг дўстимсан, бироқ ҳақиқат мен учун қадрлироқ» деган гап бор. Факт фактлигича қолади — уни турлича шарҳласа бўлади, бироқ ўзгартириб бўлмайди. Факт эса шундан иборатки, олис 1927 йилда Олим Шарафиддинов адабиётни ҳукмрон

мафкуранинг хизматкорига айлантиришдек номуносиб ишни бошлаб берган эди.

Олим Шарафиддинов мазкур мақоласида ўзбек адабиётшунослигида биринчилардан бўлиб маркста методология принципларига амал қилган, яъни у адабиётга тўлалигича синфийлик назарияси нуқтаи назаридан ёндошиб, у пролетар идеологиясининг қуроли бўлиши зарурлиги ҳақидаги қарашни олға суради: «Ёш шоирларимиз йўқсулланинг синфий тилакларини, манфаатларини, мафкурасини жозибадор бир йўсинда тасвирлашга, жонлантиришга бошлади» — деб ёзади Олим Шарафиддинов мамнуният билан.

Албатта, Олим Шарафиддинов мақолада иложи борича ўзини холис қилиб кўрсатишга уринади, шунинг учун у шоирнинг баъзи бир ижобий сифатларидан кўз юммайди. У Чўлпоннинг «энг кўп ёзувчи», «адабиётда айрим ўрин тутгучи шоир» эканини эътироф этади. Олим бу фактни таъкидлаш билан чекланмай, бу «айрим ўрин»нинг моҳиятини ҳам очади: «эски классицизмнинг бор рамкасини бузиб, парчалаб, унинг (классицизмнинг) ифода йўсинини, оммага англашилмайдирган тилини соддалаштириб, оммага яқин қўйиш учун уринадир. Ҳам яна шул содда ифода йўсинда, содда тилда амалий намуналар билан бизни таъмин этадир».

Чўлпоннинг тили ҳақида гап кетганда, айниқса, Олим Шарафиддинов ўзини тўхтатолмайди — у шоирни ёйилиб-ёйилиб мақтайди, унга жуда юксак таърифлар беради: «Бу кунги ўзбек адабий тили, шубҳасиз, Чўлпон тилидир. Бутун адабий ёшлик унинг тилини борар ўрناق танийдир. Унга тақлид қилади».

Бироқ Олим Шарафиддинов синфийлик кўзойнагини кўзига тутиб олиши биланоқ ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетади — энди Чўлпоннинг шеърларидаги қуюшқондан жиндай чиқиб кетган жойлар жуда хавфли айбдай, совет ҳокимиятининг тагига сув қуядиган гуноҳдай кўрина бошлайди.

«Синфийлик» принципи тадқиқотчидан бир саволга аниқ жавоб беришни талаб қилади — хўш, бу шоир ёхуд бир адиб қайси синфнинг вакили? Унинг асарлари қайси синф манфаатларига хизмат қилади? Унинг ижодида қайси синфнинг қарашлари ўз ифодасини топган. Совет адабиётшунослари етмиш йил мобайнида ҳар бир ёзувчи, наинки, ёзувчи, балки ҳар бир асар тўғрисида мушоҳада юритганда ана шу саволларга жавоб беришга уриниб, адабиётни жуда хароб қилиб юбориш-

ди. Негаки, анчагина жўндай кўринган бу саволларга жавоб бериш ғоят қийин эди. Негаки, ёзувчи ёки муайян асарини соқит қилиб, умуман олиб гапирганда адабиётнинг синфийлиги ҳақидаги гап тўғридай туюларди, аммо орага конкрет шахс аралашини биланоқ масалани тўғри ҳал қилиш амри маҳол бўлиб қоларди. Дарҳақиқат, Пушкинни қайси синфнинг вакили деса бўлади? Деҳқонлар синфиними? Дворянлар вакилими? Ёхуд шаҳарда яшовчи ҳунарманд-косиблар шоирими? Алишер Навоийчи? У кимнинг вакили бўлади? Ҳукмрон эксплуататорлар манфаатини кўзлаганми? Ё бошқа бирон синф вакилими? Кўриниб турибдики, масалани бу тарзда қўядиган бўлсак, адабиётнинг моҳиятини бузувчи, шоирни масхара қилишдан бошқага ярамайдиган хулосаларга келинади. Бироқ, марксча принципнинг талаби қатъий. Хўш, бу шоир қайси синфнинг вакили? Талаб қатъий бўлгач, олим жавоб беришга мажбур — фактлар унга хизмат қилмаса, у фактларнинг қулоғидан чўзиб, ўзига бўйсунишга мажбур қилади. Шунинг учун Олим Шарафиддинов «Чўлпон йўқсул халқнинг шоири эмас, у миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлиларнинг шоиридир. Унинг мафқураси шуларнинг мафқурасидир. У шу мафқура йўлида уринадир, талпинадир. Уни қайнатган, илҳом берган нарсалар шулардир», деб ёзади.

Эътибор беринг-а — бу фикр Зариф Башир ва Абдурахмон Саъдий томонидан айтилган эди. Улар ҳам Чўлпон зиёлилар шоиридир деб даъво қилишган эди. Олим Шарафиддинов уларнинг фикрига жиндай аниқлик киритади холос, яъни у зиёлиларга «миллатчи, ватанпараст, бадбин» деган сифатларни тақади. Қарабсизки, ана шу «жиндай» аниқлик билан «Чўлпон йўқсул халқ шоири эмас» деган жўнгина гап даҳшатли айбномага айланади. Синфийлик принципи шунақа ғаройиб фокуслар қилишга ва шу йўл билан томошабиннинг кўзини (ёхуд китобхоннинг ақлини) боғлашга имкон беради. Бу гапларни қўяйлик-да, масалага бошқа томондан ёндашайлик. Майли, фараз қилайлик — Чўлпон зиёлилар шоири. Аммо ким, қачон, қаерда исбот қилганки, зиёлилар шоири халқ шоири бўла олмайди?

Мақоланинг давомидан аёнлашадикки, муаллиф Чўлпонни эркин қўмсагани учун, юртини озод ва обод кўрмоқни истагани учун, баданларда қонли излар қолдирувчи кишанларни нафратлагани учун, «кишан кийма, бўйин эгма!» деб, хўрланган одамларни ғурурга чақир-

гаини учун зиёлилар шоирни деб атаяпти. Бироқ савоё туғилади — наҳотки, эрк туйғуси, озод яшаш истаги, бошда дўш билан ҳар жонда мағрур юришни исташ фақат ва фақат зиёлиларга хос бўлса? Наҳотки, «йўқ-сул халқ» чоризм даврида ҳам, совет империализми даврида ҳам мустамлака зулмини тўла қабул қилиб, эрка лоқайд бўлиб яшаган бўлса? Аксинча, Чўлпон 20-йилларнинг биринчи ярмидаги шеърларида оутуқ юртнинг дард-аламини ёрқин ифодалагани учунгина бутун халқнинг муҳаббатини қозонмадимми? Унинг шеърларининг умроқийлигини таъминлаган биринчи омил худди шу эмасми?

Маркеча принципнинг яна бир ажойиб «фазилати» шундаки, у ҳар қандай илмий тафаккурнинг заминда ётадиган энг оддий мантиқини ҳам тан олмаслиги мумкин. Олим Шарафиддинов ҳам худди шу йўлдан боради — у мақола давомида «Чўлпон халқ шоирни эмас, зиёлилар шоирни» деган бемаъни, тутуриқсиз даъвоини нима қилиб бўлса-да, «исботлаш»га уринади. Бу аснода борган сари мантиқ талабларидан узоқлашиб бораётганини ўзи сезмай қолади. У ёзади: «Чўлпон хаёлпарастдир. Чунки миллатчилар, зиёлилар ва шу мафқурани қабул қилганлар учун хаёдан ширин, хаёдан лаззатли нарса йўқ».

Қизиқ, нега энди хаёлпарастлик фақат «миллатчилар, зиёлилар» маҳрига тушар экан? Нега энди бошқа тонфалар учун «хаёдан ширин, хаёдан лаззатли» нарсаларга берилиш имкони йўқ? Қўрқиб туриптики, «хаёлпарастлик» негандир иллат, айб сифатида қаралайти ва ундан Чўлпонни қоралаш учун фойдаланилпти. Буларнинг бари зўрма-зўраки, сунъий равишда қилинади. Шоир ҳақида, асар тўғрисида мулоҳаза юриладиган мунаққид учун бир зарурий қонуният бор — у биринчи навбатда асар матнига таяниши керак, унинг учун бадний асар матни ҳар нарсадан муқаддас, ҳар нарсадан мўътабар манба бўлмоғи лозим. Аммо Олим Шарафиддиновнинг мақоласида маркеча принцинга сиғиниш оқибатида кейинчалик совет адабиётшунослиги ва танқидчилигида жуда кенг илдиз отган бир ёмон иллатга дуч келамиз — бу асар матнига бенисандлик билан қарашдир. Шоир шеърда бир гапни айтади, аммо мунаққид бу гапни англашга интилиш ўрнига, бу гапга асосланиш ва унга таяниш ўрнига, унга бутунлай эътибор бермайди-да, адабий фактларни ўзининг аввалдан белгилаб қўйилган мақсадига бўйсундиради.

Масалан, Чўлпон жуда кўп шеърларида ўзининг «ер шоири» эканини, доимий излаган нарсаси, кўнглига яқин нарсаси «ер юлдузи — ер қизи» эканини, оддий бир барғни кўк малакларидан ортиқ кўришини айтган. Аммо мунаққид бу ҳақда ўйлаб ҳам ўтирмай, ўзининг «синфий» хулосаларини чиқараверади: «Кўкларда, «жинниларча ҳовлиқиб» юришда баъзан чарчайди, фақат ерга тушгиси келмайди, ундан лаззат олмайди. Мабодо, қайтиб ерга тушгудек бўлса, ўзини ҳақоратлар, сафолатлар, тубанликлар ичида ҳис қилади, кўнглининг кишанлар билан боғланганини кўради».

Мунаққид эҳтимол ерда чиндан ҳам «ҳақоратлар, сафолатлар, тубанликлар кўпдир, шоир шундан изтироб чекса, унда нима айб?» деб ҳам ўйлаб кўрмайди, чунки «синфийлик принципи» унинг учун жавобни тайёрлаб қўйган — шоир миллатчи, шунинг учун ердаги ҳақоратларни шеърга солади:

«Ерга тушган онларида жуда қаттиқ миллатчи бўлиб кетади. Чунки бу тубанликка, сафолатга сабаб бўлувчи ажнабийларни кўради. Улар руслардан иборат. Русларни ҳеч қандай гуруҳга, қавмга ажратмайди. Бутун руслар унинг назарида мустамлакачилардир».

Бу ўринда ҳам мунаққид ноҳақ — Чўлпон ҳамшиша русларни «гуруҳга, қавмга» ажратиб қараган, ҳеч қачон бутун русларни мустамлакачи деб ҳисоблаган эмас. Буни далиллайдиган фактлар анча-мунча. Бу ҳақда баҳслашмай қўя қолайлик-да, бир масалада мунаққиднинг чиндан ҳам ҳақлигини эътироф этайлик — Чўлпон кўп шеърларида юрт дардини куйлаган. У ўз ўлкасини мустамлака кишанлари остида эзилаётганидан қаттиқ изтироб чеккан ва буни турли-туман шаклларда, турли-туман поэтик образларда кўп ифодалаган. Савол туғилади — хўш, Чўлпон аксилмустамлакачилик руҳидаги шеърларида ёлғон гапирганми? Йўқ ердаги нарсаларни тўқиб чиқарганми? Ҳар хил афандиларга, келгиндиларга тўхмат қилганми? Уйлайманки, бу саволга, ҳатто Олим Шарафиддинов ҳам «ҳа, шундай» деб жавоб бера олмас эди. Чўлпоннинг ҳақиқатни куйлаганига шубҳа йўқ. Шундоқ экан, «ерга тушганда ўзини ҳақоратлар, сафолатлар, тубанликлар ичида кўради» деган таънанинг маъноси нима? Бу ўринда мунаққид шоирни ердаги «ҳақоратлардан» кўз юмишга чақиряпти, бошқача айтганда, очиқдан-очиқ ёлғон гапиришга, воқелик ҳақидаги ёлғон-яшиқ ривоятларни куйлашга чақиряпти. Бу чақиряқ ҳозирча паст оҳанг-

ларда, олазарак бўлиб, эҳтиёткорлик билан айтиляпти, лекин биз биламизки, орадан ҳеч қанча ўтмай, ёлғонга сиғиниш социалистик реализм адабиётининг бош принципига айланади — ёзувчи ҳаётни «келгуси воқелик» нуқтаи назаридан тасвирлашга чақирилади.

Олим Шарафиддинов ана шундай мулоҳазалардан сўнг хулоса чиқаради — бу хулоса илмий хулоса эмас — кўпроқ жиноятчи устидан чиқарилган суд ҳукмига ўхшайди:

«Халқни ҳеч қандай қатламга ажратмасдан, «халқ учун ёнаман» дейиш «мен миллатчиман» дейишдан иборатдир. Чўлпон бойлар, миллатчи зиёлиларнинг мафкурачисидир, шуларнинг шоирдир. Шуларни иштаҳасини келтирадиган руҳий озуқа беради. Асарлари шуларнинг қарашларини, мафкурасини, манфаатларини акс эттирган ойнадир».

Мақола сўнггида Олим Шарафиддинов бундан кейин Чўлпонга нисбатан қандай иш тутиш кераклиги ҳақида кўрсатмалар беради: «Чўлпоннинг асарлари бостирилар экан, уни қаттиқ таҳлил қилиб, кучли цензурадан ўтказиб, мувофиқларини босиш керак».

Бу мақола жамоатчилик ўртасида катта шов-шувга сабаб бўлди. Албатта, ўша шароитда Олим Шарафиддиновни қўллаб-қувватловчилар, худди унга ўхшаб фикрлайдиганлар оз эмасди. Шунинг билан бирга унинг фикрлари ижод эркинлигини чеклашини, адабиётни «ғоявийлик» ботқоғига ботириб, боши берк кўчага киритиб қўйишини ва бора-бора адабиётнинг санъатлигига путур етказишини тушунганлар ҳам етарли эди. Уларнинг қарашларини 22 яшар Ойбек «Чўлпон, шоирни қандай текшириш керак?» деган мақоласида ифодалади. Тўғри, айрим масалаларда Ойбек Олим Шарафиддиновдан кўп-да узоқ кетмаган. У ҳам адабиёт «даврниги мафкуравий кўринишидир», «адабиёт—синфий. Синфларнинг рангини қабул қилади» деб ҳисоблайди. Бу гапни айтгандан кейин яна «ундоқ бўладиган бўлса, Чўлпон қайси синфнинг шоири?» деган саволга жавоб бериш керак. Ойбек жавоб беради: «Чўлпон пролетар шоири эмас». У «пролетар шоири бўлмайди» ҳам. Негаки, «шоирларнинг қулоқларидан чўзиб юриб, «йўқсуллар шоири бўл» дейиш мумкин эмас». Ана шундай чалкашликларга қарамай, мақоланинг қимматли томони ҳам бор эди. Ойбек адабиёт ҳақида ҳукмрон мафкура қолипларидан келиб чиқиб эмас, санъат қонуниятлари асосида мулоҳаза юритишга чақиради.

Ойбек русларнинг Пушкинга илиқ муносабатини мисол қилиб келтиради-да, шу асосда «биз ҳам Чўлпондан қўл тортолмаймиз» дейди. Негаки, Чўлпоннинг адабиётдаги хизматлари катта: «Чўлпон янги адабиётда янги нарса яратди. Мувашшах адабиётни ўрнига бу куннинг бадний завқига яраша ёқимли (бадний) гўзал шеърларни ўртага чиқарди. Бу кунги ёш насл унинг содда тилини, тотли услубини, техникасини кўп севади. Ундан кўп гўзалликлар олади».

Шундан сўнг баҳсга Усмонхон аралашади. Усмонхон — андижонлик тажрибакор журналистлардан бўлиб, бир вақтлар «Қизил Ўзбекистон» газетасига муҳаррирлик ҳам қилган ва Чўлпон билан ишлашган одам. Кейин — партия ходими бўлган. Қомил Яшин «Ёднома» китобида бу кишининг қобилиятига, ишчанлигига, савиясининг кенглигига юксақ баҳо беради. Кейинчалик Усмонхон ҳам бошқа кўп истеъдодли зиёлилар каби Сталин қатағонининг қурбони бўлган. Аммо, афсуски, 1927 йилдаги баҳсда Усмонхон билимини ҳам, савиясини ҳам намоён эта олган эмас. У «Мунаққиднинг мунаққиди» мақоласида Ойбекни кескин танқид қилади, унинг фикрларига қўшилмайди. Лекин гап бунда эмас — баҳс бўлгандан кейин бир-бири билан тортишади, бир-бирини танқид қилади. Гап шундаки, Усмонхон мақоласида ҳам кейинчалик совет танқидчилигида «гуллаб-яшнаб» кетган яна бир иллат кўзга ташланади. У «Чўлпон ва унинг «тузғон» «чўлпонизми» ёшлар учун ғоятда зарарли» деган фикрни ўртага ташлар экан, ҳар икки гапнинг бирида «шоир маънавийон ва шахсиятпараст», «Чўлпонда саботлик, мустақил дунёга қараш йўқ», «У, у шохдан бу шохга қўниб юради», «Чўлпон ўзининг шоирлик вазифасини тўғри тушунмайди», «Чўлпон тараққийпарвар рассом эмас, таназзулпарвар хаёлпарастдир» деганга ўхшаш ҳақоратомуз ибораларни қўллайди. Ҳолбуки, бу мақола ёзилган кезларда Чўлпон учта шеърлар тўплами эълон қилган, ўнлаб драматик асари саҳналаштирилган, юзлаб мақолалари босилган, кўпгина асарларни таржима қилган, жамоатчилик томонидан истеъдодли ижодкор сифатида тан олинган эди. Наҳотки, жиндай ўйлаб ўтирмай, жиндай андишага бормаи, шундай одамни «тушунмайди», «дунёқараши йўқ», «беқарор», «бетайин», «таназзулпарвар» деб ҳақоратлаш мумкин бўлса?! Ҳа, мумкин эди — марксча адабиётшунослик, совет танқидчилиги ана шу беандишаллиги билан ҳам машҳур

бўлди. Кейинчалик яратилган минглаб мақолалар ва китобларда танқидчи ва адабиётшунослар истеъдод эгаларига мутлақо бенисанд қарайдилар, шоир ва адибларни менсимайдилар, улар билан прокурорча оҳангда гаплашадилар, ўзлари айтаётган гапни энг баркамол, бекаму кўст ҳақиқат деб ҳисоблайдилар. Ҳар ҳолда, ижодкор ҳақида, асар тўғрисида мулоҳаза юри-тишдан кўра, таҳлил ва тадқиқ қилишдан кўра, унинг ҳақида ҳукм чиқариш йўлидан борган совет адабиёт-шунослари ва мунаққидларининг анчаси бутун дунёда энг бетакаллуф, энг беандиша, энг қўпол ва энг дағал одамлар бўлиши керак. Шундай қусурларга қарамай, 1927 йилдаги баҳсдан муайян ижобий хулосалар чиқарса ҳам бўлар эди. Жумладан, Ойбекнинг мақола-ларида шундай ўринлар бор эдики, улар адабиётшу-носликдаги ақидапарастлик ва вульгар социологизмга қарши курашда, ижодкорларни беҳуда калтаклардан, ўринсиз зуғумлардан асраб қолишда дурустгина замин бўлиши мумкин эди. Аммо бундай бўлмади. Афсуски, расмий доиралар Олим Шарафиддинов билан Усмонхон қарашларини ҳимоя қилдилар. 1927 йилнинг 4 октябри-да Самарқандда Ўзбекистон маданият ходимларининг II қурултойи бўлди. Унда маъруза қилган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Биринчи котиби Чўлпон ҳақидаги мунозарага ҳам яқин ясаб шундай дейди: «Бизда Айнинг Чўлпон ижоди ҳақидаги мақо-ласи баҳонасида қатор мунозаралар бўлиб ўтди... Бу тақризнинг адабиётшунослик жиҳатидан қандай қим-матга эгаллиги ҳақида гапирингга журъат этмайман. Фақат шунини тақрор айтаманки, мафкура соҳасида шун-дай соғлом танқид бўлиши зарурлиги шак-шубҳасиз-дир».

Тақдирнинг ғалати ўйинини қарангки, орадан роп-на-роса ўн бир йил ўтгач, шоирни айти 4 октябрь куни отиб ташлайдилар. 5 октябрь куни эса уни ўлимга ҳукм қиладилар.

Умуман, социалистик жамиятдаги жорий тартиблар ғоятда ғалати эди — бирон адиб ёхуд шоир мафкуравий жиҳатдан ишончдан қолса, унинг бўйнига ташланган сиртмоқ то бўғилиб, жони узилгунча қисилиб борла-верарди. Бу ишда мафкурачиларга дарров маъмурият-чилар ёрдамга етиб келишар ва ҳайрон қоладиган да-ражада ҳамжиҳатлик билан жазолаш жараёнини охи-рига етказишарди.

1932 йилнинг 5 майдан 17 июлигача Ўзбекистон Олий

судининг прокурори Шамси Бадриддиновнинг «жиной» иши кўрилган. Табиийки, бу одам, халқ душмани сифатида отувга ҳукм қилинган. Шу судда Катанян деган одам айблов нутқи сўзлаган ва ҳар нима қилиб бўлса-да, Бадриддинов ишига сиёсий тус беришга уринган. Шу мақсади йўлида мафкураси «бузуқ» шоирларнинг номини, айтмай бўлса-да, ишга аралаштиришга ҳаракат қилган. Катанян дейди: «Шу билан бир вақтда бунда 1927—29 йилларда мана шу йиғинда «қандайдир» шоирлар ўзларининг Фарғонага бағишланган хаёлий шеърларини ўқиб, декломация қилиб берадилар. Бу шеърларда гўзал Фарғона водийсида гуллар очилишдан тўхталгани, булбулнинг овози кесилгани, одамлар ҳазин бўлганликлари сўзланади. Бу ҳазинлар чиндан ҳам хон-помешчиклар замонасини хаёллаган кишиларнинг далилларини, яширин қочиб, ишлашга кетган, уйқусида қора реакциянинг қайтганини кўрган кишиларнинг юрагини тўлдирган эди»¹.

1927 йилдаги мунозара ва ундан кейинги воқеалар ҳақида бунчалик батафсил тўхтаётганимизнинг боиси бор, албатта. Гап шундаки, салкам етмиш йил аввал бўлиб ўтган ва ҳозир деярли унутилиб кетган воқеалардан адабиётшунослик учунгина эмас, умуман, маънавий ҳаётимиз учун фавқулодда муҳим бир хулоса чиқариш мумкин. Эсингизда бўлса, мақоламизнинг бошида халқимиз ичидан Чўлпон яратган поэтик юксакларга кўтарила оладиган орифлар чиқмагани ҳақида мулоҳаза юритган эдик. Маълум бўладикки, гап халқнинг маданий-маънавий савияси пастлигида, Чўлпон кашф этган олам гўзалликларини идрок этишга қодир одамларнинг йўқлигида эмас экан. Гап ҳукмрон мафкуранинг шиддатли йўл-йўригида, қолаверса, ҳокимият тепасидаги кучларнинг, биринчи навбатда, коммунистик партия арбобларининг санъатга, адабиётга душманлигида, ҳар бир фикрлайдиган ақлли одамдан, ҳар бир мустақил истеъдод эгасидан кўрқишида экан. Фикрлайдиган одам янги ҳокимиятнинг, улар барпо этаётган янги тузумнинг чинакам янги башарасини дарров пайқаб олиши ва ҳаммага ошкор қилмоғи мумкин. Шунинг учун уларнинг боридан йўғи яхши.

Эътибор берган бўлсангиз, 1927 йил баҳсидаги мақолалар ҳам, Акмал Икромовнинг нутқи ҳам Катанян-

¹ Катанян. Бадриддинов судидаги айблов нутқидан. «Қизил Ўзбекистон», 1932 йил, 16 июнь.

нинг таҳдидлари ҳам бир муштарак хусусиятга эга — улар «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» қаби-лидаги гаплар. Албатта, улар, биринчи навбатда, Чўл-понга қаратилган, уни фош қилишга, шаҳдини қайта-ришга, «ўзимиз қатори» шонрга айлантиришга қара-тилган. Айни чоқда, уларда Чўлпон баҳонасида бошқа одамларга аталган ботиний мурожаат ҳам бор—эй би-родар, кўзингга қараб юр, чизган чизгимиздан чиқма, буюрган ишни қил, буюрган гапни гапир, ҳаётинг ке-чаётган сассиқ ҳовузни зинҳор-базинҳор сассиқ дея кўрма. Акс ҳолда, Чўлпоннинг куни сенинг ҳам бошинг-га тушади. Бир зумда синфий душман бўлиб қолга-нингни ўзинг ҳам билмай қоласан.

Бундай таҳдидлар ҳаётда ҳар қадамда амалга ошиб турган бир шароитда қўрқув салтанати вужудга кела-ди. Одамлар юрагида қўрқув туйғуси ҳукмрон бўлади-ган бўлса, ундай одамларнинг руҳий ҳаёти карахтла-нади, гўзалликка иштиёқ ўтмаслашади. Ҳатто энг зўр орифлар ҳам ҳолсизланиб, гўзаллик самовиятларига кўтарила олмай қоладилар. Даҳо санъаткорлар ярат-ган гўзалликни англаш, унинг моҳиятини идрок эга билиш, сирларини кашф этиб, бу гўзалликни қалб мул-кига айлантириш учун, биринчи навбатда, санъаткор-га қассобдек, прокурордек, жаллоддек бўлиб эмас, унга муҳаббат ва хайрихоҳлик билан муносабатда бўлмоқ керак. Санъаткор инкишоф этган оламнинг ка-лоти «Сим-сим оч эшикни!» деган афсонавий хитобда эмас, жамиятнинг санъаткорга эҳтиромида, хайрихоҳ-лигида, муҳаббатидадир! Бунинг учун эса жамият эр-кинлик салтанатида яшамоғи лозим, токи ҳар бир одам туйғуларини намоён этишда, фикрларини баён қилишда бунинг оқибатидан, таъқиб-таъйиқларга учрашдан, жазога мустаҳиқ бўлишидан қўрқмасин!

* * *

«Адабиётшунослик ва танқиднинг манқуртга айла-ниши» деган кўп йиллик ва кўп пардалик фожианинг биринчи пардаси шундай бўлганди. Савол туғилади: нега энди бу фожианинг биринчи пардаси келиб-келиб 1927 йилда, яъни большевиклар ҳокимият бошига кел-гандан кейин 10 йил ўтгач ўйналинди? Мен «Чўлпон» деган рисоламда бу саволга жавоб беришга уриниб кўргандим. Рисолада бу тўғрида шундай дейилган: «1925 йилнинг 18 июнида РКП(б) Марказий Комите-тининг «Партиянинг бадий адабиёт соҳасидаги сиёса-

ти тўғрисида» деган резолюцияси қабул қилинди. Унда амалда ўша кезларда турли-туман адабий гурӯҳлар ва оқимлар мавжудлиги айтилган ва улар ўртасида пролетар адабиётининг гегемонлигини таъминлаш асосий мафкуравий вазифа қилиб қўйилганди. Тўғри, резолюцияда бу гегемонликка «эркин ижодий мусобақалар» орқали эришиш кераклиги ўқдирилади. Аммо қарор чиққандан кейин бир зумда «эркин ижодий мусобақа» ҳақидаги гаплар паққос унутилди-ю, зўравонлик билан, ёзувчиларни ур-қалтак қилиш билан, ҳақорат ухўрлашлар билан «пролетар адабиётининг гегемонлиги» таъминлана бошланади. Инқилобнинг илк йилларида бир неча муддат мобайнида мавжуд бўлган ижод эркинлиги барҳам топа бошлайди. «Иўқсулларнинг ҳаётини, мафкурасини, бошидан ўтказган аччиқ-чучук ҳодларини сузратлаштириш... шунинг тараннум этиш» адабиётининг бирдаг-бир мақсади деб тарғиб қилинди. Хуллас, шунинг тарзда адабиётни янги тузумнинг маддоҳига айлаштириш учун, уни сиёсатнинг муте бир оқсочи қилиш учун қураш бошланди». Ўз рисоламдан узунгина нарча келтирганим учун узр. Рисола чиққандан сўнг юқоридаги нарчани ўқиган айрим ўртоқлар: «Ие, ки-зиқ-ку? Наҳотки, мафкура соҳасидаги ур-йиқитнинг пазиси фақат 1925 йилга бориб тақалса? Наҳотки, большевиклар ҳокимияти 1917 йилдан то 1925 йилгача мафкура соҳасида, адабиёт соҳасида эркинликка йўл қўйиб кўйган бўлса?» дея таажжуб билдира бошладилар. Дарҳақиқат, 1927 йилда биринчи пардаси сахнага кўйилган фожиянинг муқаддимаси 1925 йилга эмас, тўғридан-тўғри 1917 йилга бориб тақалади. Большевиклар ҳокимият тенасига келишлари биланоқ мафкура жидовларини кўлга олишга ҳаракат қилдилар. Улар сўз эркинлигини тан олган бўлсалар-да, амалда ҳамма нарсени тақиқлаш, ман этиш, тазйиқ остига олиш йўлидан бордилар. Лениннинг инқилобнинг илк йилларида ҳар хил муносабатлар билан сўзлаган нутқларини олишг. Уларда «улуг доҳий» зўр бериб совет ҳокимиятининг қаттиққўллигини, террор сиёсатини оқ-лайди — унингча кўичилик номилан қилинган зўравонлик, меҳнаткаш халқ манфаати йўлида амалга оширилган террор ҳақиқий эркинлик намуналари бўлар эмиш. Аслида эса, совет ҳокимияти, айниқса, зиёлиларга инс-батан ашаддий душманлик сиёсатини олиб борди. Ўша кезларда миллионлаб зиёлилар камокка олинди, мол-мулки мусодара қилинди, бир қисми отилди, бир қисми

хорижга бадарга этилди. Большевиклар жамиятни зиёлиларга нафрат ва ишончсизлик руҳида тарбиялай бошладилар. Бу ҳол фақат марказда, Россия ё Украинадагина содир бўлмай, жойларда, жумладан, Туркистонда ҳам кенг кўламда амалга оширилди. Большевиклар илк қадамлариданоқ маҳаллий зиёлиларни қаттиқ таъқиб остига олдилар, уларнинг бемалол фаолият кўрсатишларига йўл қўймадилар. Бу ўрнида атоқли адабиётшунос олим Абдурауф Фитрат 1928 йилда эълон қилинган «Ёпишмаган гажаклар» деган мақоласида тилга олган бир фактни эслайлик. Олим 1919 йилда «Чигатой гурунги» тўғарагининг илмий мажлислари қуролли қизил гвардиячиларнинг назорати остида ўтганини эслайди. Шўрлик зиёлилар — пешонасига миллиқ тираб турган ҳолда қандай гурунглашдилар экан?

Большевиклар маҳаллий зиёлиларни чеклаш ва таъқиб қилиш борасида энг қабих ва энг тубан усуллардан ҳам қайтишган эмас — улар дўстларинингина эмас; оила аъзоларини ҳам бир-бирига душманга айлантириб, бир-бирига айғоқчилик қилишга мажбур этган. Инқилоб йилларида йирик сиёсий арбоб ва жамоатчи сифатида танилган атоқли олим Заки Валидий хотираларида жуда характерли бир воқеани ҳикоя қилади. 1920 йилда у бир неча муддат Бухорода истиқомат қилган, лекин бухоролик зиёлилар билан эркин мулоқотда бўлишга чўчиган, негаки, шўроларнинг маъмурий идоралари таъқиб остидаги зиёлининг ҳузурга келадиган ҳар қандай одамдан айғоқчи ёки чақимчи сифатида фойдаланишга уринган. Адабиёт ва санъат масаласига келса, бу соҳада ҳам шўро ҳукумати 20-йиллардаёқ «қаттиқ цензура» ўрнатиб улгурган эди — бу борада Олим Шарафиддиновнинг маслаҳати кечикиб қолганди.

Шундай қилиб, шўролар ҳукумати ўзининг илк қадамлариданоқ ижод эркинлигини чеклаш, зиёлилар фаолиятига тўсиқлар қўйиш, меҳнаткаш халқни уларга нисбатан ишончсизлик руҳида тарбиялаш сиёсатига амал қилдилар. Улар бу сиёсатни етарли даражада фаоллик билан амалга оширдилар. Лекин шундоқ бўлса-да, конкрет шоирлар ёхуд адибларга нисбатан маънавий қатли ом 1925 йилдан кейин, РКП(б) Марказий Комитетининг резолюциясидан сўнг амалга оширила бошлади. Чўлпон шу қатли омнинг биринчи қурбонларидан бўлди. Чўлпонни қурултойдан ҳайдаб чиқариш учун қўл кўтарган «маданият ходимлари», эҳтимол,

ўша кезларда партия манфаатига, халқ манфаатига хизмат қиляпмиз деб ўйлашгандир, лекин аслида улар мафкура жабҳасида, адабиёт ва санъат соҳасида Сталин истибдодининг қарор топишига хизмат қилишган эди. Улар Чўлпонни қоралаб чапак чалганларида, аслида, ижод эркинлигини кўмиб, унинг гўри устида мотам маршини қалишганди. Шў тарзда энди қанот ёзиб келаётган янги навқирон ўзбек адабиётининг қанотлари қайрилди ва у 60 йиллик муддатга парвоз имконидан маҳрум этилди.

Орадан кўп ўтмай мафкура соҳасидаги большевиклар сиёсати «янги самаралар» бера бошлади. Бу аснода шў сиёсатни амалга оширишнинг асосий воситаси бўлган марксча адабиётшунослик ва танқидчиликнинг яна бир хислати намоён бўлди — адабиётшунослик ва танқидчилик харбий санъатнинг анча-мунча усулларини ўзлаштириб олиб, ўз фаолиятида қўллай бошлади: темирни қизигида босишга уринди, биринчи зарбадан кейин доврираб қолган, саросимага тушган «душман»ларини ўзига келишига йўл қўймай, узил-кесил тор-мор қилишга ҳаракат қилди ва бунинг учун бутун мафкура fronti бўйлаб ялпи ҳужумни кучайтирди. Бунинг оқибатида биргина Чўлпон эмас, кўзга кўринган ўзбек адибларининг ҳаммаси том маънода қакшатқич зарбага учрадилар. 1929 йилда Сотти Хусайн «Ўткан кунлар» ва ўтган кунлар» деган узундан-узоқ мақола ёзиб, аллақачон халқ ўртасида жуда катта обрў орттирган Абдулла Кодирийни дунёқараши чекланган, мафкураси бвзук, ўз йўлини тополмаган, майда буржва таъсирга берилган миллатчи, худбин, йўқсулларга ёт бир одамга чиқарди. Абдурауф Фитрат муттасил равишда танқиднинг тиғи парронига дучор қилинди. Кейин Боту қораланди ва ҳатто қамоққа олинди. Ўша кезларда энди адабиётга кириб келаётган Абдулла Қаҳҳор ва Миртемирлар ҳам қамоқ жазосидан бенасиб қолмадилар. Адабиёт қаддини ростлаб олмаслиги керак эди, у доимо ҳукмрон мафкура қаршисида таъзим қилиб туриши, унинг истаган хоҳишини бажо келтиришга тайёр турмоғи лозим эди. Бунга эришмоқ учун эса қатли ом гулхани ўчиб қолмаслиги, доим гуриллаб ёниб турмоғи, унга муттасил ўтин қалаб туриш талаб қилинарди. 30-йиллардаги олимларимиз ва танқидчиларимизнинг анча-мунчаси бу қора ишни мамнуният билан ва балки ифтихор билан ўринлатиб бажаришди.

1927 йилда қурултойдан ҳайдалгандан сўнг 30 ёшлик

Чўлпон ҳаётининг фожиаларга, драмаларга тўла қора кунлари бошланди. Булар оз эмас, кўп эмас — ўн йил давом этди. Ўн йил мислсиз руҳий изтироблар шоир жисмини кемирди, асабларини қақшатди. Унинг асарларини босмай қўйишди, номлари қора рўйхатларга тушди, ҳатто ёру дўстлари кўришиб қолганда кўчанинг нариги бетига ўтиб кетиб қоладиган бўлишди. На совет ёзувчиси деб тан олинган, на буржуа ёзувчиси деб узил-кесил қораланган Чўлпон аросатда қолди. Аммо бу йиллар мобайнида Чўлпонни қораловчи мақолалар босилишдан тўхтагани йўқ. Албатта, қудратли истеъдод эгаси бўлган Чўлпон 1927 йилдан кейин ҳам асар ёзишдан тўхтагани йўқ, бироқ у қайси жанрда қандай асар ёзмасин, уларнинг ҳаммаси беистисно «ғоявий зарарли, миллатчилик руҳидаги асар» сифатида баҳолана бошлади, ҳатто унинг таржималаридан ҳам миллатчилик унсурларини кўплаб топа бошладилар.

Мақолаларда «чўлпончилик» деган атама борган сари тез-тез учрай бошлади. Замон эса ҳамон оғирлашиб бормоқда эди. Қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш сиёсати икки-уч йил ичида бутун қишлоқни абгор қилди — бу жараёнда миллионлаб асл деҳқонларнинг ёстиғи қуриши билан бирга, умуман, қишлоқ ишлаб чиқариши том маънода дабдала қилинди. Натижада, бутун мамлакатда даҳшатли очлик бошланди. Бу эса умумхалқ норозилигини туғдирди. Бундай шароитда халқнинг қаҳр-ғазабини бошқа томонга буриб юбориш керак эди. Яна эски синалган йўл қўл келди — ҳамма муваффақиятсизликлар «ниқобланган синфий душманлар» зиммасига, зимдан иш кўраётган аксинкилобий кучлар устига қўйилди. Бу душманлар эса, албатта, зиёлилар эдилар. Шў тарзда «социализм ривожланган сари синфий кураш кучайиб боради» деган машъум назария вужудга келди. Бу шунчаки оддий назария эмас, йиртқич, қонхўр назария эди. У амалга кирса, унинг «тасдиғи» учун миллионлаб янги қурбонлар зарур бўлар эди. Шундай бўлиб чиқди ҳам — 30-йиллардан бошлаб бутун мамлакатда янги қатағонлар тўлқини кўтарилди. Ўзбекистон ҳам бундан мустасно қолгани йўқ. Бунинг энг фоже намуналари сифатида Ўзбекистонда 30-йилларнинг бошида бўлиб ўтган Маннон Рамзий ва Боту устидан ва Ўзбекистон Олий судининг раиси Саъдулла Қосимов устидан суд процессини айтиш мумкин. Суд мажлислари атайин халқни қўр-

қувга солишга, айниқса, биринчи навбатда, шаккоқ зиёлиларни тийиб кўйишга қаратилган эди. Табиийки, бундай шаронтда Чўлпон бошидаги булутлар жуда қуюқлашиб қолади — уни сўкиб қарғашлар, «миллатчи»дан олиб, «миллатчи»га, «синфий душман»га солишлар жамоатчилик фикрни тайёрлаб бориб, уни камоққа олиш учун замин яратиши керак эди. Шунда Чўлпон Файзулла Хўжаевнинг маслаҳати билан Тошкентни тарқ этади ва Москвага кўчиб бориб, СССР Марказий Ижроия Комитети аппаратида таржимон бўлиб ишлайди. Эхтимол, шу факт унинг камоққа олинишини бир неча йил кечиктирган бўлиши мумкин. Аммо, Чўлпоннинг қамалиши орқага сурилган бўлсада, унинг теварагидаги «жинлар базми» тўхтамаган эди. Яна уни таҳқирловчи, камситувчи, ёлғон-яшиқ ва бўҳтонларга тўла мақолалар оқими матбуотда давом этди.

Расмий доиралар Чўлпондан шу даража қўрққанларки, унинг ижодини жуда-жуда сиичиклаб кузатиб борганлар. 30-йилларнинг бошларида Тошкентда ВКП (б) Марказий Комитетининг Урта Осиё бюроси иш олиб борарди. Уша кезларда унинг тепасида Зеленский деган одам турган. Баъзи маълумотларга қараганда, Чўлпоннинг матбуотда босилган ва ҳатто босилмаган ҳар бир асари рус тилига таржима қилиниб, Зеленскийнинг кўлига стқазилар экан. Шундай шаронтда Чўлпон теварагидаги ҳақоратлар оқими жиндай сусайиб қолса, расмий доираларга яқин бирор одам йўл кўрсатувчи бирон мақола билан чиқар эди-да, бу ур-йиқит ўйинини янгида авж олдиршга берилган бир сигнал бўларди. Фикримнинг далили учун битта мисол келтираман. 1931 йилнинг 15 январь кўни «Правда Востока» газетасида М. И. Шевердиннинг «Ўзбек йўқсул адабиётининг илк қатта асари» деган мақоласи эълон қилинади. Кизиғи шундаки, ўзбек тилини билмайдиган, ўзбек адабиётидан йироқ турадиган бу одам ўзбеклардан чиққан ҳақиқий истеъдод эгаларини қоралаб, ерга уриб, уларга истеъдодсиз адилларни қарама-қарши кўйишни, уларни хом-хатала, тўтуриқсиз асарларини кўкларга кўтаришни касб қилиб олган эди. У 1927 йилда Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романини ёмонотликка чиқарди. Энди эса Умаржон Исмоиловнинг «Пахта шумғиялари» деган ўта бўш асарини «ўзбек йўқсул адабиётининг илк қатта асари» деб кўкларга кўтарар экан, йўл-йўлакай Чўлпон, Фитрат, Аб-

дулла Қодирийларни бир тегиб ўтишни ўзи учун ҳам қарз, ҳам фарз билади:

«Буржуй ёзувчилари Фитрат («Арслон»), Чўлпон («Ерқиной»), Қодирий («Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён»), Мўминжон Муҳаммаджонов («Турмуш уринишлари») ва бошқалар ўзбек адабиётининг ўта ўнг қаногини эгаллаб келишаётир. Бу ерда Фитратнинг қатор асарларидаги туркпарастлик ҳақида, Чўлпон ижодидаги босмачилик кайфиятлари тўғрисида, Жулқунбой—Қодирийнинг савдо буржуазияси ва феодализмни мадҳ этгани хусусида, Муҳаммаджоновнинг шовинизми борасида гапириб ўтиришнинг ўрни эмас». (услубнинг гажакдорлигига қаранг — гапирадиган гапини гапириб бўлиб, «гапириб ўтиришнинг ўрни эмас» дейди-да, юввошгина бир чеккага чиқиб қараб тураверади). Матбуотда эълон қилинган бунақа гаплар, айниқса, Михаил Иванович Швердиндай мўътабар зотнинг оғизларидан чиққани учун кўпгина ўзбек адабиётчилари томонидан дастуриламал ўрнида қабул қилинади. Шунанга пўписалардан кейин Чўлпонга яқин одамлар ҳам бутунлай қарашларини ўзгартириб, ҳукмрон мафкура хизматига бел боғлар эдилар. Юқорида Абдурахмон Саъдийнинг 1924 йилда Чўлпонга, умуман, илиқ муносабат билдириб мақола эълон қилганини айтгандик. Афсуски, домланинг эътиқоди унчалик мустаҳкам эмас эканми ёки бошқа бирон сабаб биланми, 30-йилларда энди Чўлпонни аямай дўппослай бошлади. Жумладан, «Ҳозирги пролетар адабиётида синфий кураш» деган мақоласида ёки «Ўзбек буржуа адабиёти» деган дарслигида Абдурахмон Саъдий Чўлпонни муттасил «жадид, буржуа ёзувчиси, ашаддий миллатчи» деб таърифлайди. Яна бир мисол. 30-йилларнинг бошида жуда қобилиятли марксист олим сифатида шуҳрат қозонган ва ижтимоий фанлар ривожига анча катта ҳисса кўшган Отажон Ҳошим Чўлпонни жуда яхши кўрган, чин юракдан ҳурмат қилган ва ҳатто яқин қариндош-уруғларига Чўлпон шеърларидан ўқиб бериб турган ҳамда уларни ёд олишни тавсия қилган. Отажон Ҳошим Москвада ўқиб юрган кезларидаёқ Чўлпон билан яқиндан танишиб, дўстона муносабатлар ўрнатган. Бироқ, мақолаларида у ҳам Чўлпонни қоралашга мажбур бўлган. Хуллас, 30-йилларнинг биринчи ярмида зўр эҳтирос билан, жазавага тушиб Чўлпонни фош этган мақолалар жуда кўпайиб кетган. Албатта, уларнинг ҳам-

маси тўғрисида тўхташнинг иложи йўқ. Шунинг учун бу ўринда ҳам бир-икки мисол билан чекланаман.

Чўлпонни «чуқур назарий асослар»да қаттиқ қоралаганлардан бири Миёнбузрук Солиҳов бўлган. Қизиғи шундаки, бу одам ўзбек адабиётшунослари ичида энг билимдонларидан бири эди. У ўнлаб китоблар ва мақолалар муаллифи — унинг ўзбек театри тарихига оид монографияси ҳозирга қадар материалга бойлиги билан тадқиқотчилар эътиборини жалб қилиб келмоқда. У нафақат Туркистон мадрасаларида, балки Истанбул дорилфунунида таҳсил кўрган, Кобулда дипломатик вазифаларда ишлаган одам эди. Аммо афсуски, шундай юксак маданиятли, пухта билимли одам ҳам Чўлпонга тош отишда фаол қатнашган. Афтидан, у ҳам бёғи остидаги замин нураб бораётганини сезгану ҳукмрон мафкурага садоқат кўрсатиб жон сақлаб қолмоқчи бўлган. Шу мақсадда 1933 йилда «ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари» деган китоб эълон қилган, лекин бу садоқати уни қатагон бўронидан сақлаб қола олмаган. Айтиш керакки, Миёнбузрукнинг бу китоби ҳам материалга бой, аммо у нима қилиб бўлса-да, Чўлпон билан Фитратни миллатчига чиқаришни мақсад қилиб олади ва бу йўлда адабий матнларни бузиб талқин қилишдан ҳам қочмайди. Масалан, у «Уйғониш» тўплами ҳақида ёзади:

«Бундаги баъзи шеърлар худди уришиб турган аскарни руҳлантириш учун сўзланган нутқларни хотирлатади». Шундан кейин «Халқ» шеърдан парча келтирилади-да, унинг ғоявий зарарли асар экани ҳақида шундай дейилади:

«Табий, бундаги халқни пролетар оммаси деб ўйлашга имкон йўқ. Бу халқ миллий демократчиларнинг ўйлаганларича бой, руҳоний ва босмачи, муштумзўрларни ўз ичига олган бир халқдир».

Қизиқ, мунаққид шоирдан нимани талаб қиляпти ўзи? Наҳотки, шоир ҳар гал шеърда «халқ» сўзини ишлатса, «шунинг ичида босмачи ва муштумзўр йўқ» дея изоҳ бериши керак бўлса?!

«Тонг сирлари» ҳақида Миёнбузрук «бу тўплам ўз эгасининг лириклик ва санъат жиҳатидан анча ўсганини кўрсатадир» деб тан олади-да, шу ўриндаёқ «лекин» ни айтишни ҳам унутмайди: «... бу тўпламда шоирнинг мафкуравий жиҳатдан шўролар тарафига қараб ўсув кўрсатгани ҳеч кўринмайдир».

Миёнбузрук талқинида Чўлпоннинг шеърини китоб-

ларигина эмас, ҳатто драматик асарлари ҳам миллатчилик оғуси билан заҳарланган. Масалан, «Ёрқиной» драмасида Чўлпон ошкора тарзда буржуа тузумини тарғиб қилади: бу пьеса «мамлакатда, у тарихларда ўлиб, сўниб бормоқда бўлган босмачилик ҳаракатини идеаллаштиради, бунинг натижасида миллий демократизм асосида бўлган маршрутали — конституцияли, яъни мажлиси мабусанга эга бўлган бир хонлик бўла олишини кўрсатмоқчи бўладир».

«Ёрқиной» пьесасини холисона ўқиб чиққан ҳар қандай одам амин бўладики, пьесада Миёнбузрук айтаётган «босмачилик ҳаракатини идеаллаштиришдан» асар ҳам йўқ, унда «мажлиси мабусанга эга бўлган бир хонлик» тўғрисида ҳам лом-мим дейилмайди. Наҳотки, Миёнбузрук асар қаҳрамони Пўлатнинг адолат ва ҳақиқат талаб қилиб, зулмга қарши курашмоқ учун саройни тарк этиб, тоғу тошларга чиқиб кетганини «босмачилик»ни идеаллаштириш деб тушунган бўлса? Наҳотки, Пўлатнинг «Тоғу тахт... Салтанат... сизнинг юк-лаб қўйган юкингиз... Уни мен ҳар қанча оғир бўлса ҳам кўтариб олиб боришим керак... Тоғу тахтнинг орқасида юрт бор, эл бор, халқ бор... Уни ўйлаш керак. Унинг ғамини ейиш керак... Сиз менга тоғу тахтни бурунги хонлардай эмиб-сўриб ётиш учун олиб берган бўлсангиз, ўзингизга қайтариб бераман. Менга ундай тоғу тахтнинг кераги йўқ! Сиз олиб берган тоғу тахт юртнинг дардига даво бўлмаса, йўқ...» деган сўзларини «конституцияли» монархизмни тарғиб қилиш» деб тушуниш мумкин? Ундай бўлса, маърифатли подшо, адолатли шоҳ ғояларини кўйлаган ўйлаб мумтоз шоирларимиз, ҳатто буюк Алишер Навоий ҳам «мажлиси мабусанга эга бўлган бир хонлик» тарғиботчилари бўлиб чиқмайдими? Шу мантиққа асосланиб, уларга ҳам «буржуа» мафкурасининг тарғиботчилари деган ёрликни ёпиштириш мумкин эмасми? Мунаққид матни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, хаёлидаги нарсани ёзувчига ёпиштирса-да, кейин бундан ўзига керакли «мафкуравий» хулосаларни чиқариб олса, бу, албатта, илм бўлмайди. Бу йўл билан истаган шоирга истаган айбни қўйиш мумкин.

Миёнбузрукнинг бундай хуружлари ўша пайтдаги бошқа мақолалардан кўпроқ хавфлироқ эди — чунки мақолаларнинг кўпчилиги енгил-елпи ёзилган, уларда далил ўрнига шаллақни одамлар қўллайдиган усул — «дифоним-дифон» қабилида иш тутиш устувор эди. Ми-

ёнбузрукнинг китоби эса ҳар ҳолда китоб эди ва унда «илмийнамо» далиллар бордай туюларди. Бу эса жамоатчиликни чалғитиб, «Чўлпон чиндан ҳам аксилини қилобчи унсур бўлган экан-да», деган тўхтама олиб келиши мумкин эди.

Миёнбузрукнинг китоби муносабати билан яна бир муҳим гапни айтиш керак — 1927 йилдан бошлаб ўзбек танқидчилигида ҳам «маркеса методология»ни қўллаш, «синфийлик принципи»га амал қилиш, социалистик реализм йўлларига ўта бошлаш тўғрисида вульгар социологизм иллати билан жуда кенг қўламда заҳарлангандир. Вульгар социологизм шу даражада хавфли касаллик эдики, у билан оғриган вужуднинг шифо топиб кетиши жуда амри маҳолдир. Адабиётшунослик ва танқидчиликда ҳам шу ҳол юз берди — биз бу иллатдан ҳозирга қадар ҳам буткул қутулганимиз йўқ — шунақа яшовчан нарса эканки, эшикдан қувласанг, тешикдан киради, бир қур мажақлаб, йўқ қилиб ташласанг, иккинчи қур башарасини ўзгартириб, янгироқ қиёфага кириб, яна ишшайиб тураверади. Хўш, қаердан пайдо бўлди бу иллат? Унинг моҳияти нимада? Вульгар социологизмнинг илдизи «адабиёт ижтимоий ҳодиса, ундаги ҳар бир ҳаракат, ҳар бир ўзгариш, ҳар бир сифат ижтимоий ҳаёт билан, биринчи навбатда, синфий кураш билан белгиланади» деган таълимотга бориб тақалади. Бу ақидага қатъий амал қилган совет олимлари секин-аста адабиётнинг санъат ҳодисаси эканлиги унутдилар, унинг бадий табиатини мутлақо инобатга олмай қўйдилар. Натижада, асар фақат темалар, гоёлар йиғиндиси тарзида қаралди, қаҳрамонлар ҳақида ҳам фақат уларнинг синфий мансублигига қараб фикр юрита бошладилар. Бу, охир пировардида адабиётни санъат сифатида тугатишга олиб келди, «талант, истеъдод» деган нарсага эҳтиёж қолмади, гениал санъаткор билан оддий назмбоз ўртасида ёки «ёз-ёз» касалига учраган бирор руҳий шикаста одам ўртасида ҳеч қандай фарқ қолмади. Адабиётшунос ҳам ўз навбатида осон йўлга ўтиб олди — энди у матнни таҳлил қилмайди, бадий тафаккур қонуниятларини аниқламайди, балки бирда чечанлик билан, бирда нўпоққина қилиб, асарнинг мазмунини айтиб бериб қўя қолади. Унинг гоёларини ёки гоёвий проблематикасини аниқлаб, ўша асосда ўзининг мулоҳазаларини айтиб қўя қолади. Бундай «методология»га амал қилганда, бадий асар матнини эътибордан соқит қилиб иш тутганда, ҳар қандай ёзувчинини асос-

сиз равишда мақтаб кўкларга кўтариш мумкин бўлганидек, ёмон отли қилиб, «уриб» ерга киргизиб юбориш ҳам мумкин.

Шундай қилиб, 30-йиллар собиқ СССР таркибига кирувчи бошқа миллий адабиётлар қаторида ўзбек адабиёти учун ҳам жуда оғир кечди. 20-йилларнинг иккинчи ярмида пролетар адабиёти гегемонлигини ўрнатish учун бошланган ҳаракат 30-йилларда адабиёт адирларига социалистик реализм байроқларини тикиш учун ялпи ҳужумга айланди. Бошқача қилиб айтганда, Чўлпон ва у билан бирга яна Абдулла Қодирий, Фитрат, Усмон Носир ва бошқа ўнлаб ижодкорлар шафқатсиз равишда мафкура тўпига тутилди. Адабиётшунослик ва танқидчилик каби адабиётни ҳам манқуртга айлантириш жараёни давом этмоқда эди. Ҳукмрон мафкурага ҳамиша ҳест бериб турадиган қул адабиёт, ҳаётдаги ҳамма нарсани маъқуллаб борадиган маддоҳ адабиёт керак эди. Ҳукмрон мафкура, айниқса, ҳар нарсани синчиклаб тагига етишга уринадиган, ўринсиз ва илмоқли саволлар бериб, жонга тегадиган, мустақил фикрли, истеъдодли ёзувчилардан безор эди. Шунинг учун айни шу йилларда «талант» буржуа олимлари ўйлаб чиқарган нарса деган» гаплар чиқди, «станокдан адабиётга» деган шиорлар ташланиб, илғор ишчилардан ёзувчилар ясала бошланди. 30-йилларнинг бошларида ана шундай ясама ёзувчиларнинг асарларини ўзинчига олган «Бизнинг доврўқ» деган мажмуа чиқарилган эди. Унга юзга яқин муаллифнинг шеърлари, ҳикоя ва очерклари киритилган. Қизиғи шундаки, оламга доврўқ солиб адабиётга кириб келган шу юз ёзувчидан лоақал биттаси кейинчалик адабиётда яшаб қолмади. Шунга қарамай, ҳукмрон мафкура йўқсуллардан чиққан қўлбола ёзувчиларни қўллаб-қувватлашда давом этди. Бу ишда унга манқуртликни мукамал эгаллаган, бичилган танқид ёрдам берди. Адабиётдаги давомли маънавий ва жисмоний террор, биринчи навбатда, ёзувчиларнинг, зиёлиларнинг иродасини синдиришга, уни эгиб олишга, ундаги инсоний ғурурни таг-томири билан суғуриб ташлашга қаратилган эди. Айтиш керакки, анча-мунча ҳолларда ҳукмрон мафкура бу қора ниятига эришди ҳам. Биргина мисол: 30-йилларда матбуот сарҳифаларида Анқабой Худойбахтов деган ном тез-тез учраб туради. Бахмалдан чиққан бу йигит журналист бўлган. Кейин партия ходими ҳам бўлган ва ёзувчиларнинг ишларига ҳам бот-бот аралашиб турган. 1930

Йилда Боту қамалиб, отишга ҳукм қилингандан сўнг, Анқабой 1931 йилнинг 3 февраль куни «Қизил Ўзбекистон» газетасида «Иртилган ниқоб» деган мақола эълон қилади-ю, Ботунинг «чала қолган ниқобини» йиртади — уни йўқсулларнинг ёвуз душмани деб атайди. Шу билан у мафкуравий жиҳатдан соғломлигини намойиш этиб, ҳукмрон мафкурага содиқ фуқарочилиқ туйғуларини кўз-кўз қилади. Аммо орадан роппа-роса бир йил ўтгач, 1932 йилнинг 4 февраль куни яна ўша «Қизил Ўзбекистон» газетасида Х. Бурлақ билан Р. Чўрағулнинг «Зарарли икки китоб» деган мақоласи чиқади. Унда Анқабойнинг китобидаги сиёсий хатолар фош қилинади. Бироқ масаланинг энг таажжубли томони шундаки, газетанинг айни шу сонисида Анқабойнинг танқидга жавоби ҳам босилган. Дунё тарихи ҳали бунақа тезкорликни кўрмаган бўлса керак. «Бошқармага хат»да Анқабой танқидни «большевикларча» мардлик билан тан олади: «...биринчи китобим зарарли, уни қатъиян қўлга олмаслик керак... биринчи китобим жуда катта зарарларни келтирганлигини большевикларча масъулиятимга олиб, биринчи китобимнинг фойдаланишдан тўхтатилишини талаб этаман». Баайни Гоголь асарисидаги унтер-офицернинг ўз-ўзини калтаклаган хотини! Албатта, ҳар қандай одам қилмишлари учун матбуот орқали уэр сўраши — тавба-тазарру қилиши мумкин — бунинг ҳеч қанақа айби йўқ, лекин китобини «қатъиян қўлга олмасликни» талаб қилиш учун, «фойдаланишдан тўхтатилишини талаб этмоғи» учун одам ҳар қандай ғурурдан маҳрум бўлмоғи керак. Айтганча, бундай ялтоқланиб қилинган тавба-тазаррулар ҳам фойда бергани йўқ — кейинчалик Анқабой қамоққа олиниб, бошқа «халқ душманлари» қаторида 1938 йил 4 октябрда отиб ташланди.

30-йиллардаги ижодий муҳит ана шундай даҳшатли эди. Аммо муҳит ҳар қанча даҳшатли бўлмасин, айрим ёзувчилар унинг қутқусига учиб, эътиқодларига хиёнат қилганлари, иймондан воз кечганлари йўқ. Улар орасида Чўлпон ҳам бор эди. Албатта, «вазият Чўлпонга сира ҳам таъсир қилгани йўқ» десак, унча тўғри бўлмайди. Чўлпоннинг айрим шеърларида замонасозлик майллари кўринади. Бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ — замон унга боқмагандан кейин, у замонга боқишга мажбур-да. Лекин Чўлпонда бундай асарлар кўп эмас. Умуман, энг таажжубли жойи шундаки, шароит ҳар қанча оғир бўлмасин, Чўлпон ижод қилишдан тўх-

тагани йўқ. 1937 йилда ёзувчилар уюшмасида ўтган бир йилда сўзлаган нутқида Чўлпон қилган ишларини санаб беради: «Менинг Москвадан қайтганимга икки йил бўлди. Шу вақт мобайнида Горькийнинг «Она» романини, «Егор Буличев» пьесасини, «Дубровский»ни, «Борис Годунов»ни, яна 25 та шеърини, Лоҳутийнинг «Европа сафари»ни таржима қилдим. Яна бошқа майда ишлар ҳам бўлди. Булардан ташқари, 1935—1937 йиллар мобайнида «Кеча ва кундуз» романи, «Соз» деган шеърлар тўплами босилиб чиқди. «Жўр» деган шеърлар тўплами тайёрланиб, нашриётга топширилди».

Энди ўзингиз тасаввур қилинг — бутун мамлакат бўйлаб, биринчи навбатда, зиёлиларнинг, ёзувчиларнинг шўрини қуритаётган қатагон бўрони қутуриб турган бўлса, тузукроқ ёзувчилар бирин-кетин ўз-ўзидан «ғойиб» бўлаётган бўлса, матбуотда оқ калтак — қора калтак компанияси давом этаётган бўлса, на дурустроқ ўйлаш, на ўтириб ёзишнинг имкони қолмаган бўлса-ю, шундай шароитда ҳам шунчалик иш қилинган бўлса?! Бундай одамни нима деб баҳолаш керак? Менимча, бу фақат бир нарсадан далолат беради — Чўлпон нафақат темир иродали одам бўлган, унинг истеъдоди ҳам фавқулудда қудратга эга бўлган. Ер бағридаги булоқ ҳеч қандай тўсиқларни тан олмай, юзага ёриб чиққани каби, Чўлпоннинг истеъдоди ҳам теварак-атрофдаги булутлар ҳар қанча қуюқлашиб, даҳшатли тус олмасин, зулматни ёриб чиқиб, шоирни ижод қилишга мажбур этган. Бу Чўлпон шахсиятининг муҳим қиррасидир.

Адабиётшунослик ва танқидчилик холис бўлса, чинакам илмий асосларга таянса, ҳукмрон мафқуранинг малайи эмас, ҳақиқатга хизмат қилишни муқаддас деб билган соҳа бўлса, Чўлпон асарларини таҳлил қилиш билан бирга, шахсиятидаги ана шу фавқулудда жиҳатларни ҳам ўрганган бўларди. Афсуски, у пайтдаги танқидчилик бунга қодир эмасди. Тўғри, танқидчилик Чўлпонни сира-сира эътиборсиз қолдиргани йўқ, лекин эндиги эътибор аввалгиларидан янада даҳшатлироқ эди.

30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб Чўлпонни қораловчи мақолалар оқими янада кучайди. Табиийки, уларда Чўлпонни англашга интилишдан асар ҳам йўқ эди. Аксинча, машъум 37-йил яқинлашгани сари бундай мақолалардан ҳар қандай андиша ва инсонийлик йўқолди. Мақолалар гўё муайян ташкилотнинг буюртмаси

билан ёзилгандай бир-бирига жуда ўхшарди. Уларда фактлардан кўз юмилиб, шеърий парчалар ағдар-тўнтар қилиниб, бирорта далил-исбот келтирмаган ҳолда яна ўша эски айб — «Чўлпон — миллатчи» деган айб қайта-қайта такрорланаверарди. Аҳвол шу даражага етдики, Чўлпоннинг эълон қилинмаган китоблари ҳақида ҳам тақризлар эълон қилинади. Шундай тақризлардан бири Туйғуннинг қаламига мансуб бўлиб, Чўлпоннинг ҳибсга олиниши арафасида, яъни 1937 йил 22 май куни «Ёш ленинчи» газетасида босилган. Туйғун 20-йилларнинг охирларида адабиётга кириб келган, 30-йиллар бошида 4—5 та шеърий китоблар эълон қилган, кейинчалик драмалар ҳам ёзиб кўрган ўртамиёна ижодкор эди. Аммо, қалам билан адабиётдан тузукроқ ўрин эгаллай олмагач, ўзини содиқ фуқаро қилиб кўрсатиш йўли билан обрў орттирмоқчи бўлди. Бу йўлда у қаламқаш дўстлари устидан ошкора чақувлар ёзишгача бориб етди, чунки юқоридаги мақолани мақола эмас, балки органлар қулоғига айтилган чақув десак тўғрироқ бўлади. Бу тақриз Чўлпоннинг нашриётга топширилган, лекин дунё юзини кўрмай қолиб кетган ва шу кўйи йўқолган «Жўр» деган шеърий тўплами ҳақида. Туйғун, афтидан, буни аввал ички тақриз сифатида ёзган-у, кейин ҳеч қандай андишага бормаи, матбуотда эълон қилган. Мақоладаги таҳлил йўли жуда жўн — муаллиф бирон шеърий парчани кўчиради-да, ундан баъзи ибораларни юлиб олиб, шулар асосида ўзича «чуқур» хулосалар чиқаради. Масалан, шоирнинг «Кузак» деган шеърдан қуйидаги парча олинган:

Мевалар шоҳлардан таппа-тап тушди,

Сўниқ чехра билан ерга уюшди.

Муздай тупроқлар шимтирашдилар,

Етимдай сарғайиб тентирашдилар.

Сўнг бу парча ҳақида мулоҳаза юритилади: «Бу сатрлардаги сўниқ чехра», «муздай тупроқлар», «етимдай сарғайиб тентирар» каби ифодаларда Чўлпоннинг ўша миллатчи буржуазия руҳида ёзган шеърларидаги кайфият сингиб туради». Ана шундай мулоҳазалар асосида мақола муаллифи Чўлпоннинг ҳанузгача «ўзининг миллатчи буржуазия идеяларига» содиқ қолаётганини тасдиқлайди. Бу ўринда тақризчининг «маҳорати»га тан бериш керак. «Большевиклар ололмайдиган бирон қўрғон йўқ» деганларидек, Туйғун буржуа миллатчилиги таъсирини қидириб тополмайдиган бирон шеър, бирон

мисра йўқ — у истаган маънодаги ибораларни ўзи истаган томонга буриб юбора олади. Масалан, у тўпламга кирган «Бу ўлканинг кўклами» деган шеърдан парча келтиради:

Бу ўлканинг кўклами жуда ҳам намгарчилик,
Қуёш булутлар билан ўйнашади, шекилли.
Қачон кўрсам яширинган ўйинқароқ боладай,
Мени энтиктирмоқчи ўйнашиб алдай-алдай.

Одий бир кўклам манзараси. Аммо Туйғун шу оддий манзарадан кир қидириб топади:

«Мана, равшандирки, Чўлпон 1936 йилда ҳали эски куйларини чуқурлаштиради. Ҳамон кўкламда кўкламни кўрмайди, ўзини булутлар қоплаган ҳолда кўради. «Қуёш» унга бевафо. Қачон қараса, уни яширинган ҳолда кўради, кўнгли зориқади, энтикиб қолади...»

Юқоридаги парчадан шунақа «сиёсий» хулосалар чиқармоқ учун юмшоқ қилиб айтганда, одам ноинсоф бўлмағи керак. Шуниси эътиборга лойиқки, Туйғун Чўлпонни «фош қилиш»да жуда катта жонбозлик кўрсатган одамлардан бири — у биргина 37-йилнинг ўзида газета ва журналларда ўзбек ва рус тилларида Чўлпонга ҳамда бошқа «халқ душманлари»га қарши бештадан ортиқ мақола эълон қилган. Шунинг учун у ўша кезларда ўзбек ёзувчилари ичида энг сиёсий хушёр бўлган десак мумкин. У Чўлпонни жазавога тушиб душманга чиқарган-у, аммо дурустроқ далил-исбот келтиришга ожизлик қилиб қолган. Бироқ шуниси ҳам борки, у замонларда бировни «миллатчи» ёхуд «халқ душмани» десанг, бунинг учун тузукроқ далил-исбот келтириш талаб қилинмас эди.

Туйғуннинг мақоласи эълон қилингандан сўнг Чўлпон қамоққа олинди. Мен бу ўринда «Чўлпоннинг қамалишига Туйғун ёлғиз сабаб бўлган» демоқчи эмасман. Ўша кезларда Чўлпонга қарши Туйғунникидан бошқа анча-мунча мақолалар эълон қилинган. Уйлайманки, бундай мақолалар пайдо бўлмаган такдирда ҳам маъмурий органлар Чўлпонни соғ қўймаган бўларди — чунки, биринчидан, йнгирма йилдан бери Чўлпон устидан йнгиб келинган материаллар шоирни бир ёқлик қилишни тақозо этади. Иккинчидан, 37-йилга келганда катли ом машинасининг парраклари бутун мамлакат бўйлаб мисли кўрилмаган шиддат билан айлана бошлаган эди. Бироқ шунга қарамай, Туйғун ва уникага ўхшаш мақолаларни мутлақо беозор, қатли омга дахл-

сиз мақолалар деб бўлмайди. Ҳеч шубҳа йўқки, бундай мақолалар халқнинг онгига адиблар ва шоирлар ҳақидаги туҳмат ва бўҳтонларни қуйиб, ёлғон-яшиқ гапларни сингдириб, қатағон тегирмонига сув қуйди. Сталин жаллодларининг ишини осонлаштирди.

Шундай қилиб, 1937 йилнинг ёзида Чўлпон қамоққа элинди, бир йиллик даҳшатли қийноқлардан кейин 1938 йилнинг 4 октябрь куни отиб ташланди.

Муаллифи ва режиссёри шўро ҳукумати ҳамда большевиклар партияси бўлган, ижрочилари маъмурий жазо органлари, маҳаллий адабиётшунос ва мунаққидлар бўлган кўп йиллик ва кўп пардалик даҳшатли фожианинг иккинчи пардаси шундай кечди ва бу гал Чўлпонни жисмонан маҳв қилиш билан якунланди.

* * *

Чўлпон отилди. Чўлпон билан бирга яна юзлаб, балки минглаб миллатнинг энг асл фарзандлари — адиблар, шоирлар, олимлар, давлат арбоблари, саркардалар, хўжалик ходимлари, ишнинг кўзини биладиган деҳқонлар отилди. Лекин бу билан ҳам қоронғи кечаларнинг тонги отмади — халқ бошига тушган даҳшатли фожа тугамади — ҳали унинг кейинги пардалари ўйналиши керак эди. Бу орада фашистлар мамлакатга бостириб кирди-ю, тарихдаги энг қонли, энг шафқатсиз, энг қирғинли уруш бошланди. Шу туфайли Сталин қирғинлари бир оз сусайгандай бўлди, аниқроқи, сусайди эмас, бошқачароқ тус олди. Ниҳоят, 1945 йилда уруш ғалаба билан якунланди. 1945 йил баҳори халққа янги умидлар бахш этди — голиб халқ энди жиндай бўлса-да, тузукроқ яшашдан, лоақал бир парча бахтга муяссар бўлишдан умидвор эди. Ғалаба учун совет халқига таъзим қилган, унга миннатдорчилик билдирган генералиссимус энди зулмни бўшаштиради, одамларга енгиллик беради, яшаш энди чиндан ҳам масрур ва қувноқ бўлиб қолади! Кўпчилик шундай бўлишига астойдил ишонган эди. Одамзод ҳайрон қоладиган даражада ғалати махлуқ — унинг ландавурлигини ҳам, донолигини ҳам билиб бўлмайди. Одам ўзи истаган вақтда кўр ва кар бўла олади, у кўришни истамаган нарсасини кўрмайди, билишни истамаган нарсасини билишга уринмайди ҳам. Шундай бўлмаганда, у босиб ўтилган ўттинч йиллик тарихдан хулосалар чиқармасмиди? Чеккан миселсиз азобларидан, тортган жафоларидан, адоқсиз хўрликлардан сабоқ олмасмиди? Йўқ, ундай бўлмади? Бу гал ҳам «халқлар

отаси»нинг уч-тўртта баландпарвоз нутқиға, тумтароқ ваъдасига учди-қўйди ва белидаги камарини янада таранг тортиб, енгини шимариб, «порлоқ келажак» сари шахдам юриб кетди. Ҳа, ҳукмрон коммунистик мафкура жуда маккор ва жуда тадбиркор мафкура эди — у адабиёт ва санъатдан фойдаланиб, оммавий ахборот воситаларини ишга солиб халқ онгини заҳарлаб улгурган эди. Халқ «Правда» газетасининг бош мақоласига қараб фикрлайдиган бўлиб қолган ва шунинг учун уни лақиллатиш жуда осон эди. Урушдан кейин ҳам шундай бўлди — халқ ўзининг «бахтиёр» ҳаёти учун «улуғ доҳий»га миннатдорчилик билдириб, саждалар қилар экан, «улуғ доҳий» янги қатағонлар тўлқинини бошлаб юборди. 1949—1950 йилларда Сталиннинг оғир гурзиси биринчи навбатда, яна ёзувчилар бошига тушди. Бу гал Шухрат, Шайхзода, Саид Аҳмад, Мирзакалон Исмоилий, Ҳамид Сулаймон ва яна бошқа кўпгина ўзбек адиблари ва шоирлари қамалди. Бундай шаронгта, албатта, Чўлпонни англаш эмас, унинг номини тилга олиш ҳам мумкин эмас эди. Дарсликларда, ҳатто, «Чўлпон — миллатчи» деган иборалар ҳам йўқолиб, уларнинг ўрнига анча мавҳум ва мужмал бир ибора — «бир гуруҳ буржуа миллатчилари» деган ибора қўллана бошлади.

1953 йилнинг март ойида Сталин вафот этди. Уша йили март ойи бошидан охиригача мотам ойи бўлди — бутун халқ — миллатидан, ёшидан, жинсидан қатъи назар Сталин учун аза тутди. Ҳар корхонада, ҳар хонадонда, майдонларда, кўчаларда аза, йиғи-сиғи! Газеталарда қора рамкаларда дунёнинг ҳамма гўшаларидан келган таъзия телеграммалари... Ушанда камдан-кам одам халқ бошига тушган бу мотамсара қора кунлардан кейин кўп ўтмай ёруғ кунлар бошланишини кўз олдиға келтирган бўлса керак. Партиянинг XX съездида Никита Хрушчев жуда катта жасорат билан Сталин ҳақидаги ҳақиқатни тўкиб солди, унинг шафқатсизлигини, мустабид бўлганини, миллионлаб одамларнинг ёстиғини қуритганини очиқ айтди. Ушанда чиндан ҳам қуёш чақнаб турган осмонда тўсатдан момақалдироқ гумбурлагандек бўлганди. Бу гапдан кимлардир эсанкираб, додираб қолди — чунки улар неча йиллардан бери сиғиниб келган идеалларидан маҳрум бўлгандилар. Кимлардир эса бу гапларни хушнудлик билан кутиб олишди. Айниқса, зиёлилар, айниқса, ёзувчиларнинг катта гуруҳи ҳаётга яна умидбахш нигоҳ билан қарай бошлади. Кўп йиллар мобайнида уларнинг кўксига биринчи мар-

та илиқ шабада теккан эди. Бу илиқ нафас кетидан батамом янгича шароит, янгича ҳаёт, янгича нжод келиши керак эди. Кейинги уч-тўрт йил ичида чиндан ҳам адабиётда эркин руҳ билан яратилган турли асарлар пайдо бўла бошлади. Адиблар ва шоирлар, драматурглар ва публицистлар, ҳатто, адабиётшунослар ва танқидчилар ҳам борган сари ўткирроқ ва дадилроқ тарзда совет ҳокимияти ҳукмронлик қилган йилларда тоғ-тоғ бўлиб йиғилиб қолган иллатларни фош қила бошладилар. Лекин адабиёт бу масалаларда чуқурлашган сари бир қатор саволлар кўндаланг бўла бошлади: шу пайтгача мақталиб келган социалистик жамиятда бу қадар қонунсизликларга йўл қўйилган экан, миллионлаб одамлар мутлақо гуноҳсиз бўла туриб, ҳибсга олинган, бадарға қилинган, отилган экан, биз қурган жамият чиндан ҳам «ёвузлик салтанати» экан-да? Агар шундай бўлса, бунга ким айбдор? Сталинми? Сталин айбдор бўлса, унинг ёнидаги Сиёсий бюро қаерда эди? Жонажон партиямизнинг мияси ҳисобланган Марказий Комитет қаёққа қараб турганди? Гап фақат бир шахсдами? Ёки, умуман, социалистик тузумда шахсга сифиниши ўз-ўзидан туғдираверадиган хислат борми? Кўряпсизки, кавлаган сари масала чуқурлашиб, энг нозик сирлар ҳам очилиб қоладиганга ўхшайди. Шундоқ бўлгач, дарҳол чора кўриш керак. Шундай қилиб, орадан кўп ўтмай, илиқ шабадаларнинг йўли тўсилди, жиндай янги ҳаво кириб турган тешиклар беркитилди, чала-чулли берилган эркинликлар бекор қилинди, оёғи тағидаги замин қимирлаб қолган мафкура бир силкиниб яна аввалги қудратини касб этди, яна тақиқлашлар, ман этишлар, қолига солишлар, таъқиб остига олишлар бошланди. Яна ғоявий душманлар қидирила бошланди. Н. С. Хрушчев Сталиннинг «социализм ривожланган сари синфий кураш кучаяди» деган «назария»сини дабдаба қилиб танқид қилган эди. Энди «социалистик лагер билан капиталистик лагер тинч-тотув яшаши мумкин, лекин улар ўртасидаги мафкуравий кураш бир лаҳза ҳам тўхтамайди, аксинча, кучайгандан кучая боради» деган «назария» чиқди. Бу — «биров билан дўст бўлсанг, ёнингда ой болганг бўлсин» деганга ўхшаш бир гап эди. Хуллас, раҳбарларнинг кўрган тadbирларни тўфайли яна «эски ҳаммом, эски тос»лигича қолди. Тўғри, бир марта бир лаҳза бўлса-да, эркин ҳаволардан нафас олган одамнинг яна қайтиб қафасга кириши қи-

йин, ammo бутун мамлакат битта яхлит қафас бўлса, иложи қанча!

Бу гапларнинг ҳаммаси, албатта, Чўлпоннинг тақдирига ҳам бевосита алоқадор — шундай шароитда Чўлпон фожиасининг учинчи пардаси ўйналди.

Чўлпон отилгандан кейин ҳам ҳукмрон мафкура муҳиблари унинг номидан ўтдан кўрққандек кўрқишда давом этишди. Шунинг учун улар Чўлпоннинг номини адабиёт тарихидан бутунлай йўқ қилиб юбориш ҳаракатига тушдилар. Кутубхоналарда унинг китоблари ҳибсга олинди — уларни темир эшикли махсус хоналарда сақлашар, улардан фойдаланиш ман қилинган эди. Журналларда бир замонлар чоп этилган Чўлпон сувратларига қорасиёҳ чаплашди, китоблар ва мақолаларда унинг исмлари ўчирилди. Уни фақат «ватан хоини, миллатчи, жосус, халқ душмани» дебгина тилга олиш мумкин эди. Шунда ҳам унинг душманлигини далиллаш мақсадида шеърларидан парча келтирса, бу «танқид ниқоби остида Чўлпон ижодини тарғиб қилиш» деб баҳоланиши мумкин эди. Табиyki, унинг китобларини ўқиш қатъиян ман қилинганди. Ammo қуёш нуруни ҳеч нарса билан тўсиб бўлмайди. Ҳақиқат йўлида айтилган оташин Сўз мангу яшайди. Бу Сўзнинг одамлар юрагига бориш йўлига ҳеч нарса ғов бўлолмайди. Уша шароитларда ҳам Чўлпон ва Абдулла Қодирий асарларини яшириб ўқиган одамлар бўлган. Шахсан, мен ҳам «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Кеча ва кундуз»ни уруш йилларида — мактабда ўқиб юрган кезларимда ўқиган эдим. Бир ўзим эмас, бутун синф ўқиган эдик. Ҳозир бу китобларни қаердан топганимиз эсимда йўқ. Шуниси эсимдаки, ҳар қайси китоб бир болага жуда хуфий тарзда фақат бир кечага бериларди — эрталабгача ўқиб тугатиб, қайтариб бериш керак эди. Шуниси қизиқки, ҳаммамиз шунга улгурардик — кечқурун ўқишга бошлагандан кейин тун билан аллақанча нашъали ҳисларни ва изтиробларни кечириб, тонг саҳарлаб сўнгги саҳифани ёпардик. Биз, албатта, Қодирийнинг ҳам, Чўлпоннинг ҳам «миллатчи» эканини эшитгандик. Уларнинг «заҳарли ғоялари»га берилмаслик кераклигини ҳам билардик. Ammo мурғак онгимиз билан бу «заҳарли ғоялар» нимада эканини англаёлмас эдик. Романларни ўқий бошлаш билан уларнинг сеҳрига маст бўлиб, муаллифларнинг «миллатчи»лигини унутиб қўярдик. Шу тарзда юракда уларнинг асарларида олинган илиқ ва ёрқин таассуротлар билан, онгда эса

«улар душман, ватан хоини» деган ақида билан 1956 йилгача яшадик.

Ўша йилдан бошлаб отувлардан омон қолган, сургулларда, лагерларда умр кечираётган гуноҳсиз қурбонлар қайтиб кела бошлади. Улуғ ўзбек адиби Абдулла Қодирийнинг оқлангани эълон қилинди. Ўша кезларда залда Абдулла Қодирийни кўрган, эҳтимолки, у билан шахсан мулоқотда бўлган одамлар анча-мунча эди. Кўплар ўшанда ошкора йиғлаган эди. Орадан бир оз вақт ўтгач, Чўлпон ҳам оқланди. Ёзувчилар уюшмаси ҳайрон қоладиган даражада чаққонлик билан бошқа қатагон қилинганлар қатори Чўлпоннинг ҳам меросини ўрганувчи комиссия тузди. Комиссия раиси Ёзувчилар уюшмасининг ўша пайтдаги биринчи котиби Баҳром Раҳмонов, аъзолари эса Уйғун, Мирзакалон Исмоилий, Фулом Каримов ва мен эдим. Албатта, мен «Чўлпон ижоди энди объектив ўрганилади, холис баҳоланади, унинг ғоявий кемтиклари, миллатчилиги аниқланади-ю, ижодининг соғлом қисми халққа қайта тақдим этилади» деган ўйлар билан мерос комиссиясига кирганимдан хурсанд бўлдим. Лекин аҳвол «ҳа» деганда мен кутганчалик бўлавермади — комиссия негадир иш бошлашга ошиқмади. Кейин Баҳром Раҳмонов дунёдан ўтиб қолди-ю, иш яна чўзилиб кетди. Шундан кейин мен Ёзувчилар уюшмасига бир-икки мурожаат қилдим. Ўртоқлар менга ошиқмасликни маслаҳат беришди. Мен-ку ошиқмай юраверишим ҳам мумкин эди, бироқ бир кун эмас, бир кун жамоатчилик мендан «қани, биродар, комиссия аъзоси бўлиб нима иш қилдингиз?» деб сўраб қоладик-ку! Нима деб жавоб бераман? Шу ўй билан ўзимча Чўлпоннинг баъзи асарларини топиб ўргана бошладим. Қарасам, Чўлпон бинойидек шоир, ҳатто ўша кезларда керилиб юрган анча-мунча шоирлардан зўрроқ. Унинг асарлари ичида «миллатчилик» руҳидагилар ҳам бор, албатта, лекин бугун ҳам (яъни, 60-йилларнинг бошларида) ўқувчиларга ҳеч иккиланмай тақдим қилса бўладиганлари кўп. Шу тўхтамга келгандан кейин мен Ёзувчилар уюшмасидаги йиғинларда бу фикрни айта бошладим. Мен айтган асосий фикр бундай эди: «Чўлпон мураккаб шоир. Унинг 20-йиллардаги шеъриятида миллатчилик бор, ғоявий жиҳатдан бизга ёт асарлар учрайди. Лекин совет воқелиги ривожланган сари у Чўлпонга ҳам ижобий таъсир кўрсатган ва у 20-йилларнинг охирларига келиб совет позициясига ўтган. Уни совет шоири деб аташ мумкин. Шундай зўр шоирни,

яхши адибни совет адабиёти доирасидан чиқариб ташлаш тўғри бўлмайди». Бугунги кунда бу фикрнинг нотўғрилиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Бу анча чала ва анча думбул гап, муросан мадорага бориб айтилган гап. Ҳали унда ҳукмрон мафкура томонидан онгимизга қўйилган заҳарнинг қўланса ҳиди мана ман деб сезилиб турибди. Лекин бунни қарангки, ҳатто шундоқ юмшоқ фикр ҳам баъзи бир ўртоқларни ва, айниқса, мафкура бошлиқларимизни ғазабга келтирди. Кейин билсам, улар бир томондан, «Ўзбек совет адабиётининг асосчиси, буюк классигимиз Ҳамза Ҳакимзоданинг» обрўйига путур етказмаслик учун, иккинчи томондан эса, 37-йилдаги қинғир ишларни кавлаштириб, Чўлпон фожиасининг асл сабабларини ошқора қилиб қўймаслик учун Чўлпонни тирилтириб, сафга қайтаришга тиш-тирноқлари билан қарши эканлар. Раҳбарларимиз менга тушунтиришди: «Сиз, биродар, кўп ҳам ҳовлиқаверманг. Тўғри, биз Чўлпонни оқлаганмиз, лекин уни граждан сифатида оқлаганмиз. Чўлпонни шоир сифатида оқлаган эмасмиз ва оқламаймиз ҳам».

Ушанда баъзи бир рутбалик ўртоқлар шундай катта кетишдики, ҳатто кўкракларига уриб, «Чўлпонни фақат мени ўлдириб оқлайсан!» деб ўшқиринди. Мен мафкура бошлиқларимизнинг изоҳига сира тушунолмадим. Очигини айтсам, ҳозиргача ҳам тушуна олганим йўқ. Ахир, шоирлиги билан гражданлигини қандай қилиб ажратиб бўлади? Улар ўртасидаги чегара қаердан ўтади? Белдан ўтармикан? Унда қайси қисми шоиру, қайси қисми граждан? Ахир, ҳар қайси шоирнинг гражданлиги шеърда намоён бўлади-ку?! Ва, аксинча, шоирлиги гражданлигида ифодаланади. Хуллас, менинг бу саволларимга ҳеч ким тузукроқ жавоб бергани йўқ. Шунинг учун мен ҳам фикримдан қайтганим йўқ. Билъакс, бу қарашларимни 1967 йилда эълон қилинган «Йиллар ва йўллар» деган мақоламда анча батафсил баён қилдим. Иш шу билан тугадикки, мен совет адабиётининг асосига, ғоявийлигига, партиявийлигига болта кўтараётган ишончсиз бир одам деган таъриф олдим. «Чўлпоннинг тарғиботчиси», бинобарин, миллатчиликка майли бор одам сифатида қора рўйхатларга тиркалдим.

Мен бу воқеалар ҳақида «Тирик сатрлар»нинг қийин тақдири» деган мақолада батафсил ёзган эдим. Шунинг учун бу ерда жуда қисқа гапириб қўя қоламан. «Тирик сатрлар»га Чўлпоннинг 23 та шеъри киритилган эди. Адашмасам, 1967 йилда «Ўзбек тили ва адабиёти»

журналида Чўлпоннинг 3—4 та шеъри билан «Шўро ҳукумати ва саноеъ нафиса» деган мақоласи эълон қилинганди. Чўлпон қоралангандан кейин 30 йил ўтгач, бу журналда унинг асарлари биринчи марта дунё юзини кўрди. «Тирик сатрлар»да эса унинг шеърлари нисбатан кенг берилган эди — бу китобнинг нашр этилиши моҳият эътибори билан Чўлпонни шоир сифатида ҳам оқланганини билдирарди. Албатта, 23 та шеърнинг ҳаммаси назоратдан ўтган эди. Уша даврнинг таомилига кўра, Марказий Комитетнинг Мафкура бўлими ҳам китоб билан икки марта синчиклаб танишиб чиққач, уни босишга рухсат берган эди. Ҳа, 1967 йилга келиб бизнинг жамиятимиз мафкура соҳасида 1937 йилдан анча илгарилаб кетди, жонажон партиямиз адабиёт соҳасида таъқибу ман этишларга барҳам бериб, янгича сиёсат юрита бошлади дейиш учун асос йўқлиги очиқ кўриниб турипти. Ҳамон ҳамма нарсани бир киши — энг юқори мансабни эгаллаб турган одам ҳал қилади, қолган ақли порасолар фақат унга бўйсуниси, қўлини кўксига қўйиб, унинг гапини маъқуллаб туриши керак. Ижод эркинлиги ҳақидаги гаплар эса ҳамон бир афсона холос.

«Тирик сатрлар»нинг тақиқланиши Чўлпон асарларини қайта босиш ишини номаълум муддатга кечиктириб юборди. Бу ишларнинг яна бир таажжубли томони шунда эдики, Россияда ҳам, Украина ва Белоруссияда ҳам, шунингдек, бизга қўшни Озарбайжон, Қозоғистон ва Қирғизистон каби республикаларда эндиликда оқланган «собиқ миллатчи» ёзувчиларнинг асарларини нашр этиш қатъий режалар асосида тезкорлик билан амалга оширилмоқда эди. Бу, эҳтимол, ортиқ даражада содиқ фуқарочилик касалига чалинганимиздан ёхуд «бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур?» деган гапга қаттиқ ишонганимиздандир.

Мен бу даврга келиб, мафкуравий ишимизнинг баъзи бир сиру асрорларига фаҳмим етиб қолганди — мафкурани айлантирадиган машина жуда бесўнақай ва жуда баҳайбат бўлса-да, жуда қудратли эди, унинг парраклари орасига тушиб қолган одам мажақ бўлиши аниқ эди, шунинг учун унга қарши ёлғиз курашиб ҳеч нарсага эришиб бўлмасди.

«Беҳуда уриниш белни синдирар» дейдилар. Мафкура машинаси ҳеч кимни аяб ўтирмас ва, умуман, раҳм-шафқатни билмас эди. Шунинг учун Чўлпонни ҳам «йўқлайдиган яхши замонлар» келишига умид боғ-

лаб, сабр қилишдан ўзга илож йўқ эди. Аммо мен бир нарсани сира тушуна олмайман — кўпни кўрган, қилни қирқ ёрадиган, ҳақиқатга хизмат қилиши лозим бўлган баъзи бир адабиётшунос олимларимизга нима бўлган? Нега улар ҳам Чўлпоннинг ярми гражданин, ярми шоир экани ҳақидаги танқиддан тубан турадиган бемаъни гапга чиппа-чин ишониб қолдилар? Биламан, олимлар ҳам одам, уларга ҳам жон ширин, улар ҳам тириклик қилмоқлари керак. Тириклик йўлида эса муросан мадора деган гап бор. Замон сенга боқмаса, сен замонга боқмоғинг керак бўлади. Хукмрон мафкура «Чўлпон миллатчи, душман», деб турса, бунга ошкора қарши чиқишга ҳамманинг ҳам журъати етавермайди. Аммо нима учун олим одам «Рим папасидан ҳам ортиқроқ художўй бўлишга» уриниши керак? Нима учун ҳақиқатга хиёнат қилиб, виждонини ютиб, Чўлпоннинг «душманлигини» ёлғон-яшиқ далиллар билан «исботламоғи» керак? Мен бу ўринда баъзи бир нопок одамларнинг ўз манфаатлари йўлида илмга ҳам, одамгарчиликка ҳам тунуриб, ҳеч қандай туҳмат ва бўҳтонлардан қайтмай ёзиб ташлаган мақолалари ёки ҳимоя қилган диссертацияларини назарда тутаётганим йўқ. Бунақа мунаққидлар ёхуд «олимлар» ноғорачининг баччасига ўхшайди — ҳали ноғоранинг так-туми эшитилмасдан, ноғорачи чўпини кўлига олиши биланоқ муқом қилиб йўрғалай бошлайди. Мен жиддий олимлардан — уларнинг ноҳолисликларидан, эринчоқликларидан, ўзлари ўрганаётган, балки бир вақтлар ҳамнафас, ҳамқадам бўлган, эҳтимол, бирга улфатчилик қилишган ёки баҳс-мунозара қилиб талашиб-тортишган шоирнинг тақдирига лоқайд қаровчи олимлардан нолиб гапиряпман. 1965 йилда Маҳмудали Юнусовнинг «Традиция ва новаторлик проблемалари» деб аталган китоби чиқди. Китобда 20-йиллар ўзбек поэзияси материаллари асосида традиция ва новаторлик проблемалари ҳақида мушоҳада юритилади. Муаллиф ўша йилларнинг даврий матбуотида эълон қилинган мақолаларни, айрим китобларни қунт билан синчиклаб ўрганган. Албатта, тадқиқотда анча-мунча ўринли мулоҳазалар, кузатишлар бор. Бироқ, айтиш чоқда, китобнинг энг заиф жойи шундаки, у бой фактик материаллар таҳлилидан илмий хулосалар чиқариш йўлидан бормайди, балки ҳамма материалларни аввалдан белгилаб қўйилган хулосаларга мослаштириш йўлидан боради. Бу эса ўз навбатида хукмрон мафкуранинг 20-йиллар воқелиги ҳақидаги маълум кон-

цепциясини тасдиқлашга хизмат қилади. Тадқиқотнинг бир боби «Поэзияда буржуа миллатчилик йўналиши ва унинг инқирози» деб аталадики, шунинг ўзи муаллифнинг масалага тайёр қолиплар асосида ёндашганини кўрсатади. Тадқиқотчи ўша давр воқелигининг мураккаблиги ёхуд ижодкор йўлининг ҳамisha зиддиятли бўлиши ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмайди — унинг учун Чўлпон, Фират, Элбек ва Ботуларнинг миллатчилиги сира ҳам шубҳа туғдирмайдиган факт. Шунинг учун у Чўлпоннинг «гоявий эволюцияси» ҳақида ўйлаб ўтиришга ўрин қолдирмайдиган қатъият билан шундай деб ёзади:

«Ўтмишни қайтадан тиклашга қанчалик уринмасин, барибир, «қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботган» бу шоир асарларини кўздан кечирганда, ундаги ўзинга хос «эволюцияси», тўғрироғи, буржуа миллатчилик қарашларидаги ўзгариш этапларини пайқаб олиш қийин эмас. Бу этаплар дастлаб агрессив ниятнинг кучлилиги, аксил-инқилобий ҳаракатга ташвиқ қилишдир, кейин ўз уринишлари беҳуда эканини сезиб, ноилжликдан қайғуга чўмгани ва «кўзида сўнгги ёши қолиб, амалга етмак нстагани»да, охирида эса унинг кўнглида «на исён, на тўлқин, на тўфон, на ўт» қолиб, фақат кўзида «оғир бир таслим нури бор»лигида равшан кўринади».

1967 йилда А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти уч жилдлик «Ўзбек совет адабиёти тарихи» ни босмадан чиқарди. Табиийки, бу китобда ҳам, ундан кейин 1970 йилда Москвада рус тилида нашр этилган «История узбекской советской литературы» китобида ҳам 20-йиллардаги адабий жараён ҳукмрон мафкура қолипига солиниб тақдим этилган, яъни Октябрь инқилоби инсоният тарихида янги давр очди, буржуа миллатчилари инқилобни қабул қилмади, улар билан ёш шўровий кучлар ўртасида кураш кетди ва бу курашда шўро мафкураси ғалаба қозонди. 20-йиллар воқелигидан олинган ҳар қандай ҳодиса ёхуд ҳар қандай факт ана шу схема асосида талқин қилинади. Агар ҳодиса ёхуд факт ҳадеганда бу схемага тушавермаса, унинг қулогидан чўзиб, тортиб схемага солинади.

Даъвомиз қуруқ бўлмасин учун мисол келтирамиз.

Китобнинг биринчи жилдида Чўлпоннинг миллатчилиги, совет тузумини кўролмагани ҳақида кўп марталаб гаширилади-да, кейин бу фикрни далиллашга ҳаракат

қилинади. Шу мақсадда шоирнинг «Баҳорни соғиндим» деган шеърідан парча берилади:

Тала-туз
Экин-текин
Сўла бошлади.
Сарғайиб япроқ.
Бўяниб тупроқ
Ула бошлади, ўла бошлади.

Бу парча қуйидагича шарҳланади: «У далани туз, аччиқ, заҳар деб ҳаётда фақат йўқолишни кўради».

Буни ўқиб кулишингни ҳам, йиғлашингни ҳам билмайсан киши. Муаллифнинг «фош қилиш жазаваси» шу қадар жўш уриб кетганки, шеърдаги «туз» овқатга ишлатиладиган «намак» эмас, «яланглик, кенглик» деган маънода эканини хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Боринги, «туз» улар айтгандек, «намак» ҳам бўла қолсин. Нега энди овқатга таъм киритадиган намак «аччиқ» ёхуд «заҳар»ни англатиши керак?

Иккинчидан, муаллифлар шу шеърнинг давомини ўқишдан эринмасалар амин бўлардиларки, шоир «ҳаётда фақат йўқолишни кўраётгани» йўқ. Мана, ўша шеърнинг давоми:

Йўқ... ўлим йўқдир!
Елғиз бир ўчиб, бир сўниш бордир.
Бир ўчиб... сўниб, яна ёниш бор
Яна баҳорлар,
Яна лолалар.
Яна сиз, ай... эркин тилаклар!

Кўринадики, муаллифлар ё шеърни, умуман, тушунмаган ёхуд ундан ўзларининг мақсадларига мос келадиган бир бўлакни ажратиб олишгану, «шеърнинг қолганини бошқалар ҳеч қачон ўқимайди» деган ишонч билан юқоридаги иғвони тўқиганлар.

Шунга ўхшаш мисолларга дуч келганда хаёлимга бир фикр келади — одатда, коммунистик мафкура дарғалари ўта шафқатсиз ва қаттиққўл бўлган деб нолишади. Чиндан ҳам шундай. Улар йўлларида кўндаланг бўлган ҳар қандай тўсиқни аёвсиз супуриб ташлаганлар. Улар на халқни, на ижодкорларни менсимай улар билан мутлақо ҳисоблашмай ҳукмронлик қилганлар. Бироқ улар нима сабабдан шу даражада сурбет ва беандиша бўлишган? Уларнинг бундай бўлишига, қисман

бўлса-да, олимларимизнинг мутелиги, мустаҳкам эътиқодларининг йўқлиги, мабодо бор бўлса, уларни қаттиқ туриб ҳимоя қилишга журъатлари етишмаслиги, талаб қилинганда ҳар қандай одамни ҳам оёқ-қўлини боғлаб, ўша дарғалар оёғи остига ташлаб беришга тайёр турганлари сабаб бўлмаганми?...

80-йилларнинг ўрталарида собиқ СССРда қайта қуриш бошланди: ошкоралик, демократия деган гаплар оралаб қолди. Тарихимизнинг кўп саҳифаларини, шу жумладан, кўпгина маънавий қадриятларимизни, анчамунча бадий асарларни қайта баҳолаш зарурлиги аён бўлиб қолди. Шу пайтгача адабий мероси ўрганилмай ташлаб қўйилган адибу шоирларнинг ижодига қизиқиш кучайди. Россияда, шунингдек, собиқ қардош республикаларнинг деярли ҳаммасида яқин-яқингача энг ашаддий аксинқилобчи, совет ҳокимиятининг баттол душмани деб ҳисобланган ёзувчиларнинг ҳам асарлари босилиб чиқди. Матбуотда социализмни, коммунистик партияни, унинг собиқ доҳийларини, ҳатто, Ленинни ҳам танқид қилувчи мақолалар пайдо бўлди. Улар шу даражада ошкора ва шу даражада кескин эдики, кўп йиллар мобайнида коммунистик мафкура оғулари билан заҳарланган биздай одамлар уларни қўрқа-қўрқа ўқидик. Бу мақолалар ҳар қандай мудроқ одамни ҳам уйғотишга, ўз аҳволини ўйлаб кўришга ундашга қодир эди. Замон бутунлай ўзгарди — янги амаллар, янги ҳаракатлар даври етиб келди. Фақат биздагина ҳамон аҳвол эскича эди. Баъзи бир янгича руҳдаги мақолалар пайдо бўлган эди — кўп ўтмай уларнинг дамани қирқиди. Теварак-атрофда жимжитлик — гўристон сукунати. Қатағон қилинган ёзувчиларнинг ижоди ҳам сусткашлик билан ўрганилди. Аммо Чўлпон масаласининг жойидан жилишидан дарак йўқ эди. Негаки, қайта қуриш кўп соҳаларнинг мағиз-мағзига кириб борган бўлса-да, ҳали партия ҳукмронлиги, коммунистик мафкура ҳукмронлиги амалда эди. Зиёлилар ҳамон мустақил фикр билдириш имконига эга эмасдилар; улар ҳамон марксизмнинг оғзига қараб туришга мажбур эдилар. Марксизм эса ўзининг мафкуравий истеҳкомларидан бир қаричини ҳам беришга сира-сира мойил эмасди. Марказкомнинг мавқеи борган сари ҳаёт талабларига зид кела бошлади. 80-йилларнинг бошларида рус тилида «Ўзбек совет адабиёти тарихи» деган беш жилдлик китоб нашр этиладиган бўлди. Китобни Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти тайёрлаган ва унга моск-

валик адабиётшунос Кедрина муҳаррирлик қилган эди. Китоб тайёр бўлди-ю, барибир, уни нашрга топширишнинг иложи бўлмади. Негаки, бир қатор масалалар ҳал қилинмаган эди. Китобда жаҳид адабиёти, миллатчилик адабиёти, айрим ёзувчиларнинг адабиётдаги ўрни каби масалаларга замон руҳидан келиб чиқиб, янгича баҳо бермоқ лозим эди. Бунга ҳеч ким ўзича ҳал қилолмасди.

Бироқ умумий шиорлар билан чекланадиган замон эмас эди. Конкрет масалаларга конкрет жавоб керак эди. Шундай қилиб, мажлисда «Чўлпон ва Фитрат ижодига қандай қараш керак, ҳамон уларни советларнинг душмани деб ҳисоблашда давом этамизми ёки асарларига ҳолисона баҳо бериб, уларни адабиёт сафига қайтарамизми?» деган масала кўндаланг бўлди. Сўзга чиққанларнинг кўпчилиги уларнинг асарларини босиб чиқариш зарурлигини, ўзларини эса адабиёт сафига қайтариш кераклигини ишончли далиллар билан исбот қилишди. 60-йилларнинг бошидаги суҳбатда Чўлпон шеърларини босиш масаласига ўта эҳтиёткорлик билан қараганини тушуниш мумкин. Ҳар қалай, унда замон бошқа эди. Аммо энди-чи? 1987 йилда-чи? Наҳотки, ҳамон ҳадиклар, қўрқувлар замони бўлса? Нима бўлганда ҳам, ўша куни Комил Яшин Чўлпон ва Фитратларни қайтаришга қарши овоз берди. Аввалги замонлар бўлганида, албатта, бу қараш устун келган бўларди. Лекин 1987 йилда ҳатто Марказком котиби ҳам кўпчиликнинг фикри билан ҳисоблашишга мажбур бўлиб қолган эди. Шундай қилиб, ўша кенгашда Чўлпон ва Фитрат асарларини нашр этиш ва ижодларини янгича баҳолаш тўғрисида бир қарорга келинди. Лекин шундан кейин ҳам яна анча вақтгача бу борада сира ўзгариш бўлгани йўқ. Тўғри, газета ва журналларда Чўлпоннинг асарларидан намуналар ва унинг тўғрисида баъзи бир маълумотлар кўрина бошлади, лекин бу иш ҳануз тасодифийроқ характерда эди. Унинг йирикроқ асарини эълон қилиш эса ҳамон қандайдир ички қаршиликларга учрар эди. Жумладан, Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романининг эълон қилиниши шундай бўлди — роман «Шарқ юлдузи» журналида териб қўйилган ҳолда бир неча марта тўхтатиб қўйилди ва ниҳоят, юқориларга маъқул келадиган сўзбоши билангина босишга рухсат берилди. Бу сўзбошида албатта, «Чўлпон миллатчи бўлган, ғоявий хатолари кўп, кейин совет воқелиги таъсирида ўзгарган» деган фикр олдинга сурилиши керак эди. Сўзбошини ёзиш менга топширилди. Бир

вақтлар мен юқоридаги фикрлар тарафдори эдим, лекин энди — 1988 йилга келганда бу фикрларим ўзгарган эди. Шундай бўлса-да, нима бўлса-да, ромanning эълон қилинишини истаганимдан ўша фикрни марказга қўйиб, сўзбоши ёздим. Шу тарзда 1988 йилда роман эълон қилинди. 1991 йилда эса «Яна олдим созимни» китоби эълон қилинди.

Аммо Чўлпонни англаш йўлидаги дадил қадамлар моҳият эътибори билан 1991 йилдан кейин — республикамиз мустақил тараққиёт йўлига киргандан кейин қўйилди. Республикамизнинг биринчи Президенти И. А. Каримов қатор нутқларида ўзбек халқининг кўнглидаги туйғуларни ифодалаб, Чўлпонга жуда катта баҳо берди ва унинг шеърларидан парчалар келтириб, бу шоирнинг бугунги кун билан ҳамнафаслигини таъкидлади.

Республикамизда янги таъсис этилган Алишер Навоий номидаги Давлат мукофотининг Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат билан бирга Чўлпонга ҳам берилиши жуда теран рамзий маънога эга.

Ҳар йили республикамизда шоирнинг туғилган юрти Андижонда Чўлпон кунларининг ўтказилиши ҳам халқимизнинг бу улуғ ижодкорга ихлосидан нишона. Чўлпоннинг уч жилдлик «Асарлар»и ва «Чўлпон дунёси» деган тадқиқотлар китоби нашр қилишга тайёрланмоқда. Чўлпон номидаги нашриётда эса шоирнинг «Адабиёт надур?» деган китоби босмадан чиқди. Буларнинг бари Чўлпоннинг сафимизга қайтаётгани чин эканидан далолат беради. Булар яхши, албатта, лекин бу ишлар ҳар қанча яхши бўлмасин, ҳали улар Чўлпонни англаб етганимизни билдирмайди. Чунки Чўлпонни англаш, уни мақтаб кўкларга кўтариш эмас, уни идеаллаштириш эмас, унинг номига кўчалару санъат кошоналари қўйиш эмас, Чўлпонни англаш — сўз санъатининг ботиний қонуниятларини теран англаш, уларнинг шоир ижодида қандай зуҳур топишини англашдир. Чўлпонни англаш — унинг буюк умумбашарий ғояларини, унинг юксак инсоний туйғуларини юракка сингдириб олишдир. Чўлпонни англаш — Ватанни, кўҳна Туркистонимизни Чўлпон кўзи билан кўриб, Чўлпон юраги билан сева билмоқдир. Бир сўз билан айтганда, Чўлпон ҳар бир адабиёт мухлисининг юрак мулкига айланмоғи шарт. Бунинг учун эса Чўлпон меросини янги тафаккур асосида бағрикенглик билан тадқиқ этмоқ лозим. Шунини қувонч билан таъкидлашни истаймани,

бугун бизнинг орамизда ана шу тадқиқотни амалга оширишга қодир, шу ишга маънавий ҳаққи бор, зукко олимларимиз етарли. Бу борада Наим Қаримов, Салоҳиддин Мамажонов, Умарали Норматов, Сирожиддин Аҳмедов, Шерали Турдиев каби тажрибали олимларимиз анча иш қилиб қўйишди. Аммо мени келажакка умид билан қарашга ундайдиган нарса шундаки, бугунги чўлпоншунослар қаторида Замира Эшонова, Дилмурод Қуроноф, Улуғбек Султонов, Нормамат Йўлдошев сингари жуда қобилиятли ёшлар бор. Уларнинг тафаккури бизнинг мияларимизни заҳарлаган мафкуравий оғулардан холи, уларнинг адабиётга ёндашиши, адабиётни тушуниши бизнинг авлодга хос бўлган қолиплардан ташқарида. Энг муҳими эса, уларнинг кўнглида қўрқув туйғуси йўқ. Улар ўз асарлари билан кимларгадир хушомад қилиш, кимларнингдир кўнглини олишни ўйламайди. Эҳтимол, шунинг учунмикин, мен уларнинг адабиётшуносликни ўзининг асл изига солиб юборишларига ишонаман. Ва яна ишонаманки, улар Чўлпонни англашда чинакам жонбозлик кўрсатадилар ва ҳаммамизни Чўлпон юксакликларига элтувчи кўприкларни бунёд этадилар. Иншоолло!

«КИ, СЕН ҲАМ ҲУР ТУҒИЛГОНСЕН»

Ҳазрат Алишер Навоий номидаги Республика Давлат мукофотига номзодлар қаторида Абдулла Қодирий ва Абдурауф Фитрат билан бирга Чўлпоннинг ҳам муборак номи бор. Маълумки, Алишер Навоий мукофоти бу йил биринчи марта берилади. Қодирий ҳам, Фитрат ҳам, Чўлпон ҳам шу олий мукофотнинг биринчи соҳиблари бўлса, кўп улуг иш бўлур эди. Бу билан биз ана шу буюк зотларга нисбатан йўл қўйилган даҳшатли адолатсизликка жиндай бўлса-да барҳам берган, уларнинг руҳи поклари олдидаги қарзимизни жиндай бўлса-да ўтаб, юзимизни ёруғ қилиб олган бўлардик.

Аммо гап фақат шунда эмас. Масаланинг энг муҳим жиҳати шундаки, жумладан, Чўлпон чиндан ҳам ўзбек миллий маданиятининг XX аср бошларидаги энг порлоқ юлдузларидан биридир. Унинг асарлари фақат китоб жавонларидан эмас, халқ қалбидан ўрин олди. Чўлпон янги адабиётнинг илк саҳифаларини барпо этишда жуда катта роль ўйнади ва маънавийтимизнинг таркибий қисми бўлиб қолди. Чўлпон илк асарлари биланоқ қалами ўткир, илғор фикрли, юрт ва миллат истиқболи

ҳақида юракдан қайғурувчи тараққийпарвар сиймо сифатида танилади. У Туркистон ҳаётининг ночорликларидан ғоят изтироб чекиб, халқни қашшоқлик ботқоғидан қутқариш йўлларини ўйлади ва нажотнинг бирдан-бир йўли маърифатдир деган тўхтамга келади. «Доктор Муҳаммадиёр» ҳикоясининг қаҳрамони тилидан Чўлпон Туркистон ҳаётини яхшилаш йўллари ҳақида шундай ғояни олға суради: «Халқ ўз фойдасини англаса, миллий мактаб ва мадрасалар очса, Оврўпа дорилфунунларига болаларини юборса, доктор, адвокат, муҳаррир ва ҳунарманд, савдогар ва муҳандислар чиқса, буларнинг ҳар бири ўз вазифаларида туриб, ишларини тартиб ила юргазсалар, халқимизнинг фойдасини кўргазсалар, нақадар олий ва нақадар гўзал бўлар эди».

Чўлпон тариқдай тирқираб, ҳар қайсиси ўз билгича яшайдиган, «ўзинг учун ўл етим» қабилида турмуш кечирадиган одамлар миллат бўлолмаслигини яхши тушунади. Миллат бўлмоқ учун одамлар ўзлигини таниган бўлмоғи, улуғ ғоялар, олижаноб идеаллар теварагига бирлашган бўлмоғи, мақсади умумий, манфаатлари муштарак, тили ва дили бир бўлмоғи керак. Бунга эришмоқ йўлида эса адабиётнинг роли бениҳоя катта: «...ҳаётимизнинг бетўхтов ҳаракат қилиб турмоғи учун сув, ҳаво нақадар зарур бўлса, кундалик маишатимиз йўлида руҳимиз ва вужудимизни заҳматкаш фалакнинг қора кунлари, аччиқ қурумларидан ювиб турмоқ учун адабиёт шул қадар зарурдир. Ўз адабиётининг тараққиёти борасинда жустижў қилиб, ҳар тоифа адиб ва шоирлар етиштирмоқ ғамини емаган миллат ахир бир кун ҳиссиётлардан, ўй-фикрлардан маҳрум қолиб, охир натижада инқироз сари юз тутар».

Бу парча «Адабиёт надур?» деган мақоладан олинган. Кўриниб туриптики, ундаги фикр жуда пишиқ, мағзи бутун. Уни ҳаётда кўпни кўрган, тажрибаси мўл донишманд бир одам айтяпти деб ўйлаш мумкин. Ҳолбуки, бу мақола 1914 йилда босилган эди. Чўлпон ўшанда эндигина ота соқоли иягига битган 16 яшар йигит эди. Шунга қарамай, ёш адиб XX аср бошларида Туркистон халқларининг миллий уйғонишида катта роль ўйнаган Мунаввар қори Абдурашидов, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Тавалло каби тараққийпарвар маърифат дарғалари қаторидан муқим ўрин олди.

Йиллар ўтиб, курашларда чиниқиб, балоғат пиллапоёларидан бир-бир кўтарила боргани сари Чўлпон фавқу-

лодда бир фаоллик билан ижод қила бошлади. Бир неча йил мобайнида у журналист сифатида ғоят самарали меҳнат қилди. У ТуркРОСТАда ишлаб, унинг ўзбек тилидаги варақларини чиқарди, «Дархон» деган ҳарбий газетада ишлади. «Бухоро ахбори» газетасида хизмат қилди. У театрларда адабий эмакдошлик қилди, ўзи ўнлаб драма асарлари яратди, кўпгина саҳна асарларини таржима қилиб, театр репертуарларини бойитишга салмоқли ҳисса қўшди. 20-йиллар мобайнида жумҳуриятнинг кўпгина газеталари ва журналларида мунтазам равишда Чўлпоннинг шеърлари, мақолалари, ҳикоялари, очерклари босилиб турди. «Қор қўйнида лола», «Новвой қиз», «Ойдин кечаларда» каби ҳикоялар, Уш, Чимкент, Фарғона сафарлари ҳақидаги очерклари, «Ҳалил фаранг», «Ёрқиной», «Муштумзўр», «Ўртоқ Қаршибоев», «Хужум» каби драматик асарлари шулар жумласидандир. Кейинчалик эса у «Кеча ва кундуз» романини яратдики, бу асар ҳам ўзбек романчилигининг ривожига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди. Буларнинг ёнига Чўлпоннинг Алишер Навоий ёхуд Рабиндранат Тагор ҳақидаги мақолаларини, «Маликаи Турандот», «Борис Годунов», «Ҳамлет» каби буюк асарлар таржимасини қўшсак, унинг ижодий фаолияти нақадар баракали ва самарали бўлганини тасаввур қиламиз. Аммо Чўлпон ижоди ҳар қанча кўп қиррали бўлмасин, у халқ ўртасида биринчи навбатда шоир сифатида танилди. Аввал унинг «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида босилган шеърлари, кейин «Уйғониш», «Булоқлар», «Тонг сирлари», тўпламлари, «Гўзал ёзғичлар» ва «Адабий парчалар» деган китобларда чоп этилган поэтик асарлари халқ ўртасида жуда кенг шуҳрат қозонди. Шоир ихлосмандлари азбаройи унга муҳаббатлари зўрлигидан, уни ўзларига яқин олиб, эркалатиб «Чўлпонхон» деб аташни расм қилдилар.

Чўлпоннинг умумхалқ назарига тушганининг сабаби фақат унинг юксак маҳоратида, шеърий санъатларининг баркамоллигида, оҳангларнинг дилраболиги-ю тилининг халқчиллигида эмасди. Чўлпон ўзбек шеъриятининг тарихида янги саҳифа очди ва бунга шеърларининг исёнкор руҳи билан, умуминсоний ғояларни ҳайқириб куйлагани билан, халқ дардини қимтинмай баралла айтиш билан эришди. Чўлпон чиндан ҳам том маънодаги туғма шоир эди. Унинг ижоди эски, лекин сира эскирмайдиган бир ҳақиқатни яна бир бор исботлади: шоирлик маддоҳлик эмас, шеър мадҳия ёхуд хушомад эмас. Қуруқ ахборотни қофияга солиш билан шеърият туғил-

майди. Шоир ўз-ўзини таниш орқали одамларни, халқини танийди, ўз руҳиятининг қаърига назар солиб, ўз қувончлари, изтироблари, ташвиши ва безовталигини ифодалаш орқали инсон ҳақидаги ҳақиқатни айтади. Ҳақиқат — шоир сиғинадиган, яқка-ю ягона қаҳрамон. Ҳақиқатни айтиш ҳамма замонларда ҳам шоир бошига балолар келтирмоғи мумкин, лекин шоир бундан тап тортмайди, чунки ҳақиқат унинг учун ҳаётдан ҳам афзал.

Чўлпон инқилобни катта умидлар билан кутиб олди: инқилоб кўҳна Туркистонга янги ҳаёт олиб келади, юрт бошидаги қора булутлар арийди, жабрдийда халқ асоратдан қутилиб, кўкрагига шамол тегади деб орзу қилган эди. Аммо унинг орзулари ушалмади, умиди сароб бўлиб чиқди. Янги ҳокимият илк қадамлариданоқ оғизда бир гапни айтиб, амалда унинг тескарисини қиладиган, маҳаллий халққа менсимай, паст назар билан қарайдиган, раҳм-шафқатдан, мурувват ва диёнатдан узоқ ҳокимият эканини кўрсатди. Масалан: инқилобдан кейин 1917 йил ноябрь ойида Туркистон ўлка советларининг қурултойида большевиклар фракциясининг декларацияси эълон қилинади. Унда маҳаллий аҳоли ҳақида, жумладан, шундай дейилади: «Ҳозирги пайтда мусулмонларни ўлканинг инқилобий олий ҳокимият органларига киритишни номақбул деб ҳисоблаймиз, чунки, ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари совети ҳокимиятига маҳаллий аҳолининг муносабати мутлақо аниқ эмас, шунингдек, маҳаллий аҳоли ўртасида пролетар синфий ташкилотлари йўқ». Худди шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, Туркистон Компартиясининг I съезди партия Марказий Комитети таркибига биронта ҳам маҳаллий халқ вакилини сайлаган эмас. Инқилобнинг дастлабки ойларидаёқ Ленин Шарқ меҳнаткашларига махсус мактуб йўллаб, турмушингизни ўз эътиқодларингиз, урф-одатларингиз, расм-русумларингизга мувофиқ қураверингиз деб маслаҳат беради. Уларнинг тўла озодликка чиққанларини маълум қилади. Бунга ишониб, одамлар Қўқон мухториятини тузишади, лекин янги ҳокимият уни қонга ботириб тор-мор келтиради. Бу ҳам майли-я, мухториятга қарши кураш баҳонасида Қўқон тўпга тўтилади. Халқни қонга белашда, тавбасига таянтиришда янги ҳокимият олчоқ дашноқларнинг кучидан фойдаланишга ҳазар қилмайди. Дашноқлар бир неча кун мобайнида Қўқонда ёшувари эркакларни қиличдан ўтказди, аёлларнинг номусига тажовуз қилади, уй-жойларга ўт қўя-

ди, мол-мулкни талайди. Ундан кейин ҳам машъум граждандлар уруши мобайнида Фрунзе ва Куйбишев бошчилигидаги «инқилобий қўшин», Бунёний раҳпамолигидаги отлиқ армия босмачиларга қарши кураш ниқоби остида тинч аҳолини қирғин қилиш ва талаш билан шуғулланади. Буларнинг бари 1923 йилнинг ёзида Сталин қошида бўлган катта йиғинлардан бирида ўзбек Акмал Икромов ва қозоқ Хўжановга «Туркистонда чоризм давридагига нисбатан ҳеч нарса ўзгаргани йўқ, фақат вивеска ўзгарди, холос» дея хитоб қилишга асос берган. Юксак минбардан айтилган бу аччиқ ҳақиқатни Сталин яқунловчи нутқида ўзига хос маккорлик билан хаспўшлаб ўтишга муваффақ бўлган. Афсуски, янги ҳокимият бундан кейин ҳам халққа қарши икки юзлама сиёсатига барҳам бермайди. У ҳаммани бўйнидан бойлаб, жаннатмакон «бахтлар ўлкаси»га киришга мажбур қилади. Бунинг учун қишлоқ ёппасига қолхозлаштирилади. Бу жараёнда «қулоқлар синф сифатида тугатилиб», миллионлаб бегуноҳ одамларнинг ёстиғи қуритилади, қолганлар эса мислсиз очлик азобларига мубтало қилинади. Янги ҳокимият нафақат ишчи ва деҳқонлар, балки зиёлиларни ҳам ўз ҳолига қўймайди. Уларни камситиш, таҳқирлаш учун, «гаҳ» деса қўлга қўнадиган қилиш учун янгидан-янги ҳийла-найранглар тўқилади. Ва буни амалга оширишда яна ўша синалган мунофиқлик усули ишга солинади. 1920 йилда Ленин маданий мерос ҳақида гапириб, инсоният яратган маданий меросни эгалламай туриб, ҳеч ким коммунист бўла олмайди, деган. Янги ҳокимият ва унинг жойлардаги вакиллари буни оғизда маъқуллаган ҳолда амалда батамом бунинг аксини қилишган: ибодатхоналар портлатилган, масжидлар вайрон қилинган, бебаҳо обидалар парчаланган, қўлёмалар ариқларга оқизилган, мозорларга кўмилган, тарих сохталаштирилган. Ҳар қандай мантиққа хилоф бу жиноятларни «назарий» жиҳатдан оқлашга ҳам уринилган. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг 1929 йил ноябрь ойидаги Пленумининг қароридан олинган қўйидаги парчани ўқиб кўринг: «Шарққа суяниш ва шарқ (араб, форс, усмонли) маданий меросининг айрича аҳамияти ҳақидаги гаплар аслида буржуазияни қайта тиклашга олиб боровчи реакциядир. Моҳият эътибори билан бу гапларнинг тағида пролетар диктатурасини йиқитиш ва бутун Шарқдаги социалистик республикаларда буржуа ҳукмронлигини тиклашга очиқдан-очиқ интилиш ётади».

Аҳвол шунақа эди. Шундоқ бўлгандан кейин, кўзи очик, фикри теран, виждони уйғоқ одам қандай қилиб янги ҳаётнинг маддоҳи бўлсин? Ахир, бундай қилиш — азада карнай чалиб, кўнгилхушлик қилиш билан баробар эмасми? Аксинча, дунёда ҳамма нарсадан ортиқ ўз юртини севган, ҳамма нарсадан кўра ортиқ ўз халқини «одам қаторида саналишини» истаган, уни тинч ва фаровон бўлишини, эркин ва бахтиёр ҳаёт кечиришини истаган шоир ҳаётдаги адолатсизликларга, тенгсизликка қарши кескин норозилик билдирди. У кўм-кўк ўтлоқлари топталган, шарақ-шарақ булоқлари қайнашдан тўхтаган ўлканинг аянчли ҳолидан фарёд қилди. 1921 йилда ёзилган «Ёнғин» шеърисида Чўлпон граждандар уруши туфайли бутун ўлкани чулғаган фожиали ёнғин манзарасини чизади.

Шундай катта бир ўлкада ёнмаган,
Йиқилмаган, таланмаган уй йўқми?
Бир кўз йўқми қонли ёши томмаган?
Бутун кўнгил умидсизми? Синиқми?

Чўлпон жуда кўп шеърларида умуминсоний қадриятлар ҳақида гапиради. Аммо улар ичида инсон учун энг зарури эрк деб билади. Эркинлик бўлмаса, ривожланиш ҳам, фаровонлик ҳам, тенглик ҳам бўлмайди. Эркинлик — инсоний қадр-қимматнинг туб моҳиятини ташкил қилади. Бу ўринда Чўлпоннинг эркин улуғловчи, зулмни, кишани, зўравонликни қораловчи кўпгина шеърларини тилга олиш мумкин. Аммо бунинг имкони йўқ. Шунинг учун шоирнинг 1922 йилда ёзилган «Кўнгил» деган шеъри ҳақидагина тўхтаймиз. Шоир шеърда «кишанлар билан дўстлашган» ва сустлашган кўнгилга мурожаат қилади. Бунда кишан эрксизлик рамзи, инсон қадрини ерга урадиган, унинг шаънини таҳқирлайдиган омил сифатида кўринади. «Кишан киймоқ» билан «одам бўлмоқ» сув билан ўтдай бир-бирига зид, бир-бирини рад этадиган тушунча. Ҳурлик — инсонликнинг бирламчи ва энг зарурий унсури:

Кўнгил, сен мунчалар нега
Кишанлар бирла дўстлашдинг?
На фарёдинг, на додинг бор,
Кўнгил, сен мунча сустлашдинг?

Тириксен, ўлмагансен.
Сен-да одам, сен-да инсонсен.

Кишан кийма, бўйин эгма,
Ки, сен ҳам ҳур тугилгонсен.

Эркини куйлаш, адолат ва* тенгликни улуғлаш, ҳар қандай камситишлар, фақир кўринишларни қоралаш, зулмни лаънатлаш, инсон туйғуларини тараннум этиш, уни эъзозлашга чақириб Чўлпон шеърятининг асл моҳиятини ташкил қилади. Худди шу инсонпарварлик жиҳатлари билан Чўлпон бутун бир халқнинг миллий уйғонишига салмоқли таъсир кўрсатди. Ижодининг ана шу умумбашарий йўналиши билан Чўлпон XX асрнинг атоқли шоирлари қаторидан ўрин олади. Бу — фақат менинг фикрим эмас. Адабиётнинг паст-баландини яхши тушунадиган одамлар 20-йиллардаёқ Чўлпонга жуда юқори баҳо берганлар. Масалан, ўша даврда Германияда ўқиган ўзбекистонлик талабалар «Кўмак» деган журнал чиқаришган. Унда «Чўлпон — Чўлпондир» деган кичкина мақола бор. Мақола муаллифи Чўлпонни Шекспир билан қиёслайди-да, асарларининг самимийлиги жиҳатидан уни буюк инглиз драматургидан юқори қўяди. Чўлпонни яхши билган ва яхши кўрадиган атоқли олим, профессор Ғ. Норхўжаев хотираларида озарбайжонли профессор Чўпонзода 30-йилларда Ўзбекистонда ўқиган лекцияларида Чўлпонни турк шоири Яҳё Камолдан юқори қўйганини ёзади. Ҳолбуки, машҳур адабиётшунос олим Исмоил Ҳикмат «Турк адабиёти тарихи» деган мукамал асарида «Яҳё Камол туркларнинг «Шоҳнома»сини яратишга қодир шоир эди» деб баҳолайди.

Ҳа, Чўлпон буюк шоир эди. Минг афсуски, шу буюк шоир замонамизга сиғмади, ўз қаричларимиз билан яратган тоғорамиз унга торлик қилди. Замон замон бўлганидан бери ҳукмдорлар шоирларни чиқиштирамади. Зўравон социалистик ҳукмдорлар ҳам бундан мустасно қолмади. Шоир одам ҳукмдорни ошқора фош қилмаса-да, унга насиҳат қилиб, инсофга чақирмаса-да, барибир, истеҳзо билан индамай, зимдан қараб туришнинг ўзиданоқ ҳар қандай ҳукмдор зил кетадиганга ўхшайди. Шунинг учун ҳукмдор фақат ўзини мақтаган шоирни ёқтиради-ю, қолганларини, ҳур фикрлиларини, айниқса, қорани қора, оқни оқ деб туриб оладиган қайсарларини бошқаларга ибрат бўлсин учун вақт-вақти билан чиғириқдан ўтказиб туради. Чўлпонга ҳужум 1927 йилда бошланди. Аввал газетада катта мақола чиқиб, унда «Чўлпон бизнинг шоиримиз эмас, у буржуа

шоир, миллатчи, бизга душман» деган гап айтилди. Уша пайтда довюррак, инсофли одамлар сероброқ эканми, Ойбек бу мақолага қарши чиқиб, «бунақа демайлик, Чўлпон катта шоир, *ахир, ҳеч ким подшога яқин бўлгани учун Пушкиндан юз ўгираётгани йўқ-ку» деди. Ойбек ёлғиз эди, унинг ҳайқирғи ҳеч кимнинг қулоғига етиб бормади. Кейин Чўлпонни зиёлилар қурултоида қораладилар. Шундан сўнг «фош қилишлар», «уришлар», «сўкишлар» бир-бирига уланиб, зўрайгандан-зўрайиб бораверди. Уни кўролмайдиган ҳасадгўйлар, уни чалиб йиқитишга уринувчи бахилларнинг талатўм ўйини бошланди. Одамзоднинг табиаи қизик — ўзини поклаб, мукаммаллаштириб буюк зотлар даражасига кўтарилиш ўрнига, буюк зотга қора чаплаб, унинг этагидан тортиб, қўйинга — ўзининг ёнига туширишга уринади. Хамманинг барабар бўлганига нима етсин. Афсуски, Шўро жамияти етмиш йиллик тарихида истейдолли одамларга ҳомий бўлишдан кўра, уларни ҳар хил ҳасадгўй ва бахилларнинг ўринсиз таъналаридан, ҳақоратларидан, хуружларидан химоя қилиш ўрнига итюракларга пешволик қилди. Шу тарзда Чўлпонга хужум сурункасига 10 йил давом этди ва, ниҳоят, 1938 йилнинг 4 октябрь куни шоирни отиб ташлаш билан хотималанди.

Бироқ Чўлпон фожиаси бу билан ҳам тугагани йўқ.

Бундан кейин 18 йил мобайнида Чўлпоннинг номини тилга олиш, асарларини ўқиш тақиқланди. У совет ҳокимиятининг ашаддий душмани деб ҳисоблаб келинди. У 1956 йилда, XX съезддан кейин оқланди, бироқ яна 32 йил мобайнида Чўлпоннинг руҳи ёруғлик кўрмай, ёмонлар қаторида дарбадар юришга мажбур бўлди.

Бу одамнинг аламли фожиасини ўйлаганда баъзан танг қоламан — наҳотки, қуроли, аслаҳаси, тўпу тўпхонаси йўқ, бор куроли фақат сўз бўлган шоирдан шунчалар кўрқсалар? Шоирнинг ҳақ сўзига дош беролмаса, бу жамият жуда ночор ва жуда заиф жамият бўлмайdimи?

Бугун Сталин барпо этган кўрқув салтанатининг устунлари секин-аста емирилмоқда, одамлар қалбини карахт қилган музлар эрий бошлагандек. Гавдамыздан мустабиллик кишанларининг излари хали буткул кетмаган бўлса-да, кишанларнинг ўзи занг босиб, укаланиб боряпти. Шундай шароитда Чўлпон бизга қайтмоқда. Унинг қайтиши узок совуқ кишдан кейин келган баҳор кунларидаги офтобнинг илиқ нуридек бизга хуш

келмоқда. Чўлпоннинг қайтиши туфайли бугун биз яна бир эски ҳақиқатга янгидан имон келтиряпмиз — чинакам шоир сўзи ҳар нарсадан қудратли бўлар экан. Агар бу сўз юрак қонидан туғилган бўлса, халқ дардидан бино бўлган бўлса, агар у ҳақиқат нурларига йўғрилган бўлса, Эрка, Адолатга чорласа, бунақа Сўзни на қилч билан чошиб, на ўқ билан отиб бўлар экан. Уни ярим аср энг қоронғи зиндон зулматида сақласа ҳам, бари бир, юракларни мунаввар қилишда давом этаверар экан.

Чўлпон билан Алишер Навоий ўртасида фарқ катта. Улар ҳар хил замонда яшашган, ҳар хил услубда ижод этишган. Лекин уларнинг муштарак томонлари ҳам бор — уларнинг иккови ҳам Инсонни улуғлаган, Инсонни Инсон бўлишга ундаган. Ҳақиқат ва Адолатга, Эрк ва Диёнатга хизмат қилган. Шунинг учун Чўлпон ҳазрат Навоийнинг ишнини давом эттирган одам. Шунинг учун Чўлпон ҳазрат Алишер Навоий номидаги Олий мукфотга муносиб. Жуда муносиб.

1991.

ИСТИБДОД ҚУРБОНИ ЕХУД УЗЛИГИДАН МАҲРУМ ЭТИЛГАН ШОИР

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўзбек маданиятининг йирик намояндаларидан бўлиб, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Авлоний, Боғу, Гулом Зафарий каби атоқли санъаткорлар билан бир сафда туришга муносиб ижодкор. Ҳамза ҳам улар каби халқнинг миллий уйғонишида, янги ўзбек адабиётини барпо этишда катта жонбозлик кўрсатган ва улар каби мустабид тузумнинг қурбони бўлган. Тўғри, унга «миллатчи», «пантуркист», «халқ душмани», «буржуа мафкурачиси» деган тавқи лаънатлар ёпиштирилгани йўқ; уни маъмурий идораларга чақириб сўроқ қилмадилар, таҳқирлаб, қийноқларга дучор қилиб, дўзах азобини бошига солмадилар. Ҳамза энг сара зиёлилар қатори сургун қилингани ёки НКВД ертўлаларида отиб ташлангани йўқ. Аксинча, 1929 йилда Шоҳимардонда кўзи қонга тўлган ваҳший оломон қўлида ҳалок бўлганидан кейин кўч ўтмай Ҳамза йирик шўро ёзувчиси сифатида улуғлана бошлади. Ҳаётлигида етти ухлаб тушига кирмаган иззат-икромни у ўлганидан кейин кўрди. Эллик йил мобайнида унинг шаънига айтилмаган мақтов қолмади.

Бу ҳамд-саноларга қараб ҳукм қилса, Ҳамзанинг малоикалар сафидан ўрин олишига бир баҳя қолганди — бунинг учун унинг икки кураги устига бир жуфт қанот қўндириб қўйса кифоя эди. Мабодо мўъжиза рўй бериб, Ҳамза тирилиб қолса, театр саҳналарида, кино экранларида, бадий асарлар саҳифаларида ўзини кўриб, «илмий» тадқиқотлар, китоблар, мақолалардаги баландпарвоз гапларни ўқиб, ўзини таниёлмай қолиши муқаррар эди. Шу зайлда шўро мафкураси Ҳамзани оқ кигизга ўтқазиб, эгасиз қолган адабиёт тахтига чиқариб қўйди. Хўш, нега энди Ҳумо қуши келиб-келиб айни Ҳамзанинг бошига қўнди? Бунинг сабабини англамоқ унча қийин эмас. Большевиклар ҳокимият тепасига келгач, зиёлиларга нисбатан алмисоқдан қолган «қамчи ва ширин кулча» сиёсатини қўллади. Бу сиёсатга кўра зиёлиларнинг бир қисми қувғинга учради, зиндонларга ташланди, оммавий қатли ом қилинди, мамлакатдан қувилди, иккинчи қисмининг эса пешонаси силанди, турли-туман рағбатларга, шўровий имтиёзларга кўмилди. Биронтаси беҳосдан «Қирол яланғочку!» деб юбормаслиги учун шўро ҳукумати уларни авраб-сулдаб, қўйинини пуч ёнғоққа тўлдиришга мажбур эди.

30-йилларнинг ўрталарида «Октябрь инқилоби»нинг 20 йиллигини нишонлашга тайёргарлик бошланди. Бироқ маълум бўлдики, мафкура соҳасида зудлик билан бартараф қилмаса бўлмайдиган ўпқонлар бор экан. «Инқилоб ҳамма миллатларга янги ҳаёт олиб келди, уларнинг адабиёти, санъатини яшнатди» деб жар солинади. Албатта, ўзбеклар ҳам бундан бенасиб қолгани йўқ. Аммо, қани ўша гуллаб-яшнаган янги адабиёт? Қани уни барпо этаётган удабо-ю шуаро? Дзержинский шоввозлари енг шимариб ишга киришмасин экан-да — азаматлар қизишиб кетиб, вазифаларини юз чандон ошириб бажаришипти: бошқа халқларники каби ўзбек адабиётида ҳам, уч-тўртта ёш-яланғни айтмаса, ёзувчи зоти қирилиб кетипти. Ахир, инсоният тарихида янги саҳифа очган Октябрь инқилоби ғалаба қилган бўлса-ю, биронта ўзбек шоири уни қувонч билан қарши олиб, олқишламаган бўлса, шўродар шаънига икки оғиз илқ гап айтмаган бўлса? Бўни қандай изоҳлаш мумкин? Холбуки, ҳар бир миллий адабиётда халқ номидан Октябрни қутлаган **ИНҚИЛОБ КУЙЧИСИ** бўлмоғи керак. Бўнака кўйчи бўлмаса, уни янгидан яшаш керак... Хуллас, ўша йилларда бу ролга Ҳамзадан муносиброқ

одам топилмади. Шундай қилиб, шоирни ўзлигидан маҳрум қилиб, оддий бир қўғирчоққа айлантириш жараёни бошланди. Бошқача айтганда, ўз вақтида омади келиб, шўроларнинг қатли оmidан омон қолган Ҳамза кейинчалик ҳукмрон мафкура манфаатлари йўлида қурбон қилинди.

* * *

30-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ҳамза ҳақида кўплаб китоблар ёзилди, юзлаб мақолалар пайдо бўлди, беҳисоб маърузалар ўқилди, нутқлар ирод этилди. Албатта, уларнинг теранлиги, савияси ҳар хил эди, лекин уларни бир-бирига яқинлаштирадиган муштарак томони ҳам бор эди: уларнинг ҳаммасида Ҳамза шаънига айтилган мақтовлар муттасил кўтарилиб борарди. Аммо таассуфли томони шунда эдики, мақтовларнинг аксарияти реал заминга эга эмас эди. Албатта, эллик йил мобайнида ҳамзашунослар шоир ижодини ўрганишда муайян самараларга эришди — Ҳамза биографияси батафсил ўрганилди, архиви тавсиф этилди, мероси аниқланди, йўқолган ҳисобланган баъзи асарлари топилди. Аммо шу билан бирга Ҳамза ҳақида кўплаб мифлар, ҳақиқатдан узоқ афсоналар, ёлғон-яшиқ гаплар ҳам тўқилдики, уларда Ҳамзанинг асл қиёфаси батамом бузиб кўрсатилди. Табиийки, бу ёлғоннинг энг каттаси шоирнинг Октябрь инқилобига муносабати масаласида туғилган эди. «Бир ёлғонда қирқ ёлғон» деганларидек, Ҳамза тўғрисидаги бошқа ёлғонлар шундан бошланган. Турли шаклларда, турлича эҳтирос ва жўшқинлик билан олға сурилган қарашларга кўра Ҳамза инқилобдан олдиноқ коммунистик дунёқараши тугал шаклланиб етган изчил марксист бўлган, большевиклар сиёсатини чуқур англаб, уни ўз эътиқодига айлантирган. Аммо Ҳамза ҳақидаги асарларнинг ҳеч қайсисида шоирнинг марксистик дунёқараши моҳиятан нималарда намоён бўлиши ва қайси манбалар асосида шаклланигани ҳақида лом-мим дейилмайди. Дарҳақиқат, инқилобдан олдин (ва ҳатто инқилобдан кейин ҳам) Ҳамза Маркс асарларини мутолаа қилганми? Мутолаа қилган бўлса, қайси тилда? Уларни қаердан олган? Ленин асарларини-чи? Ёки шоирдаги коммунистик эътиқод кўча намойишларида, митингларда айтилган хитоб ва шiorлар таъсирида шаклланиганми? Бундай дейилса, Ҳамзанинг инқилобдан олдин биронта намойиш ёки митингда қатнашгани ҳақида бирон бир материал йўқ. Савол кўп,

лекин тадқиқотчиларнинг ҳеч қайсиси бунақа саволларга жавоб беришга уринган ҳам эмас. Улар учун Ҳамзанинг инқилобдан олдиноқ изчил марксист бўлиб етилгани шубҳа туғдирмайдиган факт. Шундоқ бўлгач, Ҳамза, албатта, Октябрни биринчи қадамлариданоқ зўр шодиёна билан кутиб олади-да! Тадқиқотчилар бу билангина чекланмайди. Уларнинг таъкидлашича, Ҳамза умрининг охиригача шўро шоири сифатида садоқат билан ижод қилган ва ҳатто ўзбек адабиётида биринчи бўлиб социалистик реализмни жорий этган. Шўро адабиётшунослигида бу қараш шу қадар илдиз отиб кетган эдики, ҳатто ошкоралик ва қайта қуриш йилларида коммунистик мафкура остин-устун бўлиб кетган шароитда ҳам сира ўзгаргани йўқ. Ҳамза таваллудининг юз йиллиги муносабати билан тайёрланган ва 1988 йилда чоп этилган «Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари» деган китобда шундай дейилади:

«Ҳамза ижтимоий фаолияти ҳам бадий ижоди билан социалистик революцияни олқишлаган янги тип санъаткор ва шу характери билан совет ёзувчиси қанақа бўлиши кераклигини ёрқин намоиш қилувчи ажойиб шахс эди».

Муаллиф давом этиб, фикрини чуқурлаштиради:

«Коммунистик партия сиёсатини Октябрь инқилоби арафасидаёқ ўзининг ижтимоий эътиқоди деб қабул қилган шоир умрининг охиригача унга содиқ қолди ва бутун қобилиятини Ленин партиясининг адолатли ишига бағишлади»¹.

Ҳамза ҳақидаги бундай қарашда илмдан кўра сиёсат кучли, мантиқдан кўра эҳтирос ва ҳаяжон устун. Бу қараш илмий умумлашмадан кўра минбардан туриб қўлни паҳса қилиб айтиладиган шиорга ўхшайди. Аслида ҳам шундай — у юқоридан туширилган партиявий кўрсатмадан ўзга нарса эмас, бинобарин, унга шак келтириб бўлмайди, уни таҳлил қилиш эмас, балки

¹ Мен муаллифнинг номини атайин тилга олмадим. Ҳозир бунинг унча аҳамияти йўқ. Чунки бунақа ёлгон-яшиқларни тўқшида иштирок этмаган бирорта ўзбек адабиётшуноси қолган эмас. Мазкур сатрлар муаллифи ҳам турли масалаларга бағишланган мақолаларида бу номарғуб ишга баҳоли қудрат «ҳисса» қўшган. Бугун бу борада қай биримиз кўпроқ «хизмат» кўрсатганимизни аниқлаб, бир-биримизга таъна-дашномлар ёғдирганимиздан кўра, эски хатоларни таҳлил қилиб, улардан тегишли хулосалар чиқарганимиз, фанимизни сиёсатбозлик иллатидан тезроқ фориғ қилишга ҳаракат қилганимиз маъқул.

Қимматли дастуриламал сифатида қабул қилиш керак. Шунинг учун ўзбек адабиётшунослари бемустанасно ҳамзашуносларнинг «бисмилло»сига айлантириб олдилар, яъни уни Ҳамза ижоди билан боғлиқ ҳамма муаммоларни ҳал қилиб берадиган методологик калит қилиб бўйнига осиб олдилар. Улар Ҳамза ижодининг қай муаммоси ҳақида мулоҳаза юритмасин, бутун таҳлилни шу тезисга мослаштиришга ҳаракат қилишарди. «Ҳамза — инқилоб куйчиси» деган гап ярим аср давомида такрорлана-такрорлана бадан-баданларимизга шу қадар сингиб кетдики, «Ҳамза инқилобчи шоир бўлган эмас» деган гапни эшитиш биланоқ ич-ичимизда унга қарши алланечук норозилик уйғонади, ҳар қандай мантиқий далиллардан кўз юмамиз-да, ўзимиз учун ардоқли бўлган эски ақидаларимизни ҳимоя қилиш йўллари-ни излай бошлаймиз. Аммо ҳаётий фактлар асосида объектив фикр юритадиган бўлсак, ўша даврдаги ҳақиқий вазиятдан келиб чиқиб ҳукм қиладиган бўлсак, бир қатор сабабларга кўра Ҳамза Ҳакимзода ва нафақат Ҳамза, балки ўша йилларда қоматини тиклаб олган бошқа кўпгина ўзбек зиёлилари ҳам Октябрь инқилобининг «оламшумул» аҳамиятини, меҳнаткаш омма тақдирида ўйнаган «ижобий» ролини «англаб етиши» мумкин эмас эди. Шундоқ экан, ўзбек зиёлилари Октябрь инқилобини биринчи қадамлариданоқ чексиз шоду хуррамлик билан кутиб олиб, унинг шаънига олам-олам ҳамду санолар ўқиши, мадҳиялар ёғдириши мумкин эмас эди. Мен бу билан ўзбек зиёлиларини камситмоқчи, ижтимоий фаолиятларини ерга уриб, иқтидорларини, ақл-заковатларини шубҳа остига олмоқчи эмасман. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори, Фитрат, Абдулла Авлоний, Убайдуллахўжа Асадиллаҳўжаев, Сидқий Хондайлиқий каби зиёлилар ўзларининг теран ва илғор фикрли одамлар эканлини, ижтимоий ҳаётдаги тамойиллар ва йўналишларни тўғри идрок эта билишларини неча марталаб исбот қилишган. Ҳолбуки, кейинги 15 йил ичида эълон қилинган тарихий ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича, кенг халқ оммаси 1917 йилнинг 25 октябрига қадар большевиклар партияси тўғрисида деярли ҳеч нарса эшитган эмас, уларни қўллаб-қувватлашни эса етти ухлаб тушларида ҳам кўрган эмас. Бу фикрни тасдиқловчи ўнлаб далиллар келтириш мумкин. Биргина мисол билан чекланаман.

«Адабиёт қомуси»нинг биринчи нашрига Бош муҳаррир бўлган, ҳозиргача илмий-маърифий қимматини йў-

қотмаган ўнлаб тадқиқотлар муаллифи, кейинчалик НКВД ертўлаларида маҳв этилган йирик адабиётшунос В. П. Полонский 1929 йилда чоп этилган «Инқилобий давр адабиёти очерклари (1917—1927)» деган китобида ёзишича, 1917 йил июнь ойида Советларнинг Биринчи қурултойида Ленин нутқ сўзлаб, «ҳозирги пайтда ёлғиз большевиклар партиясини давлат ҳокимиятини қўлга олишга қурбн етади» деганида бутун зал қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборган экан. Мажлисни бошқараётган Ф. А. Керенский анчагача зални тинчитолмагач, Лениннинг гапига «бунақа партия йўқ» деб изоҳ берган экан. Тўғри, орадан беш ой ўтар-ўтмас кўпчиликка унча таниш бўлмаган бу партия қуроли тўнтариш оқибатида ҳокимият тепасига келади. Аммо бу ҳол ўша пайтда большевиклар партияси жамиятда катта нуфузга эга бўлганидан эмас, балки Вақтли ҳукуматнинг уқувсизлиги, журъатсизлиги ва беқарорлигидан далолат беради, холос. Энди ўзингиз ўйлаб кўринг — инқилобдан 4—5 ойгина олдин империя пойтахтида, яъни Санкт-Петербургда кўпчиликка яхши таниш бўлмаган бир партияни Россиянинг овлоқ ўлкаси ҳисобланмиш Туркистонда шоирлар билиб, ғояларини ўзлаштириб, қуроли тўнтаришини шоду хуррамлик билан кутиб олиши мумкинмиди? Юқорида номи зикр этилган Сидқий Хондайлиқий «Русия инқилоби» деган достонида инқилобни келтириб чиқарган сабаблар, уни амалга оширган ижтимоий кучларни кенг кўрсатган. Шоир, айниқса, Русия империясидаги 1916—1917 йиллардаги вазиятни батафсил тасвирлайди, ҳатто рус давлатини бутун Европа назарида шармандан шармисор қилган Григорий Распутиннинг кирдикорларини ҳам четда қолдирмайди. Аммо жамиятдаги ҳар бир салмоқли ҳаракатни сезгирлик билан илғаб олган бу синчков шоир достонида большевиклар ҳаракати тўғрисида тузукроқ маълумот берайди. Шу фактнинг ўзиёқ большевикларнинг «шуҳрати» қандоқ бўлганини яққол кўрсатиб турипти. Шунинг учун Ҳамза ва бошқа ўзбек зиёлилари «инқилобдан олдиноқ унинг ғояларини қабул қилган ва инқилобни зўр мамнуният билан кутиб олган» деган фикрда ҳақиқатдан кўра муболаға кучли. Умуман, Ҳамза Ҳакимзоданинг 1917 йил мобайнида большевиклар томонида туриб, инқилоб ғалабаси учун кўраш олиб борганини тасаввур қилиш анча қийин. Тўғри, бундай қараш тарафдорлари Ҳамзанинг 1917 йил сентябрь ойида ўтган Таъсис мажлисига сайловда фаол қатнашганини ва ун-

да тўртинчи рўйхатга овоз беришга тарғиб қилганини айтишадди. Маълумки, ўша сайловда большевиклар тўртинчи рўйхат орқали ўтишган. Бироқ айни шу рўйхатда большевиклар билан бирга мусулмон меҳнаткашлар иттифоқи ҳам қатнашган эди. Хўш, ўшанда Ҳамза тўртинчи рўйхатдаги большевиклар номзодини қўллаганимиди ёки мусулмон меҳнаткашлар иттифоқи учун овоз беришга даъват этганимиди? Бу саволга аниқ жавоб йўқ.

Шу ўринда яна бир насага эътиборни жалб қилман — ҳадемай содир бўладиган Октябрь инқилобинин «шоду хуррамлик билан» кутиб олиши керак бўлган Ҳамза 1917 йилнинг октябрь ойида инқилобий фаолият майдонини тарк этади ва алғов-далғовлардан анча нарида бўлган Туркистон шаҳрига кетади. Тадқиқотчи Ғ. Мўминовнинг аниқлашича, Ҳамза Туркистонда 1918 йил март ойининг охиригача хусусий муаллимлик билан шуғулланади. Албатта, ҳаётдаги бирор ҳодисага муносабат билдириш учун, уни қувватлаш ёхуд рад этиш учун одам бу воқеалар жараёнида шахсан иштирок этиши шарт эмас. Ҳамза ҳам олисдан туриб, Октябрь инқилобинин «шоду хуррамлик билан» кутиб олиши мумкин эди. Аммо Ҳамза архивида сақланиб қолган ҳужжатларда ва бошқа материалларда буни исбот қиладиган ишончли далилни учратмаймиз.

Маълумки, большевиклар Тошкентда ҳокимият тепасига 1917 йил 31 октябрь куни келган. Бироқ совет ҳокимияти учун курашда Ҳамза Ҳакимзода бевосита иштирок этмаганидек, бошқа ўзбек зиёлилари ҳам қатнашган эмас. Кейинчалик большевиклар шуни рўкач қилиб, бир неча муддат мобайнида маҳаллий миллат вакилларини давлатни бошқаришга яқин йўлатишган эмас.

Хуллас, большевиклар қуроли тўнтаришда ғолиб чиққан бўлсалар-да, бу уларнинг доврўғига доврўғ қўшгани йўқ — ўзининг тирикчилиги билан андармон бўлган халқ оммаси яна анча вақтгача уларга нисбатан лоқайд ва бефарқ қолаверади.

Шунинг учун «ўзбек шоирлари ва биринчи навбатда, албатта, Ҳамза Ҳакимзода биринчи кунданоқ инқилобни севинч билан кутиб олди ва зўр кўтаринкилик билан унинг ғояларини тараннум этди» деган гапни кейинчалик ҳуқмрон мафкура тазйиқида тўқиб чиқарилган афсона деб қараш керак.

Шу ўринда китобхонда жиддий эътироз туғилиши мумкин — ахир, Ҳамзани «инқилоб куйчиси» деб атай-

диган адабиётшуносларнинг ҳаммаси ўз фикрини иботловчи далил сифатида шоирнинг маълум ва машҳур инқилобий шеърларини келтиради-ку? Ахир, Ҳамзанинг ўзи ўз оғзи билан «Яша Шўро!», «Битсин золим бойлар!», «Қурамит янги турмушни жаҳон ичра» дея ҳайқирган-ку? Унинг чиндан ҳам инқилоб шоири бўлганига бундан ортиқ яна қандай далил керак? Дарҳақиқат, бу эътироз ғоят асослидай, ҳеч нарса билан рад қилиб бўлмайдигандай кўринади. «Яша Шўро!» «Ҳой ишчилар», «Ишчилар, уйғон!», «Биз ишчимиз», «Ҳой, ҳой отамиз» каби шеърларда муайян инқилобий руҳ бор — шоир чиндан-да «эзилган меҳнатчилар»нинг ёруғликка чиқишини истади, бунинг учун уларни ўз эркини қўлга олишга, «қонхўр золим бойлар»га қарши курашга чақиради. Бундай чақириқлар инқилоб хитобларига ҳамоҳанг. Хўш, шундоқ экан, бу шеърларни ҳеч иккиланмасдан Ҳамзанинг большевикларга муҳаббати ва янги тузумга садоқатининг рамзи деб қараш мумкин эмасми?

Бир қарашда бу саволга ижобий жавоб бериш мумкиндай кўринади. Бироқ масалага Ҳамзанинг ғоявий эволюцияси нуқтаи назаридан қаралса, «инқилобий шеърлари»ни алоҳида ажратиб олмай, лоақал уч-тўрт йиллик ижоди бағрида текшириладиган бўлса, аён бўладики, юқоридаги саволга дабдурустдан ижобий жавоб бериш қийин.

Гап шундаки, халқнинг оғир қисматини ўйлаш, унинг эркин ва фаровон келажагини қўмсаш, шу олижаноб ниятни амалга ошириш йўлларини излаш Ҳамза ижодида инқилоб йилларида эмас, анча олдин намоён бўлган. Қолаверса, бундай ғоявий йўналиш биргина Ҳамза эмас, балки жамики жадид шоирларининг ижоди учун ҳам характерли эди. Улар, айниқса, халқни мислсиз асоратга солган, жаҳолат ва нодонлик зулматида тутиб турган чор амалдорларидан қаттиқ нафратланар эдилар. Шунинг учун тараққийпарвар ўзбек зиёлиларининг ҳаммаси оқ подшоҳни тахтдан воз кечишга мажбур қилган февраль инқилобини халққа чинакам ҳуррият олиб келган инқилоб деб ўйладилар. Аммо уларнинг умидлари рўёбга чиқмади — Керенский бошлиқ Муваққат ҳукумат даврида моҳиятан ҳеч нарса ўзгармади — халқнинг кўкрагига шабада тегмади. Зиёлилар яхши кунларни кутганда давом этдилар. Ниҳоят, 1917 йил 25 октябрда большевиклар ҳокимиятни қўлга олди. Улар давру даврон сурган кезларда халқ кўзидан

яшириб келган ғаройиб хислатлари бор экан — ўз ҳокимиятларини мустаҳкамлаш йўлида большевиклар ҳар қандай фирибгарликдан, ҳар қандай виждонсизликдан қайтмас экан. Улар ҳеч қанча хижолат чекмай, ўзларини меҳнаткаш халқнинг яккаю ягона ҳомийси ва ҳимоячиси деб атадилар, биронта халқ вакили билан маслаҳат қилмай, уларнинг хоҳишларию қарашларини назар писанд қилмай, ҳамма ишларини халқ номидан қилдилар, шўро ҳокимиятининг бирдан бир мақсади халққа бахт-саодат келтириш, уни тўқ ва фаровон қилиш деб эълон қилдилар. Ҳатто бу йўлда дастлабки паллаларда одамларнинг орзу-истакларига мос келадиган декретлар ҳам эълон қилдилар. «Ер — деҳқонларга! Завод, фабрикалар — ишчиларга! Халқларга — тинчлик! Мазлумларга — озодлик!» Нақадар жозибадор гаплар! Ҳаётини ана шу олижаноб идеалларга бағишлаб келган, бу йўлда қанчадан-қанча таъқибларга учраб, муҳтожликлар кўрган зиёлилар учун бу декретлар аини муддао эмасмиди? Аини шу ниятлар билан ижодини нурлантириб келган Ҳамза нечук «Яша шўро!» демасин? Нечук ишчиларни уйғотишга, ўз эрки учун курашга чақирмасин? Шунини ҳам айтиш керакки, бу хитоблар сеҳрига учраган биргина Ҳамза эмас эди. Ҳатто Чўлпон ҳам ўша йилларда ишчиларнинг қонидан қизарган қизил байроқни алқаб оташин шеърлар яратди. Ҳа, шоирлар ҳам одам — улар ҳар қанча зийрак, ҳар қанча зеҳни ўткир, зукко бўлмасин, баъзан алданадилар, ус-томонлик билан қурилган макр тузоғига илинадилар. Уйлайманки, кўп йиллар давомида бизга «инқилобий шеъринят» тарзида тақдим этиб келганлари аслида Ҳамзанинг ана шундай мудҳиш алданиши оқибатида туғилган эди. Ҳамзанинг олижаноб идеаллари, миллатнинг истиқболи ҳақидаги ўйлари 1917 йилда большевикларнинг шиорларига, баландпарвоз хитобларига мос келиб қолди ва шу туфайли шоир бир даста «инқилобий» шеърларини яратди. Албатта, улар ҳали сўз санъатининг ноёб намуналари даражасига кўтарилган эмас эди, аммо муайян даражада юракдан чиққани, яъни самимият билан ёзилгани учун таъсир кучидан ҳам маҳрум эмас эди.

«Ҳамза ва инқилоб» муаммосида шўро адабиётшунослиги олға сурган қарашларда эътироз туғдирадиган яна бир жиҳат бор. Бу шундақи, гўё Ҳамза «Октябрни севинч билан қарши олгандан сўнг» умрининг охиригача дунга содиқ қолган ва унинг ғалабаларини мустаҳ-

камлаш учун фидокорлик билан курашган эмиш. Бу фикрга ҳам қўшилиб бўлмайди. Бу қараш ҳам ҳар нима қилиб бўлса-да, Ҳамзадан намунали шўро шоири ясаш учун тўқилган ва шоирни ўзлигидан маҳрум қилишга қаратилган.

Далилларга мурожаат қилайлик.

Большевиклар давлат тепасига келгач, халқ оммасини ўз ҳокимиятини тан олишга мажбур қила бошладилар. Бунинг учун улар зўравонликни ишга солдилар, халқни қўрқитиб, иродасини синдириш учун оммавий қирғин йўлидан бордилар. Большевиклар авж олдирган «қизил» террор зиёлиларнинг кескин норозилигига сабаб бўлди. А. М. Горький, Г. В. Короленко, И. Н. Бунин каби дунёга танилган адиблар большевиклар сиёсатини қаттиқ қораладилар. Рус зиёлиларининг аксарияти норозилигини билдириш ва қонли қирғиндан сақланиш учун тарки ватан қилиб хорижга қочди. Туркистонда ҳам шу аҳвол юз берди — большевиклар ҳокимият тепасига келгандан кейин икки-уч ой ўтмасданоқ уларнинг ҳақиқий башараси фош бўлди — улар тилидан бол, қамчисидан қон томадиган, ҳокимиятни қўлдан чиқармаслик учун ҳеч қанақа ёвузликдан, ҳатто жиноятдан қайтмайдиган одамлар экани кўриниб қолди. Масалан, инқилобнинг биринчи кунларида Лениннинг тили билан Туркистон халқларига озодлик ва мустақиллик ваъда қилган большевиклар 1918 йилнинг бошидаёқ Туркистон мухториятини ваҳшиёна тор-мор келтирди, уч кун давомида Қўқонда мислсиз қирғин ясаб, тинч аҳолидан ўн минг кишининг ёстигини қуритди, кейин бошланиб кетган фуқаролар урушида Фарғона кўчаларида халқ қони дарё бўлиб оқди. Қўз кўриб, қулоқ эшитмаган бундай ваҳшийликларни кўрган шоирлар шундан кейин ҳам большевиклар шаънига мадҳия ўқиб, олқишлар ёғдириши мумкинми? Халқнинг аҳволи чоризм давридагига қараганда мутлақо ўзгармаганини, Туркистон ҳамон тутқунлик ва эркисизлик асоратида эканини, большевиклар маҳаллий аҳолини писанд қилмай, унга паст назар билан қараб, шовинистик сиёсат юргизаётганини кўриб, кўпгина адиблар ва шоирлар аксилинқилобий мазмунда асарлар ёза бошладилар. Ҳамза Ҳакимзода ҳам бу тамойилдан бутунлай четда қолмади.

1918 йил 11 январь кунини, яъни инқилоб ғалабасидан икки ярим ой ўтар-ўтмас «Улуғ Туркистон» газетасида Ҳамзанинг «Туркистон мухториятина» деган шеъри

босилиб чиқди. Қирқ беш мисрадан иборат бу шеър мухаммас шаклида ёзилган бўлиб, ҳар бандининг сўнгида:

Қутлуғ бўлсин Туркистон мухторияти!
Яшасун энди бирлашиб ислом миллати!

деган хитоб нақорат тарзида такрорланиб келади. Шеърнинг бирон жойида Октябрь инқилоби, Шўро ҳукумати ёки большевиклар партияси ҳақида бирон оғиз гап йўқ. Аксинча, Туркистон мухторияти «кўнгилларни дилшод» қилгани, энди «вайроналар обод бўлиши», «Темурдек шоҳлар арвоҳи» турк ўғлини курашга чорлаётгани кўтаринки руҳда айтилади.

Келинг энди бирлашинг ислом миллати!
Кетсин сунний, шиалик, нифоқ иллати!
Бир санжаққа тўплансун, ислом хислати!
Қутлуғ бўлсин Туркистон мухторияти!
Яшасун энди бирлашиб ислом миллати!

Инқилобий ғоялар чинакамига шоир эътиқодига айланиб улгурган бўлса, социалистик идеални аллақачон ўзи учун дастуриламал қилиб олган бўлса, ҳар бир қадамини инқилоб қаричи билан ўлчаб қўяётган бўлса, Ҳамза Ҳакимзода она юрти Туркистоннинг ўтмишдаги шону шавкатини тиклашга ундовчи, буюк соҳибқирон Амир Темур руҳига тавалло қилувчи шеър ёзармиди?

Эҳтимол, бу шеър Ҳамза ижодида тасодифан пайдо бўлгандир? Эҳтимол, у Ҳамзанинг «ношўровий» мазмундаги якка-ю ягона асаридир? Балки Ҳамза қай бир сабаб билан ўткинчи кайфият таъсирида бу шеърни ёзиб қўйиб, кейин пушаймон еб, бунақа «куфрона» шеърлар ёзишни йиғиштириб қўйгандир? Йўқ, бу фаразимиз ҳам тўғри эмас. 1919 йил 21 май куни «Иштирокиюн» газетасида Ҳамзанинг «Ким йиғлар?» деган 14 мисралик ғазали эълон қилинган. Бу шеър мазмунига кўра Чўлпоннинг бир-икки йил кейин яратилган «Гўзал Фарғона, сенга не бўлди?» деб бошланадиган машҳур шеърини эслатади, чунки ҳар икки шеърда ҳам Фарғона бошига тушган шўришлардан алам чеккан юракнинг изтироблари, унда қайнаб-тошган ғазабнок туйғулар ифодаланган:

Эй мардуми Фарғона, аҳволингга ким йиғлар?
Бадбахтлига юз тутган иқболингга ким йиғлар?
Ифбат ила номусинг кимлар қўлида барбод?

Қурбон ўлан маъсумлар, аҳволингга ким йиғлар?
Қон йиғлатар афлокни отингни хаёлот.
Дарвоқе шу фурсатда аъмолингга ким йиғлар?

Ҳамза Ҳакимзода «намунали шўро шоири» бўлмаганига ишонч ҳосил қилиш учун шу икки мисол кифоя эмасми? Кифоя бўлмаса, Ҳамзанинг 20-йиллар бошида яратган тўрт қисмли «Фарғона фожиялари» деган драматик асарини эсланг — унинг помидан ҳам кўриниб туриптики, асарда Фарғона халқининг улуг инқилоб неъматларини шодонлик билан кутиб олгани эмас, балки фуқаролар уруши туфайли Фарғонанинг бошидан кечган қонли воқеалар тасвирланган. Бу асарнинг бизгача етиб келмай йўқолиб кетгани бежиз бўлмаса керак. Уни «йўқолиб кетган» эмас, «йўқотиб юборилган» деса, эҳтимол, тўғрироқ бўлар. Баъзи бир ҳамзашунос тадқиқотчилар бу асарнинг мазмуни унчалик «шўровий» эмаслигига, унда «ғоявий хатолар» мавжуд эканига ишора қилишган. Асарнинг матни етиб келмаган бўлса-да, ўша пайтларда эълон қилинган тақризларда мазмуни қисқача баён этилган. «Қаҳрамон Ўғиз» пьесаси ҳам Ҳамзанинг «намунали шўро ёзувчиси» бўлишдан йироқлигини кўрсатувчи асарлар сирасидандир. Умуман, Ҳамза 1920 йилдан кейин «шўровий» руҳда асар ёзишдан тўхтайдиган деса ҳам бўлади. Тўғри, у маҳаллий сайловлар, ер-сув ислоҳоти, хотин-қизлар озодлиги каби «шўровий» мавзуларда бир қатор шеърлар, манзумалар, саҳна асарлари ёзган, бироқ улар тор ташвиқий мақсадларни кўзлаган, бадиниятдан маҳрум, умри қисқа асарлар эди. Бундан ташқари, уларнинг аксарияти ҳажвий характерда бўлиб, шўро тузумини удуғлашдан, большевиклар сиёсатини кўкларга кўтаришдан узоқ туради. Албатта, Ҳамзанинг 20-йиллардаги ижоди ва, айниқса, драматургияси анча ранг-баранг ва теран ҳаётий мазмунга эга. Уларнинг ҳаммасини ҳамзашунослар сира иккиланмасдан шўро адабиётининг юксак намуналари деб ҳисоблашган ва ҳатто социалистик реализм методи асосида ёзилган деб баҳолашган. Ҳолбуки, «Майсаранинг иши» ёхуд «Ҳолисхон» каби драматик асарларда ҳам «мана ман» деб кўриниб турадиган шўровий мазмун йўқ. Биз мақоламиз давомида Ҳамзанинг 20-йиллардаги ижодига яна тўхтаймиз, ҳозирча эса бир фикрни таъкидлаш билан чекланамиз: 1917—1918 йиллар давомида бир даста «инқилобий» шеърлар ёзиб, «совет шоири қандай бўлиши кераклигини» кўрсат-

ган Ҳамза Ҳакимзода 20-йилларда бу мартабасини бирон бир салмоқли асар билан тасдиқлашга уринмади ҳам.

Сезиб турибман — китобхон мулоҳазаларимни ўқи-япти-ю, лекин кўнглида алланечук эътироз ғимирлаб тинчлик бермаяпти. У менга қараб: «Бу ёғи қандоқ бўлди? Сиз Ҳамзани «шўро шоири эмас» деб даъво қиляпсиз. Ҳолбуки, унинг шўро одами бўлгани, инқилоб йилларидан бошлаб умрининг охиригача маориф ва маданият соҳасида турли шўро идораларида ишлагани маълум-ку!» деяётган бўлиши муқаррар. Ҳа, бу эътироз тўғри. Мен Ҳамзани шўро шоири бўлган эмас деяётган эканман, бундан у «аксилшўровий унсур бўлган, шўроларга қарши курашган, уни ағдариб ташлашга чақирган» деган маъно келиб чиқмайди. Биз бу масалада ҳам жўнроқ, юзакироқ фикр юритишга ўрганиб қолганмиз. Назаримизда шундайки, бирон ижтимоий тузум муҳитида яшаб ижод этган одам, албатта, шу тузумнинг муҳибни бўлади ва уни, албатта, шу тузумнинг куйчиси деб аташ керак. Бундай қарашни адабий жараённинг умумий қонунияти даражасига кўтарсак ва адабий ҳодисаларни шу қонун асосида баҳолайдиган бўлсак, кўпгина ғайритабiiй ва сохта хулосаларга келамиз. Маълумки, шўро замонида социалистик реализм шўро адабиётининг асосий ижодий методи деб ҳисобланарди. Бунга кўра шўро замонида яшаб ижод этган ижодкорлар социалистик реализм адабиётининг вакиллари ҳисобланарди. Аммо ҳаёт деган нарса ўжар бўлар экан — у одамлар тўқиб-бичган қолипларга тушавермас экан. Ҳатто шўро даврида ҳам кўпгина шоир ва адиблар бор эдики, сиз ҳар қанча тиришиб-тортишманг, уларнинг асарлари социалистик реализм қолипига сира тўғри келмас эди. Масалан, рус адабиётида М. А. Булгаков, Б. П. Пастернак, А. А. Ахматова, М. Цветаева каби ёзувчи ва шоирлар шулар жумласидан эди. Ўзбек адабиётида эса Абдулла Қодирий ижоди, унинг машҳур «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларигина эмас, ҳатто «Обид кетмон» қиссаси ҳам социалистик реализм қолипига сира тушмади. Хўш, нима қилиш керак? Бу ижодкорларнинг ҳаммаси дунёга танилган, адабиётда мактаб яратган ижодкорлар — шунинг учун улардан юз ўгириб, воз кечиб бўлмайди. Хўш, нима қилиш керак? Шунда коммунистик мафкура дарғалари йўл топиб, шундай фатво беришди: «совет адабиёти» деган тушунча «социалистик реализм» тушунчасидан кенг. Бу гап, умуман, тўғри эди, лекин етарли эмас эди.

Унинг мутлақо тўғри бўлишини таъминлаш учун жиндайгина ўзгартириб, «адабиёт» деган тушунча «совет адабиёти» деган тушунчадан кенг бўлади, демоқ лозим эди. Дарҳақиқат, биз 20-йилларда рус адабиётида ҳам, бошқа миллий адабиётларда ҳам, ўзбек адабиётида ҳам кўпгина ёзувчиларни кўрамизки, улар шўро ҳудудида истиқомат қилган, шўро паспортига эга бўлган, шўро идораларида ишлаган бўлсалар-да, роман ва қиссалар, ҳикоя ва дostonлар, шеърлар ва драмалар ёзган бўлсалар-да, «шўро ёзувчиси» ёхуд «шўро шоири» бўлган эмаслар. Бунинг энг ёрқин мисоли сифатида Сергей Есенинни кўрсатиш мумкин. У, албатта, шўро фуқароси эди, лекин уни «шўро шоири» деб атасак анча-мунча сунъийликка йўл қўйган бўламиз. Негаки, у шўро ҳудудида яшагани билан шўро воқелиги унинг учун ижодий материалга айланган эмас, қолаверса, у ҳали шўровий тафаккур малакаларини эгаллагани йўқ, шўровий дунёқараш ҳам унинг онгига сингиб, унинг яшаш тарзида янгича иқлимни вужудга келтирган эмас. Шу аҳволни Ҳамза масаласида ҳам аниқ кўриш мумкин— ҳеч шубҳасиз у шўро фуқароси бўлган, шўро идораларида ишлаган, уларнинг турли топшириқларини бажарган, сайёр драма труппалари тузган, улар билан бирга фуқаролар уруши фронтларига борган, кейин эса турли вилоятларда бўлиб, халқ онгини ёритишга ҳаракат қилган, хурофот ва бидъатга қарши курашган, янги ҳаётни жорий қилишга уринган. Ҳамза шўро мафқурасининг қай бир жиҳатларига хайрихоҳ ҳам бўлган бўлиши мумкин. 20-йилларнинг бошида унинг партияга аъзо бўлиб кирганини шу билан изоҳласа бўлади. Лекин буларнинг ҳеч қайсиси ҳали Ҳамзани «шўро шоири» деб таърифлашга асос бўла олмайди. Нега? Гап шундаки, ҳали революцион воқелик ва революцион мафкура Ҳамза учун ижодий воқеликка, ижод фактига айланиб улгурган эмас. Албатта, ҳаётдаги воқеаларнинг акс садо сифатида майдонга келган уч-тўртта шеър ҳали шоир учун бутун инқилобий воқелик ижод фактига айланди деб хулоса чиқаришга етарли эмас. Бошқача айтганда, инқилобий воқелик, инқилобий дунёқараш, шоир онгига чуқур сингиб, унинг вужудини камраб олиб, унинг учун ҳаёт-мамот масаласига айланиб, ижодининг моҳиятини ташкил қиладиган даражага етгани йўқ. Шунинг учун Ҳамза шўро фуқароси сифатида яшашда ва фаолият кўрсатишда давом этган ҳолда ҳали шўро шоирига ёхуд шўро адибига айланиб улгурмаган эди.

Бутун 20-йиллар давомида Ҳамзанинг ижодида ҳам худди Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Сулаймон ижодида бўлгани каби жадиличлик руҳи ус-тувор бўлиб қолган.

* * *

Жадиличлик зиёлилар ўртасида XX аср бошларида авж ола бошлаган ижтимоий-сиёсий ва маърифий-маданий ҳаракат бўлиб, умумтуркий характерга эга эди ва ўз олдига туркий халқларни ижтимоий ривожланишнинг янги, замонавий, самарали йўллариغا олиб чиқишни мақсад қилиб қўйган эди. Большевиклар ҳокимият тепасига келгандан сўнг улар ҳам аввал энг ичида, кейин эса очиқдан-очиқ жадиждарга қарши кураш бошлаб юбордилар. Ҳукмрон мафкура жадиличликка муносабатда ғалати босқичларни бошидан кечирди. Шўро даврида 20-йилларнинг ўрталаридан бошлабқ Мунаввар қори, Тиллахон Салимхонов, Убайдуллахўжа Асадиллахўжаев, Саид Аҳрорий каби зиёлилар ҳибсга олиниб, маъмурий қамоқ жазоларига мустаҳиқ қилинган бўлсалар-да, баъзи бир илмий асарларда ҳали жадиждарнинг тарихдаги ижобий роли ҳақида гапириш мумкин эди. 30-йилларнинг ўрталарига келиб эса улар «буржуа мафкурачилари» деб эълон қилинди. Шунга кўра, «жадид» деган кимса бирон жиҳатдан ижобий бўлиши мумкин бўлмаган сиймога айланди. Ойбек «Қутлуг қон» романини битириб, биринчи марта муҳокамага қўйганда, айрим нотиқлар Абдушукур образида жадиждарнинг реакцион моҳияти «етарли» фош қилинмаганини таъкидлашди. Адиб уларнинг таъкидини инобатга олишга мажбур бўлди. Аммо биз хоҳлаймизми-йўқми, жадиждар ичида миллатнинг равнақи йўлида чинакамига жонбозлик кўрсатиб, ўз ёнидан мактаблар қурган, дарсликлар ёзган, халқ болаларини бепул ўқитган, босмаҳоналар қуриб газета-журналлар чиқарган, китоблар чоп этган, турли тўғарақлар ташкил этиб, маърифат тарқатган фидойи одамлар кўп эди. Шунинг учун баъзан-баъзан йиғилишларда ёхуд айрим мақолаларда «жадиждар орасида тараққийпарварлари ҳам бўлган» деган маънодаги гаплар айланиб қоларди. Аммо бунақа гаплар қўллаб-қувватланмас, деворга айтилгандай беоқибат қолиб кетар эди. Журъат қилиб бу гапни ошқора айтганлар эса расмий доираларнинг кўзига хунук кўриниб қоларди. Ниҳоят, бу масала 60-йилларнинг охирига келганда узил-кесил «ҳал» қилинди. Уша пайт-

ларда Ўзбекистон Компартияси Марказқўмининг Биринчи котиби бўлиб ишлаган раҳбар ҳузурда бўлган кичикроқ йнгилишлардан бирида қаҳр билан столини бир муштлаган-у, «жадидлар босмачиларнинг мафкурачиси бўлган, бу ҳақда бошқа гап бўлиши мумкин эмас» деб чўрт кесган. Шундан кейин «жадидларнинг тузуқлари бор» дейдиганларнинг дами ичига тушиб кетган ва ижодини инқилоб йилларида бошлаган ўзбек ёзувчиларининг ҳаммаси жадидлардан бутунлай айриб олинган. Ҳамза Ҳакимзода ижодини баҳолашда, унинг ғоявий-ижтимоий эволюциясини белгилашда ҳам адабиётшунослик худди ана шу қинғир кўчаларга кириб чиқишга мажбур бўлди. 30-йилларнинг биринчи ярмида ҳеч ким ҳеч қанча тортинмай, Ҳамзанинг инқилобдан аввал жадид бўлгани ҳақида гапираверар эди. Ҳатто ўша пайтда чиққан баъзи дарсликларда Ҳамза жадид адабиётининг вакили сифатида талқин қилинган. Кейинчалик бу гаплар барҳам топди-ю, унинг ўрнига «Ҳамза ижодига жадидларнинг таъсири» тўғрисида гапира бошланди. Ниҳоят, шундай замонлар ҳам келдики, Ҳамзани жадидлардан бутунлай айриб олдилар. Бу қийин масала эди, бунинг учун бақрайиб туриб оқни қора демоқ керак эди. Айрим адабиётшунослар ҳар қандай тарихий фактлардан кўз юмиб, ўзларининг кулгили аҳволга тушиб қолганларига парво қилмай, бу борада роса «жонбозлик» кўрсатдилар. Масалан, улар Ҳамзанинг инқилобдан аввал ёзган маърифатпарварлик руҳидаги асарларини жадидларникидан ажратиб олиш учун ўта бемаъни сафсаталарни олға сурдилар — эмишки, жадидлар болаларни китоб ўқишга чақирганда бой-бадавлат одамларнинг фарзандларини кўзда тутган, Ҳамза Ҳакимзода эса улардан фарқ қилароқ, камбағал, қашшоқ, меҳнаткаш халқ фарзандларини илм олишга даъват этган эмиш. Хуллас, Ҳамзани «намунали совет шоири»га айлантириш жараёни уни жадидчилик ҳаракатидан ажратиб олиш билан қўшилиб кетди. Аммо Ҳамзанинг ким эканини унинг асарлари яққол айтиб беради-ку! Шунинг учун айрим ҳамзашунослар бу борада ҳам шоир ижодини қалбакилаштириш. Ҳамза ҳақидаги ҳақиқатни кенг китобхонлар оммасидан яшириш йўлидан борди. Бир мисол келтирай:

Урушдан кейинги йилларда Ҳамза Ҳакимзоданинг танланган асарлари бир неча марта нашр этилди. Бироқ уларнинг ҳаммаси таркибига кўра бир-биридан деярли фарқ қилмас ва Ҳамзанинг ҳақиқий ижодий қиё-

фаси тўғрисида тугал тасаввур бермас эди. Бу китобларга Ҳамзанинг оқ подшога таъзим билан «содиқ фуқарочилик» руҳида ёзган айрим шеърлари ёхуд инқилобдан кейин, юмшатиб айтганда, ғайри инқилобий руҳда ёзилган баъзи бир асарларигина эмас, ҳатто «Заҳарли ҳаёт» ҳам киритилган эмас.

1957 йилда Октябрь инқилобининг 40 йиллиги муносабати билан Ҳамза Ҳакимзоданинг танланган асарлари ҳам нашр қилинадиган бўлди. Ушанда мен бир неча муддат Адабиёт ва санъат нашриётида бўлим мудири бўлиб ишлаган эдим. Табиийки, китобни нашр этиш масъулияти менга юклатилган эди. Мен янги нашрнинг аввалгилардан жиндай бўлса-да фарқ қилишини истардим, шунинг учун китобни тўпловчиси Юсуф Султоновга «Заҳарли ҳаёт» драмасини киритишни таклиф қилдим. «Бу асар 30-йилларда ҳам адабиёт хрестоматияларида нашр қилинган. Ҳамза ҳақидаги ҳар бир мақолада унинг тўғрисида илиқ гаплар айтилган, ҳозир бу асар ўқув дастурларига ҳам киритилган, аммо ўқувчилар ва талабалар асар матнини тополмай кўп қийналишяпти» деганга ўхшаш далилларни қалаштириб ташладим. Назаримда, бу далилларга эътироз билдириш амри маҳол эди. Бундан ташқари республикада ҳамзашуносликнинг пешволаридан ҳисобланган Юсуф Султоновнинг ўзи Ҳамза асарларини кенгроқ тарғиб қилишдан манфаатдор бўлмоғи керак эди.

Домланинг қовоғи уюлди, қошлари чимирилиб, пешонасидаги ажинлар қуюқлашди. Бир оз сукутдан кейин у комил ишонч билан худди ҳукм ўқиётган судьядек шартта-шартта кесиб гапирди:

— Ҳамза бизнинг ифтихоримиз, у фақат янги ўзбек адабиётининг яловбардори эмас, бутун совет адабиётининг асосчиларидан бири. Кўп миллатли драматургиямизга бағишланган, Москвада рус тилида нашр этилган ўн жилдлик мажмуа «Бой ила хизматчи» драмаси билан очилган. Шундоқ бўлгандан кейин биз жуда эҳтиёт бўлмоғимиз керак. Ҳамзанинг шаънига доғ туширадиган иш қилиш ярамайди. Ҳамзага қарши пичоғини кайраб турган ғоявий душманларимизга баҳона бериб қўймайлик. Бу ишда сиёсий ҳушёрлик керак.

Бу гапларни эшитиб ҳайрон бўлдим — Ҳамзанинг ўзи ёзган тузуккина асар эълон қилинса, бу қандай қилиб унинг шаънига доғ тушириши мумкин? Нима учун Ҳамзани Ҳамзанинг ўзидан ҳимоя қилиш керак? Нега энди Юсуф Султонов Ҳамзага оқловчи бўлиш вазифаси-

ни ихтиёрий равишда бўйинларига олиб, уни қандай тарғиб қилиш борасида фармонбардорлик қилишни жоиз деб биладилар? Мен бу гапларни айтиб, домлага эътироз билдиришим мумкин эди, лекин айтмадим. Андиша қилдим. Тўғрироғи, ўзбекчилик қилдим, чунки у пайтларда «сиёсий ҳушёрлик» масаласи ўртага тушиши биланоқ ювошгина бўлиб, бошни қуйи солиб, қўлни кўкракка қўйиб таъзим бажо келтиришдан ўзга илож йўқ эди.

Ҳамзанинг асарлари китобхон қўлига тўлароқ етиб бормоғи учун яна ўттиз йилдан ортиқ вақт керак бўлди. Шунда ҳам қайта қуриш бўронларида коммунистик мафкуранинг шарти кетиб, парти қолмагунча бу ишни амалга ошириб бўлмади.

Ниҳоят, коммунистик устунлар қулади, Ўзбекистон мустақил ривожланиш йўлига қадам қўйди. Замоннинг ўзгариши бошқа соҳалар каби адабиётшунослар олдига ҳам янги вазифалар қўйди — шўролар замонида ҳукмрон мафкура қолипига мослаб ёзилган кўпгина бадий ва илмий асарларимизни қайта кўриб чиқиш зарурати туғилди. Айниқса, қатли ом қилинган, асоссиз қораланган ёхуд асоссиз мақтаниб кўкларга кўтарилган ижодкорларнинг ҳақиқий қиёфасини холисонлилло очиб бермоқ зарур эди. Албатта, бу ишни биринчи бўлиб ҳамзашуносларимиз бошлаб беришса яхши бўларди. Улар ҳукмрон мафкура тазйиқида қанақа ғайриилмий йўллар тутишганини, Ҳамзани ўзлигидан маҳрум қилиш учун қандай сафсаталарни, ёлғон-яшиқларни қалаштирганларини элу юрт олдида очиқ айтиб, Ҳамза аслда ким-у, қандай ижодкор бўлганини кўрсатиб берсалар, фойдадан холи бўлмас эди. Аммо, афсуски, ҳали ҳеч ким бу ишга қўл урганича йўқ. Нима ҳам дейиш мумкин — ҳеч кимни мажбурлаб тавба-тазарру қилдириб бўлмайди, бу иш ҳар кимнинг виждонига ҳавола. Лекин масаланинг ноҳуш томони шундаки, айрим ҳамзашунослар холислик ва илмийлик йўлини тутиш ўрнига яна Ҳамзани янги шароитларга мослаштиришга ҳаракат қилишмоқда. Мен яқинда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида Ҳамза тўғрисида бир мақола ўқидим. Унда Ҳамзани ислом динининг изчил тарғиботчиси сифатида кўрсатишга уриниш бор. Менимча, Ҳамзага бундай ёндашиш ҳам бир томонламаликдан бошқа нарса эмас. Тўғри, Ҳамза эътиқодли мусулмон бўлган, ислом динини яхши билган, ҳаж қилган одам. Шейрларида ҳам, албатта, унинг диний эътиқоди қай

бир даражада ўз ифодасини топган. Лекин шунга қараб, уни динга муккасидан кетган, ашаддий художўй одам сифатида ёки исломнинг фидойи тарғиботчиси сифатида таърифлаб бўлмаса керак. Мен Ҳамзанинг ҳаёти ва ижоди ҳақида билганларим асосида қатъий ишонч билан айта оламанки, у шўролар пайтида айтилганидек, динга қарши фаол курашган атеист ҳам эмас ва ҳозир айрим ҳамзашунослар эълон қилаётгандек Хувайдо ва ёки Ҳазиний каби диний шоир ҳам бўлмаган. У ижодининг биринчи қадамлариданоқ жадид бўлган, унинг ижодий эволюцияси ҳам жадидчилик мафкура-си ҳудудида содир бўлган. Бироқ бу — унинг ижоди ҳар қандай қусурлар ва адашишлардан холи бўлган деган маънони билдирмайди. У изланган, адашган, хато қилган ва шу изланишлари билан бизга қимматлидир. У жадид сифатида нафақат китобни, янги мактабни, янгича маданият ва янги психологияни тарғиб қилган, аynи чоғда у ватанининг истиқболини ҳам ўйлаган, унинг ривожига, миллат равнақига ҳисса қўшишга ҳаракат қилган. Унинг жадидлиги 1917—1918 йилларда энг юксак нуқтага кўтарилди, лекин кейинги йилларда ҳам йўқ бўлиб кетгани йўқ. Табиийки, бу мулоҳазалар ҳали атрофлича тадқиқотни талаб қилади.

Энг муҳими эса шундаки, бугунги мустақиллик мафкура-си кечаги кунда эришган маънавий ютуқларимиздан механистик тарзда кўз юмишни тақозо этмайди, кечаги маданият ва адабиёт намояндаларидан юз ўғир-ишни талаб қилмайди, аксинча, маънавий-маданий ме-росимиздаги ҳар қандай бойликни авайлаб-асрамоғи-миз, ҳар қандай ёрқин сиймони эҳтиёт қилмоғимизни талаб қилади. Шу сиймолар қаторида аслида Ватан равнақи учун курашган, кейин ўзи беҳабар ҳолда шўро адабиётининг яловбардорига айлантирилган Ҳамза Ҳа-кимзода ҳам бор.

МУНДАРИЖА

Маънавият — қанот	3
Иўлбошчи	3
Инсон бахт учун туғилади	12
Ўлсам айрилмасман қучоқларингдан...	16
Тилда ҳикмат кўп	27
Бозор ва маънавият	35
Эътиқодимни не ўзгартирдим?	51
Китобсиз яшаб бўлмас...	83
Беқийс хазина	83
Адиб кутубхонасида	91
«Гўрўғли» баҳонасида	115
«Қутлуғ қон»нинг шарофати	123
Дарёдил шоир	130
Бардош ва садоқат	137
Жаннати одам эди...	144
«Ки, сен ҳам хур туғилгонсен»	152
Чўлпонни англаш	152
«Ки, сен ҳам хур туғилгонсен»	195
Истибод қурбони ёхуд ўзлигидан маҳрум этилган шоир	203

Адабий-публицистик нашр

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

МАЪНАВИЙ КАМОЛОТ ЙЎЛЛАРИДА

Тошкент «Маънавият» 2001

Муҳаррир *Р. Қўчқоров*
Бадий муҳаррир *С. Аъзам*
Мусаввир *С. Соит*
Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусаҳҳих *С. Абдусаматова*

Геришга берилди 04.12.00. Босишга рухсат этилди 02.05.01. Бичими 84x108¹/₃₂.
Литературная гарнитураси. Юқори босма ўсулида босилди. Шартли б. т.
11,76. Шартли кр-отт. 12,18. Нашр т. 12,43. 3000 нусха. Буюртма №252.
Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти, Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 40-00.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг Тошкент китоб-
журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов
кўчаси, 1-уй. 2001.

Ш26

Шарафиддинов, Озод.

Маънавий камолот йўлларида. —Т.: «Маъна-
вият», 2001. — 224 б.

ББК 83.3(5У) + 60.56